

О. М. Пазяк
О. А. Сербенська
М. І. Фурдуй
Л. Ю. Шевченко

УКРАЇНСЬКА МОВА

ПРАКТИКУМ

О.М.Пазяк
О.А.Сербенська
М.І.Фурдуй
Л.Ю.Шевченко

УКРАЇНСЬКА МОВА

ПРАКТИКУМ

Видання друге,
перероблене і доповнене

*Допущено Міністерством вищої
і середньої спеціальної освіти УРСР
як навчальний посібник
для студентів факультетів
журналістики університетів*

КИЇВ
«ЛИБІДЬ»
1990

Рецензенти: канд. філол. наук Л. О. Кадомцева (Київський державний університет), канд. філол. наук Н. В. Зелінська (Український поліграфічний інститут)

Редактори: М. Л. Скірта, Д. В. Поремська

У45 **Українська мова. Практикум / О. М. Пазяк, О. А. Сербенська, М. І. Фурдуй, Л. Ю. Шевченко.— К.: Либідь, 1990.— 224 с.**

ISBN 5-11-001673-9.

Розглядаються складні питання основних розділів вузівської програми з української мови — лексикології, лексикографії, фразеології, орфографії та пунктуації. Для глибшого засвоєння теоретичного матеріалу в посібнику вміщено вправи, а також практичні завдання, що допомагають студентам на семінарських і практичних заняттях грамотно і творчо викладати думки у письмій формі.

Для студентів факультетів журналістики університетів.

4602020100-105
У М224(04)-90 40-91

ББК 81.2Ук-023

Рассматриваются сложные вопросы основных разделов вузовской программы по украинскому языку — лексикологии, лексикографии, фразеологии, орфографии и пунктуации. Для более глубокого освоения теоретического материала в пособии помещены упражнения, а также практические задания, которые помогают студентам на семинарских и практических занятиях грамотно и творчески излагать мысль в письменной форме.

Для студентов факультетов журналистики университетов.

© Видавниче об'єднання
«Вища школа», 1983

ISBN 5-11-001673-9

© О. М. Пазяк, О. А. Сербенська,
М. І. Фурдуй, Л. Ю. Шевченко, 1990, із змінами

ПЕРЕДМОВА

Всебічна підготовка спеціалістів з філологічних дисциплін передбачає глибоке знання ними мови, а також пізнання тих закономірностей і тенденцій, що виявляються у сфері мовлення. Фахівець зобов'язаний бездоганно володіти як усною, так і писемною мовою, знати всі її багаті лексичні, фразеологічні, словотвірні і граматичні засоби. Цього можна досягти, оволодівши практичними навиками, які ґрунтуються на глибокому знанні теорії. Тільки за такої умови майбутній журналіст зможе правильно розв'язувати складні практичні завдання, здобуде надійну основу для вдосконалення своєї мовностилістичної майстерності.

Основне завдання «Практикуму» полягає в тому, щоб на семінарських і практичних заняттях студенти навчилися грамотно, творчо викладати думки в писемній формі. Тому пропонований мінімум теоретичних знань супроводиться рядом різноманітних прав, які сприятимуть міцнішому засвоєнню теорії і виробленню умінь і навиків з мови.

Розділи, теми та практичні завдання «Практикуму» побудовані відповідно до вузівської і шкільної програм з лексики, фразеології, орфографії і пунктуації. Основні положення теорії закріплюються серією тренувальних вправ, які сприяють виробленню навиків грамотного письма. Посібник починається з розділів «Лексикологія», «Фразеологія» і «Лексикографія». Всі ці теми тісно пов'язані з роботою над словниками різних типів, вивченням системи словникового складу мови. Практичні завдання допомагають закріпити знання з теорії і виробити навик доцільного використання лексики та фразеології у власній творчості.

У розділі «Графіка та орфографія» матеріал подається в тісному поєднанні фонетики, словотвору та морфології. Урахування принципів орфографії допоможе студентам свідомо ставитись до складних випадків написання слів, сприятиме їх розумінню.

Так, добираючи матеріал для складних правил написання букв, що позначають голосні і приголосні, автори

на перше місце поставили морфологічний принцип орфографії, за яким зберігаються букви у морфемах незалежно від вимови звуків, що позначають ці букви. Саме розбіжність у вимові і написанні, яка виразно виступає, але не усвідомлюється через незнання словотворчих і фонетичних законів, часто призводить до грубих помилок.

В українській орфографії переважає фонетичний принцип. Проте в посібнику першорядне місце відведено морфологічному принципу, оскільки, незважаючи на відповідність між звучанням і написанням, він засвоюється важче — для розкриття фонетичних законів і свідомого вивчення правил написання слів потрібно знати історичні зміни в системі звуків. Про це студент може довідатися на лекціях та з підручників. У посібнику подаються окремі історичні довідки лише в разі необхідності.

Розділ «Основи пунктуації» містить найбільш складні випадки вживання розділових знаків у простому і складному реченні. У кожній темі є ряд вправ, що сприяють виробленню навиків розстановки розділових знаків. Разом з тим підібрано спеціальні завдання, які потребують теоретичних знань у складних випадках вживання розділових знаків і ґрунтовного врахування формальної, семантичної і комунікативної організації речення.

У другому виданні «Практикуму» внесено такі зміни: доповнено новими розділами «Правопис закінчень відмінюваних частин мови» та «Правопис суфіксів відмінюваних частин мови», розширено теоретичний матеріал з пунктуації.

Посібник сприятиме підвищенню загальної культури мовлення студентів, виробленню навиків грамотного письма.

Лексикологія — це розділ мовознавства, що вивчає словниковий склад мови в цілому як систему, а також основні типи лексичних значень слів, їхні структурно-семантичні розряди, групує слова за їхнім походженням і за стилістичним вживанням, досліджує шляхи розвитку і оновлення лексичної системи мови.

Студентові треба знати, що існують інші галузі науки про слово, які вивчають окремі питання лексикології: семасіологія (наука про значення слова і пов'язані з ним питання багатозначності, омонімії, синонімії, антонімії), етимологія (наука про походження слів, їх первісне значення, спорідненість з іншими словами), вивчають окремі групи слів: ономастика (вчення про власні назви), топоніміка (вчення про власні географічні назви, назви населених пунктів, гір, полів, вулиць тощо), гідроніміка (вчення про власні назви водних артерій), антропоніміка (вчення про власні назви істот — прізвища, прізвиська, імена, клички), термінологія (вчення про терміни).

Приступаючи до вивчення лексичного складу мови, студент повинен насамперед з'ясувати, що ж являє собою слово як одиниця мовлення, засвоїти поняття **лексичного значення слова**, пізнати закони розвитку і зміни значень слова, усвідомити, що слово має **зовнішній** (звуковий склад та його оформлення) і **внутрішній** (лексичне значення, частиномовне, словотвірне, граматичне) аспекти. Важливо зрозуміти, у яких відношеннях між собою є **слово і поняття**. Студент мусить чітко усвідомити, що таке лексичне і граматичне значення слів, уміти визначати лексичне значення, розуміти, що у процесі мовлення значення слова може розширюватися, звужуватися, набирати різноманітних емоційно-вольових, експресивних відтінків. Майбутній журналіст повинен дуже багато уваги приділити вивченню лексичного значення слів, пізнати їх типи та закономірності розвитку.

При ознайомленні з таким поняттям, як багатозначність слова (полісемія), важливо звернути увагу на причини і умови виникнення багатозначності слів, практично навчитися розмежовувати прямі і переносні значення, загальномовне та індивідуально-авторське вживання слова, добре визначати типи переносних значень (метафору, метонімію, синекдоху).

При вивченні омонімів студент повинен пояснити, яка різниця існує між омонімією та багатозначністю, як полісемія і омонімія відображені в загальномовних словниках, що таке лексичні омоніми, омофони, омоформи, омографи, як виникають омоніми, які можливості омонімії як засобу вираження мови, що таке міжмовні омоніми і які помилки можуть виникати при їх використанні. Особливо уваги заслуговує розгляд подібних за звучанням, але різних за значенням слів — паронімів.

Опрацьовуючи тему «Синоніми», студент мусить усвідомити, що вивчення основних питань синонімії безпосередньо пов'язане з науковим осмисленням семантичних категорій — лексичного значення слова, полісемії — та стилістичних явищ у мові. Важливо пізнати різні шляхи розвитку синонімії, навчитися визначати у словах-синонімах семантичні відтінки, стилістичне забарвлення. Для журналіста важливо навчитися добирати слова одного синонімічного ряду, виробляти навички вибору з нього найбільш відповідного синоніма. Бажано ознайомитись з такими поняттями, як перифраз і евфемізм, простежити, яку функцію вони виконують у газетно-публіцистичному тексті.

При вивченні антонімів студент звертає увагу на те, що не всяке протиставлення слів є основою для антонімії. Антоніми повинні виражати логічно протилежні поняття, словам-антонімам у кожній парі повинні відповідати поняття із спільною більш загальною ознакою. Поглиблюючи розгляд питань, пов'язаних з антонімією, студенти повинні засвоїти такі поняття, як антитеза, оксиморон, іронія.

При розгляді питань, пов'язаних з історичним формуванням української лексики, треба усвідомити, що словниковий склад української мови відбиває історію народу. Слова, що виникли в різні історичні епохи, неоднакові за походженням. Розрізняють корінну українську лексику і запозичену. Першу групу становлять слова, які створив український народ і його предки. Це слова індоєвропейської мовної спільності (*мати, сестра, брат, три, море*), спільнослов'янського походження (*отець, віл, вікно, мило, сонце*), східнослов'янські (*племінник, білка, хороший, де-*

шевий, сорок); специфічно українські (жовтень, мрія, го-
пак, метелик, намісто). Відповідні довідки про походжен-
ня слів студент зможе знайти в етимологічних словниках.

Зі слов'янських мов до складу української ввійшли старослов'янізми, полонізми, а також деякі слова з ро-
сійської, чеської та інших мов. Доволі складною для
журналістів є тема «Старослов'янізми». Студенти мусять
насамперед усвідомити роль старослов'янської мови в
житті слов'янства, поглибити свої знання з історії україн-
ського письменства, розвитку духовної культури, зрозумі-
ти взаємини старослов'янської мови із давньоруською.
Важливо навчитися розпізнавати старослов'янізми за лек-
сико-семантичними, фонетичними і морфологічними озна-
ками, уміти з'ясувати, яку роль виконують такі слова
у мові.

При вивченні інших запозичень треба засвоїти, з яких
мов і в зв'язку з чим запозичення проникають в україн-
ську мову, приходять з мови-джерела безпосередньо чи за
посередництвом інших мов, усним чи книжним шляхом.
Студент повинен знати основні фонетичні, морфологічні
особливості ряду найбільш поширених грецьких, латин-
ських, французьких, німецьких, англійських та інших слів.
Важливо зрозуміти, що іншомовні слова, які проникають
у нашу лексику, підпорядковуються законам української
мови, фонетично і морфологічно освоюються.

Значну групу запозичень становлять **інтернаціоналіз-
ми**. Тому так важливо для себе з'ясувати, які сфери су-
спільного життя вони обслуговують, що являють собою
з погляду походження, утворення. Менш продуктивний
спосіб запозичення — **калькування**. Це переклад слів ін-
шомовного походження засобами рідної мови зі збережен-
ням їх структури і порядку розташування складових час-
тин. Студент повинен уміти з'ясувати значення таких по-
нять, як **екзотизми** і **варваризми**.

Правильно зрозуміти місце іншомовних слів у лек-
сичному складі мови допомагає робота В. І. Леніна «Про
очищення російської мови».

Важливим завданням лексикології є вивчення лекси-
ки з погляду **вживання**. Студент повинен усвідомити взає-
мини літературної мови і діалектів, засвоїти поняття
«діалектизм», уміти визначати різновиди діалектизмів,
знати, яке місце займають такі слова в глумачних і пе-
рекладних словниках сучасної української мови, за якими
принципами подаються, у яких сферах уживаються.

Під час вивчення спеціальної лексики необхідно за-
своїти такі поняття, як **термін** і **професіоналізм**, серйозну

увагу приділити проблемі використання спеціальної лексики в мові газети.

Лексику української мови слід уміти розглядати з погляду її сучасності, виділяючи: 1) активну лексику і 2) пасивну. Серед застарілих слів студентові треба навчитися чітко розрізняти історизми і архаїзми, знати головні семантичні групи історизмів, спосіб розробки застарілих слів у тлумачному та історичному словниках, звернути увагу на їх функції у мові. При вивченні неологізмів студент засвоює такі питання: загальномовні та індивідуально-стилістичні неологізми, причини їх виникнення, способи утворення, звертає увагу на проблему використання таких слів у мові газети і в сучасних художніх текстах.

Важливе теоретичне і практичне значення має проблема стилістичних категорій лексики української літературної мови. Ознайомлюючись із стилями літературної мови, необхідно враховувати при цьому, що літературна мова існує у двох формах — писемній і усній, знати, які слова входять до загальноновживаної лексики, а які — до лексики вузького стилістичного призначення, уміти охарактеризувати різні її групи (специфічно побутову, суспільно-політичну, науково-термінологічну, виробничо-професійну, адміністративно-ділову, емоційно-забарвлену, поетичну, просторіччя). Обов'язково треба знати, як саме відображається стилістична характеристика слів у сучасних словниках. Дуже важливою для майбутнього журналіста є проблема використання слів різних стилістичних шарів у сучасних текстах.

Уже з першого курсу треба привчати себе до того, щоб, по-перше, уміти виявляти в газетно-публіцистичних текстах різні за значенням, походженням і стилістичним забарвленням слова, визначати частоту їх уживання, по-друге, бачити помилки у слововживанні.

Вправа 1. Уважно прочитайте висловлювання, про мову, слово. У яких висловлюваннях і як підкреслюється значення мови в житті суспільства та людини.

Мова така ж давня, як і свідомість; мова є практична, існуюча і для інших людей і лише тим самим існуюча також і для мене самого, дійсна свідомість... (К. Маркс, Ф. Енгельс).

Ідеї не існують відірвано від мови (К. Маркс).

Слово — це одяг всіх фактів, усіх думок (М. Горький).

Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це

його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування (*Панас Мирний*).

Мова — це доля нашого народу, і вона залежить від того, як ревно ми всі плекатимемо її (*О. Гончар*).

Мова росте елементарно, разом з душею народу (*І. Франко*).

Слово — зброя. Як усяку зброю, його треба чистити й доглядати (*М. Рильський*).

Мова — це не просто спосіб спілкування, а щось більш значуще. Мова — це всі глибинні пласти духовного життя народу, його історична пам'ять, найцінніше надбання віків, мова — це ще й музика, мелодика, фарби буття, сучасна художня, інтелектуальна і мисленнева діяльність народу (*О. Гончар*).

Людина, яка втратила свою мову, — неповноцінна, вона другорядна в порівнянні з носієм рідної мови. В неї зовсім відмінніша рефлексія, і користується вона, за визначенням І. Франка, «верхньою» свідомістю. Себто її підсвідомість унаслідок асиміляції загальмована, притлумлена (*П. Мовчан*).

Поки жива мова в устах народу, до того часу живий і народ. І нема насильства нестерпнішого, як те, що хоче відірвати в народі спадщину, створену незчисленними поколіннями його віджилих предків (*К. Ушинський*).

Світ постає перед нами як калейдоскопічний потік вражень, який мусить бути організований нашою свідомістю, а це значить в основному — мовною системою, що зберігається в нашій свідомості (*І. Білодід*).

Серед людей, яких ми називаємо двомовними, ще чимало... напівмовних, тобто таких, які не володіють жодною мовою в такій мірі, щоб виразити себе (*В. Русанівський*).

Самі функції мови перетворюють мову в найважливіше, першорядне суспільне явище (*Р. Будагов*).

Наша мова — це найважливіша частина нашої суспільної поведінки в житті. І по тому, як людина говорить, ми відразу й легко можемо визначити, з ким маємо справу: ми можемо визначити ступінь інтелігентності людини, ступінь її психологічної урівноваженості...

Учитися гарній, спокійній, інтелігентній мові треба довго й уважно — прислуховуючись, запам'ятовуючи, помічаючи, читаючи й вивчаючи. Наша мова — найважливіша частина не лише нашої поведінки, а й нашої особистості, нашої душі, розуму, нашої здатності не піддаватися впливам середовища, якщо воно зтягує (*Д. Лихачов*).

Мова — це великий дар природи, розвинутий і вдосконалий за тисячоліття з того часу, як людина стала людиною. У кожного народу своя мова. Це великий скарб, який треба шанувати, берегти і розумно збагачувати, не причиняючи йому ніякої шкоди (*К. Крапива*).

Народ, що не усвідомлює значення рідної мови для свого вищого духовного життя і сам її покидає й відрікається, виконує над собою самовбивство (*П. Шафарик*).

Нема просто слова. Воно або прокляття, або привітання, або краса, або біль, або бруд, або квітка, або брехня, або правда, або світло, або темрява (*Р. Гамзатов*).

Скажи що-небудь, щоб я тебе побачив (*Сократ*).

Все, ким-небудь добре сказане, я вважаю і своїм (*Сенека Молодший*).

Хто не любить своєї рідної мови, солодких, святих звуків свого дитинства, не заслуговує на ім'я людини (*Й.-Г. Гердер*).

Чудова думка втрачає всю свою цінність, коли вона погано висловлена (*Вольтер*).

Ні мертва мова, ні мертва цивілізація ніколи не можуть схвилювати світ (*Б. Шоу*).

Хто ясно думає, той ясно і говорить (*Буало*).

Підберіть інші афористичні висловлювання видатних діячів культури про мову.

Вправа 2. Вивчіть приказки і прислів'я, в яких лаконічно узагальнюються народні погляди на культуру мовлення.

Що маєш казати — наперед обміркуй. Говори мало, слухай багато, а думай ще більше. Не хочеш почути поганих і дурних слів, не кажи їх сам. Краще недоговорити, ніж переговорити. Умій вчасно сказати і вчасно замовкнути. Умієш говорити — умій слухати. Коли сам добре не знаєш, то не говори. Краще мовчати, ніж брехати. Мудрий не все каже, що знає, а дурний не все знає, що каже. Дав слово — виконай його.

Вправа 3. Доберіть ілюстрації, у яких лексема *слово* вживалася б у різних значеннях.

Вправа 4. Поясніть значення слова *земля*. Використайте тлумачний словник.

1. Дай землі, то й вона тобі дасть. 2. Земля багата — народ багатий. 3. Колос повний до землі гнеться, а пустий вгору дереться. 4. На чий землі живеш, того й воду п'єш. 5. Не випускай землі з рук, бо діти проклянуть. 6. Чия земля, того й хліб. 7. Доглядай землю плідну, як матір

рідну. 8. Держись землі, то не впадеш. 9. На чорній землі біла пшениця родить. 10. Земля — мати. 11. Стерти з лица землі. 12. Прикипіти до землі (*Нар. тв.*).

Вправа 5. У яких значеннях вживається російське слово *следующий*? Якими українськими відповідниками перекладається кожне з них?

Вправа 6. У тритомному «Російсько-українському словнику» уважно прочитайте статтю *отношение*. Якими українськими словами перекладаються різні значення цього слова? Перекладіть на українську мову: *внимательное отношение к матери; быть в наилучших отношениях с товарищами; это не имеет отношения к делу*.

Перекладіть на українську мову: *считать своим долгом, считать это нарушением закона, он считает себя вправе, первый по счету, каждая минута на счету, жить за чужой счет, на этот счет мы еще поговорим, это не в счет*.

Вправа 7. Запишіть українські відповідники до кожного значення, яке має російське слово *переводить*. Перекладіть словосполучення: *перевести разговор на что; перевести деньги по почте; перевести на другой язык; перевести рисунок; перевести время; перевести дух*.

Слова для довідок: перевести, передихнути, змарнувати, промарнувати, переказати, переробити, звести, перекласти.

Вправа 8. Уважно прочитайте газетні матеріали про події міжнародного життя (у двох — трьох номерах газет «Правда» і «Радянська Україна»). Перевірте, чи значення всіх слів зрозумілі вам. Випишіть десять — п'ятнадцять речень (чи зробіть вирізки), у яких є слова, незрозумілі чи малозрозумілі для вас. Використовуючи «Словник української мови» та «Словник іншомовних слів», поясніть значення цих слів.

У якому значенні вживаються слова *конструктивний, альтернативний, діалог*? Наведіть приклади уживання цих слів у газетних текстах.

Вправа 9. Простежте, як розкриваються значення малозрозумілих і незрозумілих для читача слів у газетному тексті.

1. Державний секретар... заявив представникам преси, що в ході сесії вдалося домогтися загального взаєморозуміння відносно формули для зняття ембарго, тобто відміни політики економічної блокади країни. 2. Протягом останніх кількох місяців у політичному лексиконі США найбільш поширеним стало слово «імпічмент»... Що ж означає це слово? Один з найбільш авторитетних тлумачних словників англійської мови — словник американського філолога минулого століття Вебстера — так визначає його значення: звинувачення в злочинних чи навмисних діях, пред'явлене особі, яка займає офіційний державний пост. Відомий англійський тлумачний словник «Чемберз твентіс сенчері дікшенері» дає таке пояснення цього слова: виняткова форма процесу, що здійснюється парламентом по звинуваченню мерів і міністрів у здійснених ними великих злочинах або вчинках, які караються судом. Таким чином,

імпічмент — це ніби своєрідна і надзвичайна форма воту-му недовір'я, яка передбачає ганебне скинення тієї чи іншої особи з високого поста і можливі наступні у відношенні до неї санкції. 3. На цій же виставці представлені голубувато-сірі базальти. Назву каменя запозичено від ефіопського слова «базал», що означає «кип'ячений». Він народжений у вулканічних викидах, що бурлять і клеко-тять нестерпним жаром. 4. За добу близько 3 млн. барелей нафти (1 барель дорівнює 159 літрам) викачується із землі Венесуели. 5. Те, що ми називаємо словом «спорт», зрозуміле, очевидно, всім. Слово «спорт» увійшло до нашого лексикону з англійської мови, але мало хто знає його походження і первинне значення. У книзі «Життя цезарів» Гая Сетонія Трапквілла згадується про виникнення слова, яке нас цікавить. Римський цезар Клавдій (10 років до н. е. — 54-й рік н. е.) вирішив встановити поряд з боями гладіаторів понадпрограмові ігри. Він назвав їх «спорту-ла». Цим словом називають кошичок із ласощами. Щоб привабити до нового виду змагань, Клавдій через герольдів сповістив, що під час ігор публіка запрошується на частування.

Вправа 10. Зі «Словника української мови» выпишіть 5—6 прикладів вживання слів у переносному значенні.

Вправа 11. Складіть словосполучення, у яких слова *кінець*, *кров*, *лінія*, *курс* уживались би в різних значеннях. Поясніть роль контексту для виявлення лексичного значення слова.

Вправа 12. Поеднуючи прикметник з поданими в дужках іменниками, простежте, яких значень та відтінків у значенні набуває дане слово. Виявіть прямі і переносні значення.

М'який (мох, волосся, хліб, вода, меблі, рука, тони, кольори, голос, кроки, характер, душа, погляд, вирок, іронія, клімат, знак); *круглий* (місяць, листя, сирота, рік, дужки, відмінниця, сума, доба).

Вправа 13. З поетичного твору (вказіть якого) выпишіть 10—15 прикладів переносного значення слова. Поясніть, на основі яких ознак закріплюється переносне значення.

Вправа 14. У наведених прикладах виявіть слова, вжиті в переносному значенні. Поясніть, яку функцію вони виконують у газетному тексті.

1. Попереду — нові горизонти мирного будівництва. 2. Батьківщина, мужність, любов — тема трьох збірок віршів, про які розповідає наш поетичний «Компас у книжковому морі». 3. Каскад рекордів. 4. Орбіти інтеграції. 5. Чемпіонат світу серед штангістів перетнув свій «ква-

тор», і боротьба вступила у вирішальну стадію. 6. Їх сотні, тисячі рядових робітничої гвардії, які є силою і сумлінням підприємства, ідейним і моральним барометром своїх колективів. 7. Прем'єра рубрики. 8. Це також буде сприяти поліпшенню загального політичного клімату в світі. 9. Меридіани дружби. 10. Склероз сумління. 11. Валютні ін'єкції. 12. Політичний дальтонізм. 13. Гальванізувати фапатизм.

Вправа 15. Підготуйте повідомлення на тему «Спостереження над використанням слів у переносному значенні в мові преси». Ілюструйте вирізками з газетних текстів. Дайте приклади вживання метафори, метонімії, синекдохи.

Вправа 16. Знайдіть у тексті омоніми. Визначте їх типи.

I. Подивитись на луг... Наче сон це: Йде світання до тихих левад, золотими литаврами сонце б'є у сині глибини свічад (*Г. Донець*).

II. Та, по-моєму, навіть роботи заіржавіють без роботи (*П. Ребро*).

III. Ми вірші пишемо про те, як стати біля дум на варті. Ми вірші пишемо. Проте ми не завжди тих віршів варті (*В. Коротич*).

Вправа 17. Якими частинами мови можуть бути наведені слова? Введіть їх у речення. Визначте тип омонімії.

Край, дати, став, долі, ключ, п'яти, три, звір, війни, поза, пила, насип, сталі, ніж, грози, коли, справа, бурі, вартою, гори, світла, літа, коти, цілі.

Вправа 18. Як відображені в тлумачному словнику омоніми і полісемія? Поясніть різницю між ними. Із «Словника української мови» випишіть п'ять—шість слів-омонімів. Поясніть їх значення.

Вправа 19. З журналу «Перець» випишіть лексичні омоніми, омофони, омоформи, омографи, багатозначні слова, які використані з метою іронії, сарказму, для створення каламбурів.

Вправа 20. Слово *ліна* «Словник української мови» подає в шести словникових статтях. Чому? Випишіть із словника значення іменників.

Вправа 21. Користуючись «Українсько-російським словником», поясніть значення наведених слів, що помилково можуть сприйматися як однакові. Як називаються такі слова? Наведіть подібні приклади.

Укр. свита — *рос.* свита; чинний — чинный; баня — баня; любий — любой; жалувати — пожалувать, слабый — слабый; вродливий — уродливый, вклонитися — уклониться, дитина — дегина, дурно — дурно, калитка — калитка, лишитися — лишиться, наказати — наказать, питати — пы-

тять, помішати — помешать, рожа — рожа, стирати — стирать, орати — орать, мешкати — мешкать, місце — место.

Вправа 22. Користуючись «Словником паронімів української мови», поясніть значення наведених слів. Поедняйте їх з поданими нижче словами, утворіть, де потрібно, відповідну форму.

а) Абонент // абонемент. ... міжбібліотечний, ... міжміський, виклик..., скринька..., продаж..., постійний..., обов'язки...;

б) адресат // адресант. Прізвище..., ... постійний, ... конкретний, місце проживання..., доходить до..., вручати...;

в) діалектний // діалектичний // діалектологічний. ...взаємозв'язок, ... метод, ... нарада, ... словник, ... експедиція, ... спостереження, ... лексика, ... словотвір, ... процес, ... залежність, ... територія, ... інститут, ... джерела, ... закономірність, ... мислення, ... програма;

г) етика // естетика. ... судова, ... лікарська, ... оформлення класу, ... еволюційна, ... дипломатичних відносин, закони...;

д) завдання // задача. ... конструктивне, ... чергове, ... з математики, ... режисера, ... секретне, ...різноміснi;

е) музичний // музикальний. ... родина, ... народ, ... пальці, ... редакція, ... освіта, ... керівник, ... голос, ... мова, ... училище, ... школа;

є) пам'ятка // пам'ятник. ... гранітні, товариство ..., спорудити ..., вивчати ..., охороняти ...

Вправа 23. Ознайомтесь зі словником Є. Д. Чак «Складні випадки вживання слів». Випишіть по два—три приклади розробки слів-паронімів та слів-синонімів.

Вправа 24. Поясніть значення співзвучних слів. Складіть з ними речення чи словосполучення.

Фронтний — фронтальний — фронтонний; функціональний — функціонуючий; програмний — програмовий — програмований; класний — класовий — класичний; фамільний — фамільярний; соціальний — соціалістичний; тріумфуючий — тріумфальний, телевізійний — телевізорний; формувати — формулювати.

Вправа 25. Поясніть відтінки у значенні слів-синонімів *панорама, обрій, виднокolo, виднокруг*.

Вправа 26. Використовуючи тритомний «Російсько-український словник»:

а) запишіть українські слова-синоніми, які є відповідниками до російського виразу *по всем правилам*;

б) перекладіть на українську мову російські вислови *бурное море*,

бурная радость, бурные аплодисменты. Випишіть подані до них синоніми;

в) запишіть українські слова-синоніми, які є відповідниками до російського прислівника *кругом*. Які із слів-синонімів уживаються рідше? Які з них діалектні? Як це позначено у словнику?

г) запишіть українські слова-синоніми, за допомогою яких перекладається російське слово *вьюга*. Які із слів-синонімів уживаються рідше? Як це позначено у словнику?

Вправа 27. Використовуючи словник Є. Д. Чак «Складні випадки вживання слів»:

а) поясніть значення слів *квиток* і *білет*;

б) з'ясуйте, в яких значеннях уживаються слова *ящик, скринька, шухляда*;

в) випишіть словосполучення із словами *дружний* і *дружній*. Поясніть значення і особливості їх уживання.

Вправа 28. Якими дієсловами-синонімами можна перепрошувати когось, просити пробачення? Які синонімічні вирази вживаються, коли вітаються, прощаються? Поясніть уживання кожного з них, беручи до уваги особливості жанрового і стилістичного характеру.

Вправа 29. Прочитайте уважно уривки зі статті В. І. Леніна «Перше травня». Поясніть, чим зумовлене те, що: а) сім разів ужите слово *робітник* ні разу не замінюється синонімічним; б) в одному реченні п'ять разів використане слово *війна*, і в тексті воно не замінюється парафрастичним.

1. Страйки показали *робітникам* силу союзу, вони навчили їх давати відсіч, вони показали, якою грозою для капіталу є організований *робітник*. *Робітники* побачили наочно, що їх працею живуть і багатіють капіталісти та уряд. *Робітники* потяглися до спільної боротьби, до свободи і до соціалізму. *Робітники* зрозуміли, якою лютою і темною силою є царське самодержавство. *Робітникам* потрібен простір для боротьби, а царський уряд зв'язує їх по руках і по ногах. *Робітникам* потрібні вільні збори, вільні спілки, вільні книжки й газети, а царський уряд душить тюрмою, нагаєм і штиком усяке прагнення до свободи.

2. *Війна* викриває всі слабкі сторони уряду, *війна* зриває фальшиві вивіски, *війна* розкриває внутрішню гнилість, *війна* доводить безглуздя царського самодержавства до того, що воно б'є у вічі всім і кожному, *війна* показує всім агонію старої Росії, Росії безправної, темної і забитої, Росії, що лишається в кріпосній залежності у поліцейського уряду.

Вправа 30. З уривка твору західнонімецького фейлетоніста В. Еберта «Словесна косметика» випишіть політекономічні терміни та синонімічні вирази до них. Яку функцію у мовленні виконують такі вирази? Коли вживаються?

— Ми живемо головним чином за рахунок державних замовлень,— сказав мені Альфонс Цукор, глава однієї

великої фірми.— Наша спеціальність — словесна косметика. Ніхто не обходиться без наших послуг. Адже так часто доводиться підносити населенню доволі гіркі пілюлі. Але гіркота не так відчутна, якщо пілюлі трохи підсолодити. Цим ми й займаємось. Тут потрібні фантазія, добрий смак, творча жилка.

Я оглянувся.

— Бачу, вам роботи вистачає!

— Все залежить від економічної кон'юнктури. Якщо вона викликає занепокоєння, як зараз, наша фірма процвітає.

— Ні, я ніколи не говорю про «підвищення» цін, у нас прийнято вживати термін «прирівнювання» цін до рівня заробітної плати.

— О, вибачте, а як же ви справляєтесь з інфляцією?

— Це неважко. Ми боремось з нею нашими способами. Скажімо, фрази «зниження купівельної спроможності» або «надлишок паперових грошей в обігу» означають те ж саме, що й «інфляція», але не викликають такого хворобливого сприйняття.

— А як подати «безробіття»?

— «Неповна зайнятість». Ми хотіли удосконалити цей винахід, але довелось переключитись на термінове замовлення: «податки». Уряд, звичайно, бажав би взагалі звільнитися від цього неприємного слова...

— Дозвольте ще одне запитання: ваша фірма коли-небудь переживала кризи?

— І як тільки у вас язик повернувся? Краще вже сказали б «спад», якщо не знайшли оптимального варіанта: «поступове зниження ділової активності в заздалегідь визначені строки». Такі слова просто в роті розтають, як леденець.

Вправа 31. Перекладіть з російської мови на українську уривок з виступу академіка О. Богомолова. Визначте, яку роль у ньому виконують евфемізми.

Для обозначения реально существующих явлений не нужно, по-моему, каждый раз искать подходящий эвфемизм, а то вместо забастовок у нас появляются «трудовые конфликты», вместо инфляции и развала внутреннего рынка — его «разбалансированность», вместо частной собственности — «собственность граждан» или «собственность трудового хозяйства» (газ.).

Вправа 32. Зробіть вісім — десять вирізок з газет (укажіть їх на-

зви), у яких вжито перифрази. Поясніть їх значення та художньо-естетичну функцію.

Вправа 33. Перепишіть речення і підкресліть антоніми. Охарактеризуйте їх. Визначте словникові і текстуальні антоніми.

1. Слово — найтонше доторкання до серця, — воно може стати і ніжною запашною квіткою, і живою водою, що повертає віру в добро, і гострим ножем, і розжареним залізом, і брудом. Мудре і добре слово має радість, нерозумне і зле, необдумане і нетактовне — приносить біду. Словом можна вбити й оживити, поранити й вилікувати, посіяти тривогу й безнадію і одухотворити, розсіяти сумнів і засмутити, викликати посмішку і сльози, породити віру в людину і заронити невіру, надихнути на працю і скувати силу душі... Зле, невдале, нетактовне, просто кажучи, перозумне слово може образити, приголомшити людину (*В. Сух.*). 2. Новий і давній вік у час один сплелись, Софокла мудрого старий і юний хори (*М. Р.*). 3. Фашизм протягом кількох років перетворив цілий континент на джунглі, де злочин було названо подвигом, безчестя — честю, жорстокість — доблестю, продажність — чеснотою, зраду — героїзмом, хамство — культурністю (*Я. Г.*).

Вправа 34. Використовуючи «Довідковий том до Повного зібрання творів В. І. Леніна», випишіть десять назв публіцистичних творів, побудованих на антонімії.

Вправа 35. Із збірника «Українські народні прислів'я і приказки» випишіть десять прикладів, у яких використано антоніми.

Вправа 36. Запишіть назви публіцистичних і художніх творів, кінофільмів, а) що побудовані на антонімії, б) у яких влучно використано оксиморон.

Вправа 37. Подайте приклади вживання антонімів у мові газети. Поясніть їх значення, стилістичну роль.

Вправа 38. У текстах, виписаних переважно з районних газет, допущені відхилення від норм у вживанні слів. Визначте: а) слова, ненормативні для сучасної української літературної мови; б) слова, використані у невласливому для них значенні; в) спільнокореневі слова, вживання яких нічим не вмотивоване; г) неправильно сполучувані слова.

1. Ще не всі шкільні організації включилися у Все-союзну пошукову експозицію «Літопис Вітчизняної». 2. Широкого поширення дістала заочна форма навчання. 3. Вони вторили молодому співакові. Хотілося співучасливо підтягувати йому. 4. Адміністрація застосовує слідуючі дисциплінарні стягнення. 5. Прогулом рахується неявка на роботу. 6. Дякуємо за чуйне відношення до самотніх людей. 7. Не раз чуємо звинувачення в адрес певної частини молоді. 8. Ця провідна думка була сконцентрована в лекції-діалозі, яку зробив кандидат філософських наук. 9. Робота в них спориться. 10. Винуватець, через якого

розгорівся весь сир-бор. 11. Не пострамив честі рідного міста. 12. Гості познайомились з підприємством. 13. Це кидается в вічі кожному. 14. Він співставляв різні випадки. 15. У клубі світилося, висвітлюючи на подвір'ї групи молоді. 16. Із-за запізнення весни збіглися строки багатьох польових робіт.

Вправа 39. Перекладіть російський текст на українську мову. Порівняйте тексти, подані російською, білоруською мовами. Виділіть слова спільнослов'янського і східнослов'янського походження. Окремо виділіть слова, специфічні для кожної з цих трьох мов.

I

За фабрикой, почти окружая ее гнилым кольцом, тянулось обширное болото, поросшее ельником и березой. Летом оно дышало густыми, желтыми испарениями, и на слободку с него летели тучи комаров, сея лихорадки. Болото принадлежало фабрике, и новый директор, желая извлечь из него пользу, задумал осушить его, а кстати выбрать торф. Указывая рабочим, что эта мера оздоровит местность и улучшит условия жизни для всех, директор распорядился вычитать из их заработка копейку с рубля на осушение болота.

Рабочие заволновались. Особенно обидело их, что служащие не входили в число плательщиков нового налога.

Павел был болен в субботу, когда вывесили объявление директора о сборе копейки; он не работал и не знал ничего об этом. На другой день, после обеда, к нему пришел благообразный старик, литейщик Сизов, высокий и злой слесарь Махотин и рассказали ему о решении директора.

— Собрались мы, которые постарше,— степенно говорил Сизов,— поговорили об этом, и вот послали нас товарищи к тебе спросить,— как ты у нас человек знающий,— есть такой закон, чтобы директору нашей копейкой с комарами воевать?

— Сообрази! — сказал Махотин, сверкая узкими глазами.— Четыре года тому назад они, жулье, на баню собирали. Три тысячи восемьсот было собрано. Где они? Бани — нет! (*М. Горький*).

II

За фабрыкай, амаль обкружуючы яе гнілым кальцом, цягнулася шырокае балота, якое парасло ельнікам і бярэзнікам. Улетку яно дыхала густымі, жоўтымі выпарэннямі, і на слабодку з яго ляцелі хмары камароў, сеючы ліхаман-

ку. Балота належала фабрыцы, і новы дырэктар, жадаючы атрымаць з яго якую-небудзь карысць, надумаў асушыць яго, тым часам выбраць торф. Указваючы рабочым, што гэтае мерапрыемства аздоровіць мясцовасць і палепшыць умовы жыцця для ўсіх, дырэктар загадаў вылічаць з іх няга заробку капейку з рубля на асушку балота.

Рабочыя пачалі хвалявацца. Асабліва пакрыўдзіла іх, што служачыя не ўваходзілі у лік плацельшыкаў новага падатку.

Павел быў хворы ў суботу, калі вывесілі аб'яву дырэктара пра збор капейкі; ён не працаваў і не ведаў нічога пра гэта. На другі дзень, пасля абедні, да яго прышоў паважнага выгляду стары ліцейшчык Сізаў, высокі і злосны слёсар Махоцін і расказалі яму пра дырэктарава пастанову.

— Сабраліся мы, якія пастарэй,— паважна гаварыў Сізаў,— пагаварылі пра гэта, і вось паслалі нас товаришы да цябе запытацца — як ты ў нас чалавек дасведчаны,— ці ёсць такі закон, каб дырэктару нашай капейкай з камарамі ваяваць?

— Памяркуй! — сказаў Махоцін, бліскаючы вузкімі вачыма. — Чатыры гады таму назад яны, жулікі, на лазню збіралі. Тры тысячы восемсот было сабрана. Дзе яны? Лазні — няма! (*М. Горкі*).

Вправа 40. У наведзеных реченнях знайдіце старослов'янізмы. Укажыце на іх ознакі. Розкрыйце функцыю старослов'янізмів.

1. Молюся, плачу і рыдаю: воззри, пречистая, на іх, отих окраденых, сліпих невольників. 2. Панства, панства... Аж потіють та топляться, щоб то ближче стати коло самих: може вдарять або дулю дати благоволят. 3. І возвеличимо надиво і розум наш і наш язык... 4. Не нам на прю з тобою стати! Не нам діла твої судить! 5. Правда оживе, натхне, накличе, нажене не ветхее, не древле слово розтленное, а слово нове меж людьми криком пронесе. 6. А за ним, за сином праведним своїм, і ти пішла. 7. Занедужала. Лежала недовго щось, седмиці з три. 8. Перенесись во время оно, душе моя! І стоном, дзвоном і трубним гласом возгреми із мурів темної тюрми. 9. Я умерла зимою під тином, а весною процвіла я цвітом при долині, цвітом білим, як сніг білим! Гай возвеселила. 10. Вкраїно!.. Пророчи своїм лукавим чадам, що пропадуть вони, лихі (*Т. Шевченко*).

Вправа 41. Складіть словничок іншомовних слів, які можна використати в матеріалах на теми «Здобутки науки в освоєнні космосу», «Музей І. Франка», «Метро», «У друкарні», «Прем'єра».

Вправа 42. З газет зробіть вирізки текстів, у яких вживаються інтернаціоналізми (10—15 прикладів). Використовуючи словники, поясніть їх значення, вкажіть на походження.

Вправа 43. З газет випишіть 10—15 слів іншомовного походження, значення яких незрозумілі чи малозрозумілі для вас. Використовуючи словники, поясніть їх значення.

Вправа 44. До наведених слів доберіть іншомовні відповідники, подані в дужках.

Промисловість, рішення, всесвіт, відсоток, краєвид, кіннота, лаштунки, льотчик, водій, воротар, кріпость, уподібнення, півники, чиряк, сухоти, обрій, кількісний, окислення, показовий, недокрів'я, описовий, розумовий (космос, ландшафт, пілот, ірис, асиміляція, резолюція, фортеця, голкіпер, шофер, окисація, анемія, процент, індустрія, кавалерія, фурункул, квантитативний, експоненціальний, куліси, турбекульоз, дескриптивний, інтелектуальний, горизонт).

Вправа 45. Доберіть до українських слів і виразів іншомовні відповідники.

Зосереджувати. Згущення. Розрізняти. Радіти. Обізнаність. Власноручний підпис. Дійовий. Рівнозначний. Бадьорий. Художня література. Прикордонний. Розчленування (розклад). Смутний настрій. Мірило (відносна величина чого-небудь). Надмірна похвала. Поновлення доброго імені. Предмет (річ). Четверта частина. Уміння розібратися в обстановці. Роз'єднання (відособлення). Взаємозв'язок.

Вправа 46. Зробіть коротке повідомлення на тему «Використання слів іншомовного походження у передових статтях газети «Радянська Україна» (статті додайте, іншомовні слова підкресліть). Проаналізуйте дві передові статті, даючи відповіді на запитання:

1. Які групи слів іншомовного походження за значенням уживаються в аналізованих статтях?

2. З яких мов запозичені ці слова?

3. Чи зрозумілі вам значення вжитих іншомовних слів?

4. Який процент іншомовних слів містить проаналізований текст?

Вправа 47. Укажіть, яке місце на шпальтах газети займають екзотизми і варваризми. Проілюструйте вирізками з газет.

Вправа 48. Використовуючи тлумачний словник української мови, перекладні російсько-український та українсько-російський словники, випишіть по два—три приклади слів, які б ілюстрували різні стилістичні шари української лексики. Поясніть значення виписаних слів, укажіть на особливості їх функціонування в різних текстах.

Вправа 49. Поясніть, яку функцію в поданому уривку («Роксолана» П. Загребельного) виконують виділені слова. Як контекст допомагає розкрити їх значення?

На четвертий день Сулеймана оточува-и *улеми*, його колишні вчителі, наставники його синів... Танцювали *ке-*

чеки — хлопчики в жіночому вбранні. Блазні веселили люд. *Меддахи* розповідали смішні історії. *Карагйозники* показували свої вистави про пригоди витівника Кара-Гйоза... Борці — *пехлевани* показували свою силу. *Мамелюки* влаштовували кінні ігрища. Увечері засяяли вогнями півтисячі стамбульських *джамій*.

Вправа 50. На основі аналізу двох — трьох номерів місцевої газети дайте відповідь на запитання: а) чи наявні на сторінках газети слова на позначення духовного світу людини; б) чи газета використовує слова, що позначають поняття, пов'язані з народними промислами регіону; в) чи газета практикує використання діалектних слів.

Вправа 51. Випишіть із газети оголошення як зразок ділового мовлення і дайте характеристику лексики, властивої цьому стилю.

Вправа 52. Ознайомтеся з працею А. П. Коваль «Культура ділового мовлення» (К., «Вища школа», 1982), випишіть два — три зразки ділових паперів.

Вправа 53. З чергових номерів газети «Радянська Україна» чи «Сільські вісті» зробіть вирізки текстів, у яких є науково-технічні терміни (вісім — десять прикладів). Використовуючи словники, поясніть їх значення, походження та функції в мові газети.

Вправа 54. З газет зробіть вирізки текстів, у яких використано виробничо-професійну лексику (вісім — десять прикладів). Коли вживаються такі слова? Яку функцію виконують?

Вправа 55. З довідника Д. С. Григораша «Журналістика в термінах і виразах» випишіть вісім — десять термінів, значення яких вам малозрозуміле чи незрозуміле.

Вправа 56. З чергових номерів газети «Молодь України» зробіть вирізки текстів, у яких є слова, що належать: а) до розмовно-побутового мовлення (п'ять — шість прикладів); б) до емоційної лексики (десять прикладів). Укажіть на їх значення і функції в газетному тексті.

Вправа 57. Використовуючи «Словник української мови» (т. III, с. 682—687), випишіть тексти, в яких уживається поетична лексика. Як вона позначається в словнику?

Вправа 58. Із «Словника української мови» (т. III, с. 7—19) випишіть десять діалектизмів. Дайте їм характеристику, вкажіть на значення, функції у мові. Наведіть інші приклади.

Вправа 59. Вкажіть, які різновиди діалектизмів (лексичні, фонетичні, словотвірні) можна виділити серед поданих нижче українських назв картоплі.

Бульба, бараболя, буля, бульмани, мандибурка, крумплі, ріпа, біб, картохлі, карчохі, картофель, картошка.

Які діалектні назви на позначення продуктів харчування вживають у вашій місцевості?

Вправа 60. Проаналізуйте функції жаргонізмів у поданому уривку з твору «Хлопська комісія» І. Франка.

Е, що то ви, молоді яндруси, говорите!.. По місту тротуарами ходять та ходаки з долин висмикують — велика

штука! А зловлять хатраки, то також що? Заведуть на дідівню, кобзнуть там чи й не кобзнуть, та й по всій історії... Ремесла ніякого не вмію, ні поля, ні ролі не маю, до роботи ніхто мене не прийме, тільки одно й лишаєсь, що бухацька кумпанія.

Вправа 61. Із «Словника української мови» випишіть по п'ять слів із позначкою *іст., заст.* З'ясуйте значення виписаних слів. На основі ілюстрацій, що подані в словникових статтях, укажіть на особливості функціонування таких слів у мові.

Вправа 63. У текстах з творів П. Тичини та Остапа Вишні визначте авторські неологізми. Вкажіть на їх функцію і спосіб утворення.

ФРАЗЕОЛОГІЯ

лами по воді писано). Треба вміти відрізнити фразеологізми від вільних сповосполучень.

Фразеологічні одиниці переважно є засобом образності, мають виразне емоційно-експресивне забарвлення. За їх допомогою можна виражати такі позитивні емоції, як любов, пошану, гордість, досягати піднесеності висловлення (*людина — це звучить гордо; стояти на смерть; в бою за Батьківщину і смерть не страшна*), виражати насмішку, іронію, сарказм, гнів, презирство, створювати відтінок фамільярності (*не вартий дірки з бублика; хвостом крутити; у Сірка очей позичити*). Вони широко використовуються в художньому, публіцистичному стилях літературної мови і в уснорозмовній мові.

У діловому та науковому стилях фразеологізми не мають експресивних властивостей, немає в них емоційного забарвлення: *згідно з наказом, сісти на лаву підсудних, ліквідувати заборгованість, перевірити гіпотезу, закрити дужки*.

Постійним об'єктом аналізу для студента-журналіста повинна стати так звана газетна фразеологія. Для майбутнього працівника засобів масової інформації важливо вміти розрізняти штампи, навчитися уникати їх, розуміти, коли доцільно вживати газетні стандарти.

Багато фразеологічних одиниць входить у синонімічні відношення між собою, а також зі словами, наприклад: *сидіти склавши руки — ні за холодну воду не братися — палець об палець не вдарити — байдики бити — руки в боки — ледарювати*.

Функціонують у фразеологізмах й антоніми: *руки білі, а сумління чорне. Праця чоловіка годує, а лень марнує. Діла на копійку, а балачок на карбованець*.

Фразеологічні одиниці часто виступають у своїх варіантах. Це явище найчастіше виникає тоді, коли окремі компоненти замінюються рівноцінними лексемами: *тримати (держати) язик за зубами; набалакати (намолотити, наплести) сім мішків (сім кіп, три мішки) гречаної вовни; намити голову (чуба, чуприну, шию, карк) та ін.*

Студентові доцільно ознайомитись з різними класифікаціями фразеологічних одиниць — на семантичному, функціональному, граматичному (морфологічному і синтаксичному), історичному рівнях. Широке визнання у вітчизняному й світовому мовознавстві здобула семантична класифікація, запропонована В. В. Виноградовим. Учений бере до уваги ступінь з'єднаності складових частин і співвіднесеність значення усього вислову з семантикою його окремих складників. На цій основі він розрізняє фразеологічні

зрощення (неподільні за значенням; семантика фразеологізму не впливає із суми значень компонентів: *собаку з'їсти — набути досвіду; бити байдики — ледарювати*); фразеологічні єдності (теж семантично неподільні, але цілісне значення фразеологічного звороту мотивується значенням компонентів: *прикусити язика — мовчати; не нюхати пороху — не бути ще в боях*), фразеологічні сполучення (до них входять слова, що не втратили семантичної самостійності, але мають обмежені зв'язки з іншими словами: *бере страх, жаль, досада; порушити питання*). М. М. Шанський виділив ще четвертий клас — фразеологічні вирази, до яких зараховує такі стійкі в своєму складі і вживанні фразеологічні звороти, які не тільки є семантично подільними, але й складаються цілком із слів з вільним значенням (*серйозно й надовго; вовків бояться — в ліс не ходити; не все те золото, що блищить*).

При аналізі фразеологічних зворотів необхідно уміти визначити джерело їх утворення. Головним джерелом є:

1. Жива народнорозмовна мова, зокрема приказки, прислів'я (*п'яте колесо до воза; як горох при дорозі; на ладан дише; одного поля ягода*).

2. Виробничо-професійна діяльність (*дружній череді вовк не страшний; сім разів відмір, а один раз відріж; грати першу скрипку; дати задній хід*).

3. Біблійні вислови (*око за око, зуб за зуб; святая святых; Содом і Гоморра; випити гірку чашу до дна*).

4. Антична література та міфологія (*ахіллесова п'ята; прокрустове ложе; аріаднина нитка; дамоклів меч; сізифова праця*).

5. Влучні вирази: *Краще менше, та краще* (В. І. Ленін); *Врага не буде, супостата* (Т. Шевченко); *Як много важить слово* (І. Франко); *Сталь і ніжність* (П. Тичина); *Любов і ненависть* (Д. Павличко); *Сміх крізь сльози* (М. Гоголь); *Стояти на смерть* (М. Кутузов); *Хто бере — усе той тратить, хто дає — усе придбав* (Ш. Руставелі).

Знайомлячись з таким явищем, як трансформація фразеологічних одиниць, студент повинен засвоїти різні її способи (розширення і звуження значення, скорочення до натяку, модернізація тощо), навчитися не тільки бачити їх у газетно-публіцистичному тексті, а й відповідно оцінювати.

Вправа 64. Напишіть по два—три речення, у яких слова *брати, камінь, кидати, кров, крок, їти, заговорити, замикатися, світ, вітер* функціонують: а) як вільні синтаксичні сполучення; б) як фразеологічні сполучення. Використайте «Словник української мови».

Вправа 65. Усно поясніть значення фразеологізмів з дієсловом *грати*. Використайте «Словник української мови». Складіть із цим словом три—чотири вільні сполучення.

Вправа 66. Вкажіть значення фразеологічних синонімів: *співати дифірамби*; *курити фіміам*; *співати хвалу*; *підносити до небес*; *носитися, як дурень із ступою*.

Вправа 67. Підготуйте коротке повідомлення на тему «Відображення фразеології у «Словнику української мови» та в «Російсько-українському словнику».

Вправа 68. Зі «Словника української мови» випишіть по десять фразеологічних одиниць, у яких опорним словом є: а) іменники — назви тварин; б) іменники — назви частин людського тіла. Розкрийте значення вписаних фразеологізмів.

Вправа 69. Користуючись «Російсько-українським словником», перекладіть фразеологізми з російської мови на українську. До українських відповідників доберіть фразеологічні синоніми і фразеологічні варіанти.

Глуп как пробка. Строить глазки (кому). Дать жизни (кому — чему). Бросаться в глаза. Из ума вон. Видно птицу по полету. Терпенье лопнуло. Сбить с толку. Разбить в пух и прах. Задирать нос. Принимать меры. Принимать участие. Принять к сведению. В конечном счете. Это не в счет. Иметь в виду. Обратитъ в шутку. С глаза на глаз.

Вправа 70. З тритомного «Російсько-українського словника» випишіть п'ять фразеологічних одиниць, які мають в обох мовах спільні компоненти, і п'ять, які мають однакове значення, але відрізняються своїми компонентами.

Вправа 71. Визначте джерело походження поданих фразеологізмів. Поясніть їх значення.

I. Показувати пазурі; гедзь напав; одного поля ягода; міцний горішок; птаха високого польоту; ставати дибки; робити великі очі.

II. Білими нитками шити; куди голка, туди й нитка; видерти ворсу; давати задній хід; грати першу скрипку.

III. Підносити на щит; ламати списи; кинутися в атаку.

IV. Викидати за борт; брати на буксир; кинути якір.

Вправа 72. Подані фразеологізми згрупуйте у синонімічні гнізда. Визначте значення фразеологізмів.

1. Добра, як з курки молока, а з верби петрушки.
2. Доливати оливи до вогню.
3. Яке їде, такого і на віз бере.
4. Надибав свій свого.
5. З нього помічі, як з осики груш.
6. Підкладати дров у жар.
7. Свиню підкласти.
8. З цапа ні вовни, ні молока.
9. Іскру у порох укинути.
10. Дати на поталу.

Вправа 73. Доберіть фразеологізми-синоніми до поняття «бути несамотійним, залежним» і «щось (чи хтось) зайве».

Вправа 74. Згрупуйте подані фразеологічні синоніми у три гнізда. Запишіть інші приклади. Вкажіть, яким спільним значенням об'єднуються синоніми-фразеологізми. До цих значень доберіть російські відповідники.

1. Як на долоні волосся поросте. 2. Йй кажи овес, а вона каже гречка. 3. Тоді буде, як рак свисне, як п'явка крикне. 4. На Миколи, та й ніколи. 5. Яке коріння, таке й насіння. 6. Ти йому стрижене, а він тобі смалене. 7. Тоді буде, як дві неділі разом зійдуться. 8. Я йому про індики, а він мені про кури дикі. 9. Ти йому образи, а він тобі луб'я. 10. Яка щепка, така яблуня.

Вправа 75. Ознайомтесь з працею І. Франка «Галицько-руські приповідки», яку дослідники справедливо називають «вершиною в українській дореволюційній фразеології». Визначте, яким принципом користувався вчений, укладаючи цю збірку.

Вправа 76. Ознайомтесь зі збірником «Українські народні прислів'я і приказки». Випишіть десять фразеологічних одиниць, у яких використано антоніми.

Вправа 77. Запишіть 10—15 фразеологічних одиниць, що їх уживають у вашому мовному середовищі.

Вправа 78. Зі збірника «Українські народні прислів'я і приказки» выпишіть 10—15 фразеологічних одиниць, що виникли у радянський час.

Вправа 79. Ознайомтесь зі збірником «Прислів'я та приказки»: а) прочитайте передмову «Перлини народної мудрості»; б) визначте, за яким принципом подаються приповідки; в) охарактеризуйте один із розділів цієї книги; г) уважно прочитайте приповідки з опорним словом «хліб», «земля». Визначте, в яких значеннях уживаються ці слова; д) які слова на позначення їжі уживаються в приказках та прислів'ях.

Вправа 80. Опрацюйте передмову до словника «Крилаті вислови в українській літературній мові» А. П. Коваль і В. В. Коптілова. Зі словника выпишіть по два—три різні за походженням крилаті вислови.

Вправа 81. Використовуючи тлумачні фразеологічні словники, поясніть значення і походження фразеологізмів. З чотирма—п'ятьма побудуйте текст.

Гомеричний сміх. Танталові муки. Лебедина пісня. Проходить червоною ниткою. Аріаднина нитка. Сізіфова праця. Прокрустове ложе. Як зіницю ока. Розрубати гордіїв вузол. Перейти Рубікон. Піррова перемога. Титанічна боротьба. Терновий вінок. Спалити кораблі. Сіль землі. Випити чашу до дна. Блудний син.

Вправа 82. Розгляньте наведені приклади газетних текстів, визначте, ужиті в них типи фразеологічних одиниць, їх походження. Поясніть значення фразеологічних одиниць. Чи у всіх випадках вони вжиті правильно?

1. Режим ще «дихає», але дихає він явно на ладан.
2. Спроби міністрів і парламентаріїв проникнути в цю

свята святих великого бізнесу рішуче відкидаються. 3. Про багатства Сибіру раніше було прийнято говорити, що вони зберігаються під сімома замками. 4. Керуючий першим відділком радгоспу прямо заявляє: «Кумис для нас — п'яте колесо до воза». Виявляється, кумисна продукція не входить у план надою молока. 6. Публіка завжди вітає нові імена. Особливо в тих випадках, коли молода талановита людина піднімається на Олімп з такою стрімкістю і впевненістю, як Каспаров. 7. Не той тепер Яворів... І Шкло річка не та. 8. Йдеться про одну з найважливіших людських проблем, яку ми назвали «больовою точкою» в житті нашого суспільства. 9. Певен, що час розставити усі крапки над «і». 10. Старі... повісили носи. 11. Наші спортсмени зайняли одне з призових місць на першості серед заводів і здобули, як говорили в старовину, Піррову перемогу.

Вправа 83. Знайдіть у газетному тексті вислови, які роблять виклад шаблонізованим.

Спориться робота в операторів машинного доїння. Спориться робота і у працівників машинного доїння. Кожного місяця з воріт виходить до 50 відремонтованих тракторів, щоб продовжити битву за новий врожай. Порадували здобутками тваринники. Питання створення достатку кормів вирішується ніби успішно. Питання збереження парку юнаки і дівчата поставили і на правлінні колгоспу. Тільки за цих умов можна буде досягнути намічених рубежів. Нам вдалося вийти на рубіж 4000-кілограмових надоїв молока. Тритисячний рубіж був престижний. Порадували здобутками тваринники. Доповідач торкнувся питань розвитку демократії і гласності. Сьогодні одне з найголовніших питань — створення сімейних підприємств. Хотів би зупинитись на питанні, яке мене найбільше хвилює.

Вправа 84. Зреферуйте розділ «Стандарти і штампи у мові газети» у книзі «Мова сучасної масово-політичної інформації» і на цій основі підготуйте повідомлення на тему «Штампи і канцеляризми у мові районної газети».

Вправа 85. Підготуйте реферат на тему «Спостереження над використанням фразеологічних одиниць у мові преси».

Вправа 86. З «Російсько-українського словника прислів'їв і приказок» (у книзі «Довідковий том до Повного зібрання творів В. І. Лєніна», ч. II) випишіть сім — десять крилатих висловів.

Вправа 87. Зробіть повний лексикологічний аналіз підкреслених слів за такою схемою:

І. Значення слова:

1. Власне — загальне. 2. Слово з конкретним чи абстрактним значенням. 3. Повнозначне — неповнозначне. 4. Багатозначне — однозначне.

5. Прямого чи переносного значення. 6. З якими словами вступає в синонімічний ряд, в антонімічну чи паронімічну пару.

II. Походження слова:

1. Спільнослов'янське. 2. Спільносхіднослов'янське. 3. Власне українське. 4. Запозичене (вказіть, з якої мови).

III. Характеристика слова з стилістичного боку:

1. Нейтральне. 2. Специфічно побутове. 3. Емоційно забарвлене. 4. Соціально-політичне. 5. Виробничо-професійне. 6. Адміністративно-ділове. 7. Книжне. 8. Діалектизм. 9. Просторіччя. 10. Арготизм, жаргонізм.

а) Прислів'я — складова частина *культури* народу, його *неоціненний* скарб, яким *він* володіє з незапам'ятних часів і яким *збагачує теперішні і збагачуватиме майбутні* покоління людства. Усі види словесного мистецтва пов'язані з *народним* афористичним словом, яке *робить* наше мовлення влучним, точним, *дотепним*. Народні вислови проникають у мову *публіцистики, науки і навіть міжнародної дипломатії*.

Дослідження прислів'їв зараз активно проводиться у всіх *країнах* світу, створюються численні *фундаментальні* й популярні збірки, видаються наукові *праці*, робляться спроби міжнародних *класифікацій* паремій (Прислів'я та приказки. К., 1989).

б) Правильним слід визнати усне або писемне *мовлення, що відповідає* граматичним, лексичним, стилістичним і вимовним *нормам* літературної мови. Проте правильність мовлення ще не засвідчує справжнього опанування мови. Можна *говорити* або писати досить правильно, але надто *одноманітно*. Такому мовленню бракує *творчого* підходу, стилістичної виразності. А мовленнєве мистецтво досягається вмілим і доцільним вживанням слів різних стилів, різноманітних синтаксичних конструкцій, а також в усному мовленні — *багатством інтонацій*. Знання виражальних засобів мови і вміння використати їх залежно від ситуації мовлення — *вищий* ступінь опанування мовної культури. Щоб досягти його, *треба* досконало знати *про* різне призначення мовних засобів.

Стилістична *доцільність* вживання мовних засобів, їх відповідність потребам спілкування є *ознакою* високої культури мовлення (*І. Вихованець*).

ЛЕКСИКОГРАФІЯ

Практичне знайомство з різного типу словниками, вироблення навичок користування ними — одне з важливих завдань курсу сучасної української літературної мови. Не-

обхідно, як підкреслює М. Рильський, навчитись «читати» словники, виробити потребу постійно звертатися до них. Треба усвідомити, що словник не обмежується реєстрацією слів, а пояснює їх або розповідає про те, які предмети, явища стоять за цими словами, дає відомості про різні відтінки значення, є довідником при з'ясуванні правописних моментів, відповідних граматичних форм, вимови слів, їх походження, функціонування.

Систематична робота студента з різного типу словниками сприяє збагаченню лексичного та фразеологічного запасу, вдосконаленню мовної майстерності, підвищенню мовної культури, збільшує можливість засвоєння нових понять.

Вправа 88. Ознайомтеся з «Українською Радянською Енциклопедією» (друге видання). Прочитайте передмову, а також поради, як користуватися УРЕ. Порівняйте реєстр УРЕ та «Словника української мови», а також розробку кількох статей, уміщених у цих словниках.

Вправа 89. Ознайомтеся з кількома словниками видання Української Радянської Енциклопедії. Дайте їм повну характеристику (наприклад: Політичний словник, Філософський словник, Економічний словник та ін.).

Вправа 90. Зіставте розробку словникових статей: *товариш*, *газета*, *графік* в УРЕ, у «Словнику української мови», в «Українсько-російському словнику», в етимологічному та в орфографічному словниках. З'ясуйте відмінності в розробці статей і поясніть, чим вони зумовлені.

Вправа 91. а) Опрацюйте вступні статті до тритомного «Російсько-українського словника», до «Словника української мови» та «Орфографічного словника української мови»; б) укажіть, яку функцію в цих словниках виконують позначки, які скорочення і з якою метою вживаються у цих словниках; в) визначте особливості розробки слів, що належать до різних частин мови.

Вправа 92. Ознайомтеся докладно зі «Словником іншомовних слів». Випишіть з нього 10—15 виразів, що вживаються в латинському написанні.

Вправа 93. Визначте структуру: а) «Словника-довідника з правопису та слововживання» С. І. Головащука. Які в ньому розділи? Опрацюйте окремі з них; б) словника-довідника «Власні імена людей» Л. Г. Скрипник, Н. П. Дзятківської. Які в ньому розділи? Опрацюйте третій розділ.

Вправа 94. Яку функцію в словниках виконують покажчики (використайте «Словник паронімів української мови», «Словник антонімів» та ін.).

Вправа 95. Дайте письмову характеристику словникам різних типів (орфографічному, тлумачному, словнику іншомовних слів, перекладному, історичному, етимологічному, словнику мови письменників, діалектологічному, синонімічному, словнику власних імен). Характеристику словників подайте за схемою:

1. Вихідні дані про словник (повна назва словника, його автор чи колектив авторів, упорядник, кількість томів, місце видання, видавництво, рік видання; якщо видання багатотомне — роки).

2. Тип аналізованого словника, специфіка його побудови, особли-

вості розробки словникових статей (доцільно звернути увагу на розробку слів різних частин мови).

3. Завдання цього типу словника.

4. Коротка оцінка словника, визначення його практичної цінності.

Вправа 96. Зіставте тлумачення слів: *камінь, копа, мережа, нагорода, торба, хлопець* у «Словнику української мови» П. Білецького-Носенка, у «Словарі української мови» за ред. Б. Д. Грінченка і багатомному «Словнику української мови». З'ясуйте відмінності в тлумаченні цих слів.

Вправа 97. Ознайомтеся з чотирма термінологічними словниками української мови. Дайте характеристику двом різновидам цього типу словника: а) перекладному, б) тлумачному.

Вправа 98. Ознайомтеся зі «Словником староукраїнської мови XIV—XV ст.» Прочитайте передмову акад. І. К. Білодіда. З цього словника випишіть десять історизмів, поясніть їх значення.

Вправа 99. Складіть словникові статті до виділених у тексті слів.

Мова — універсальна, але користування нею вкрай індивідуальне. Це своєрідний енергопровід: від одного до іншого, від одного до багатьох (П. Мовчан).

Мова народу, народності чи їх *діаспори* — то *генетичний код* національної культури, запорука *самобутності* та самозбереження.

Рідна мова — це музика й малювання *душі* людської (Д. Овсянико-Куликовський).

Графіка (гр. graphikos від grāpho — пишу, креслю, малюю) — це сукупність усіх засобів даної писемності, сукупність начертань, якими усне мовлення передається на письмі. Під цим терміном також розуміють систему співвідношень між буквами алфавіту і звуками мови. Графіка визначає ті можливості, що їй дає письмо для передачі окремих звуків і словосполучень. Для графіки важлива лише звукова сторона мови, а етимологічні та морфологічні моменти для неї суттєвого значення не мають.

Ступінь досконалості графічної системи визначається тим, наскільки точно букви письма відповідають звукам (фонемам) мовлення. Сучасна українська графіка в цьому відношенні одна з найдосконаліших, тому що більшість букв українського алфавіту однозначні.

Найважливішим принципом графіки є відповідність між алфавітом і системою звуків (фонем) певної мови. Для раціональної побудови графіки ставляться такі основні вимоги: 1) кожна буква повинна позначати звук, тобто не повинно бути букв, які не позначають звука; 2) кожна буква позначає лише один звук, а не сполучення звуків; 3) кожна буква в усіх випадках позначає один і той самий звук, а не різні звуки.

Проте в українському письмі, як і в інших, є випадки порушення графічних вимог.

Особливості української графіки такі:

1) більшість букв позначає звук і до того ж один. На позначення голосних фонем уживаються букви а, о, у, и, і, е, на позначення приголосних фонем — букви б, в, г, ґ, д, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, й;

2) порушенням першої вимоги до алфавітного письма є вживання букви ь (м'який знак), яка звука (фонему) не позначає, а передає м'якість попереднього приголосного;

3) букви я, ю, є, ї передають відповідно два звуки (дві фонemi) [йа], [йу], [йе], [йї], суперечачи другій вимозі графіки у позиціях на початку слова, після голос-

ної, м'якого знака та апострофа. Ці ж букви, крім ї, всупереч третій вимозі, в позиції після приголосного позначають також голосні [a], [y], [e] і м'якість попереднього приголосного;

4) буква щ завжди позначає два звуки (дві фонemi) [шч];

5) буквосполучення дж і дз двозначні: можуть позначати один кореневий звук (фонему) [дж] і [дз], а при належності д до префікса, а ж чи з до кореня — окремі два звуки, наприклад: *джміль* [дж'міль], *дженджик* [дж'енджик], *дзвінок* [дз'вінок]; *підживити* [п'ідживіти], *підзолистий* [п'ідзולי́стиий];

6) позначає різні звуки, а не один (третя вимога) буква г. В основному вона передає фарингальний звук (фонему) [ɣ] : [голова], [говори́ти]. Проте в деяких словах іншомовного походження цією буквою позначається і задньоязиковий проривний звук (фонема) [ɣ̠] : *Гете* можлива подвійна вимова [Гéте] і [Гéте], *Гібралтар* (теж [ɣ̠] і [ɣ]), *Гарібальді*, *Гренландія* ([ɣ̠] і [ɣ]).

Нова редакція Правопису української мови передбачає введення у вжиток букви г на позначення задньоязикового проривного звука фонemi [ɣ̠] у давно запозичених та звуконаслідувальних словах *агрус*, *гвалт*, *грати* *гратчастий*, *гуля*, *гедзь*, *гирлига*, *ганок*, *гандж*, *гвалтівник*, *гвалтувати*, *гедзатися*, *гелгання*, *гелготати*, *глей*, *глейкий*, *гніт*, *гнотик*, *гогель-могель*, у похідних прізвиськах *Гудзь*, *Гедзь*, *Гіга* тощо;

7) для позначення м'яких приголосних в українській мові, крім зазначених ь, я, ю, є, використовують також букву і (*сік*, *тіні*). Деякі м'які приголосні не позначаються на письмі зовсім (*цвях* — вимовляємо [ц'в'ах], *ніжинський* — вимовляємо [н'іжин'с'кий]).

Орфографія (від гр. *ortos* — правильний і *gḡrpho* — пишу) — розділ мовознавства, в якому розглядаються правила передачі звукової мови на письмі.

Орфографія і графіка тісно зв'язані між собою, але не тотожні. Можна вважати, що графіка є засобом, інвентарем орфографії, а орфографія — це правила вживання графічних засобів. Українська орфографія базується на трьох принципах правопису: фонетичному, морфологічному та історичному, або традиційному. Фонетичний принцип полягає в тому, що слова пишуться так, як вимовляються, тобто за вимогами графіки, наприклад: *рука*, *калина*, *жовта*, *лісник*, *жайворонк*.

Морфологічний принцип написання полягає в тому, що значущі частини слова морфеми в усіх спорід-

нених словах передаються однаково, незважаючи на їх неоднакову вимову в різних формах того самого слова. Так, у слові *дивишся* пишемо **ш** (хоч вимовляємо [дйв'с':а]), щоб зберегти закінчення — показник 2-ї особи однини теперішнього часу — **-иш** для фіксації його зорового буквенного образу.

Історичний, або традиційний, принцип полягає в тому, що написання зберігається традиційно, не спираючись ні на вимову, ні на морфологічну будову слова, наприклад, *кишеня, левада, катер* тощо.

У жодній мові орфографія не базується виключно на одному принципі, можна говорити лише про переважаючий принцип, провідний. В основу української орфографії покладено фонетичний і морфологічний принципи.

Крім того, для українського правопису важливі також так звані смислові, або диференціюючі, написання. Ідеться про вживання великої й малої букви залежно від значення слова: *земля* (грунт) — *Земля* (планета), *гедзь* (комаха) — *Гедзь* (прізвище).

Інші написання, що пов'язані із збереженням морфологічних частин слова, є предметом орфографії, а не графіки, тобто їх написання регулюються правилами нового правопису.

ГОЛОСНІ

НЕНАГОЛОШЕНІ ГОЛОСНІ, ЇХ ВИМОВА І ПРАВОПИС. ПРАВОПИС НЕНАГОЛОШЕНИХ ГОЛОСНИХ У КОРЕНЯХ СЛІВ

Голосні звуки української мови [а], [о], [у], [е], [и], [і], коли вони стоять під наголосом, вимовляються чітко, виразно, однозначно: *дерева, око, вулик, кава*. Написання букв, що їх позначають, не викликає труднощів і підпорядковується фонетичному принципу орфографії (пишемо так, як вимовляємо).

Ненаголошені голосні [е], [и], [о] в процесі мовлення втрачають своє виразне звучання і наближаються до інших, близьких за вимовою голосних. Щоб розрізнити букви, які передають їх на письмі, слід знати певні правила. Зокрема, потрібно пам'ятати, що в коренях слів пишуться букви **е, и, о**, коли вони відповідають цим же звукам у наголошеному складі того самого чи спорідненого слова: *зупинятися* — *зупинка*, *риплять* — *рипнули*, *розумний* — *розум*.

Проте є такі слова, в яких сумнівні голосні не можна перевірити наголосом: *медаль, минулий, кишеня, президія, сполука*. Їх написання треба уточнювати за орфографічним словником¹.

Вправа 1. На місці крапок поставте пропущені букви *є, и, о* і поясніть, якими принципами правилися при цьому керувалися.

Бл...щати, вин...сений, м...не, ш...рочезний, акт...візувати, пл...нарний, д...ятий, скр...піти, характ...р...зувати, тр...тина, зас...лити, кр...тичний, л...йт...нант, зал...шити, р...зультат, розв...вати, зал...вати, б...р...жливість, п...рвинний, мат...мат...ка, ж...ве, в...рховина, зап...тання, в...сняний, практ...кант, щ...б...тати, т...хнічний, кат...горія, стра...гічний, гл...бинний, д...р...гент, ст...хати, пробл...матичний, р...сурси, в...л...чати, д...сц...плінарний, еф...ктивність, ст...повий, с...мінар, р...кторат, р...ф...ративний, прод...ш...вити, к...рувати, защ...міти, з...зуля, пр...нц...повий, розд...влятися, к...жух, т...рплячий, д...ф...р...нціальний, конц...нструвати, сп...лучення.

ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ

ЧЕРГУВАННЯ О, Е З І

При словотворенні та словозміні давні голосні [о] та [е] у відкритому складі чергуються з [і] в закритому складі, що є наслідком певних історичних змін у системі голосних та появи новоутворених закритих складів: *коло — кільце, восени — осінь, везти — віз, мого — мій, громити — грім*.

Чергування голосних [о], [е] з [і] не відбувається у словах іншомовного походження (*атом, диктор, шофер*), у звукосполученнях *-оро-, -оло-, -ере-, -еле-, -ор-, -ов-, -ер-, -ев-* (*город, холод, берег, шелестіти, горб, повний, дерть, певний*) та інших випадках. Кожне з відхилень має своє пояснення: це або новоутворені [о] та [е], або слова, пізніше засвоєні з інших мов.

Вправа 2. Підберіть споріднені слова так, щоб у кожній парі був відкритий чи закритий склад, і поясніть чергування [о], [е] з [і] або його відсутність, наприклад: *загін — загону, але колода — колод*.

¹ Орфографічний словник української мови. К., 1975; Голова-щук С. І. Словник-довідник з правопису та слововживання. К., 1989.

Річниця, папір, вислів, гомоніти, визволитель, заболочений, село, взірець, коло, бджоляр, березовий, вибір, дзвонити, шепіт, відбій, батьків, нести, зберегти, межа, важіль, ніс, вощина, горошина, ячмінь, водозбір, спік, закоренілий, говорити, джміль, узгір'я, весілля, вести, ведмежа, відстріл, газопровід, біль, пригостити, вельможність, підстерегти, грозити, двір, він, вечірка, верболіз, водостік, уродити, Федір, директор, долоня, морозний, борода, кінець, кілочко, візок, зіронька, комбайнер, поле, сік, кореспондент, сором, ворон, череда, репортер, середа, чверть, молот, гордий, борг, серце, якір, овес, око, явір, верх, очерет, пілот, космос, жовтий, телевізор, толока, велетень, перехід, лектор.

Нові [о] та [е], які утворилися на місці колишніх коротких голосних [ь] і [ѣ], чергуються з нулем звука: *сон — сну, палець — пальця*. Вони бувають випадні і вставні. Вставними такі голосні називають тоді, коли виникають при словозміні на місці нуля звука: *гра — ігор, голка — голок, брати — беру, прати — перу*. Це відбувається переважно перед сонорними приголосними [р], [л], [м], [н]. В інших випадках голосні [о] та [е] при словозміні випадають, тому називаються випадними: *день — дня, ярк — ярка, боєць — бійця, витерти — витру*.

У деяких словах новоутворені [о] та [е] не випадають: *рот — рота, вихор — вихору*.

Вправа 3. У поданих словах змініть форму і поясніть чергування [о], [е] з нулем звука (випадні та вставні голосні).

Буйок, валка, вафля, гонка, вершок, дерти, хлопець, відерце, вікно, сосна, вітерець, вудка, будень, комсомолець, вересень, пасмо, дверці, дно, посол, турок, доріжка, велетень, швець, лісок, сестри, прапорець, дружок, жінка, лялькі, свисток, стілець, рівень.

Вправа 4. Перекладіть з російської мови на українську.

Корня, рта, пня, льва, кремня, лба, мха, льда, рва, камня, хребта, гребня, уровня, ремня, кашля, огня, мудреца, скелета.

Вправа 5. Поставте іменники в родовому відмінку однини.

Січень, півень, красень, легінь, березень, овес, осел, лев, свекор, корінь, повінь, вогонь, камінь, лежень вітер, шматок, кінець, виводок, жнець, новобранець, ясен, молодець, швець, курінь, гребінець, холодець.

Голосний звук [е] передається на письмі буквою е, якщо він стоїть після шиплячих та й перед приголосними, які здавна були м'якими. У сучасній українській мові ці приголосні можуть бути і твердими (перед складом з голосними [е] або [и], які походять з давньоруських [е], [и]): *пшениця, вечера, четверо, боєнь*. Перед приголосними, що були завжди твердими, особливо перед складом з [а], [о], [у], [и], який походить з давньоруського [ы], звук [е] перейшов в [о], і пишеться відповідна йому буква: *пшоно, вечора, чотири, бойовий*.

Примітка. У російській мові приголосні перед [е], [и] м'які, тому м'якості наступного приголосного в українських словах можна перевірити, вдаючись до прикладів з російської мови: *пшеница, шестеро, жечить*.

Вправа 6. Поясніть чергування е з о після шиплячих та й.

Жорстокий, вершок, вершечок, вечеряти, вечорниці, червень, червоний, шепіт, оженити, жовтень, жолоб, чорнило, чернець, жолудь, жорно, чорний, боєць, черга, бойовий, краєчок, гайок, войовничий, лінієчка.

Вправа 7. Перекладіть з російської мови на українську і поясніть написання е чи о.

Чело, вечером, щека, пшеничний, женатый, желтый, пшениный, шорох, пчела, щербень, шов, шел, шелк, чернить, чесать, жестокость, шофер, жечь, шерстяной, шоколад, шестой, шелестеть, чего, человек, черепица, жернова.

НАЙДАВНІШІ ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ

В основах слів спостерігається чергування голосних, відоме і в інших слов'янських мовах. Воно відбувається переважно в дієсловах, легко сприймається на слух і передається відповідними буквами: *водити — вести, летіти — лігати, сидати — садити — сидіти*.

Труднощі виникають у написанні букв, що передають голосні [е] — [и] та [о] — [а] в окремих дієслівних основах, де такі голосні вимовляються нечітко і їх не можна перевірити наголосом. У цьому випадку треба пам'ятати: а та и пишуться, якщо в наступному складі з'являється голосний [а], переважно наголошений, а дієслово означає тривалу чи багаторазову дію. Е та о вживаються тоді,

коли дієслово має значення одноразової дії і [а] в на-
ступному складі відсутній: *застелити — застилати, допо-
могти — допомагати*. Зустрічаються винятки: *проводити —
проводжати, змерзнути — змерзати*.

Вправа 8. Установіть характер дієслівної семантики поданих слів
і поясніть правопис у них кореневих голосних.

а) Вит(и, е)рти — вит(е, и)рати, приб(и, е)ру — при-
б(е, и)раю, заб(е, и)ру — заб(е, и)раю, ст(и, е)лю — за-
ст(е, и)лаю — заст(и, е)ляю, зд(е, и)ру — зд(и, е)раю,
вим(е, и)рти — вим(е, и)рати, пов(и, е)рнути — по-
в(и, е)ртати, вим(е, и)рзнути — вим(и, е)рзати, пом(е, и)-
рати — невм(е, и)ручі.

б) Перем(о, а)гати — перем(о, а)гти, ск(о, а)кати —
ск(о, а)чити, г(а, о)нити — г(о, а)няти, укл(а, о)нятися —
кл(о, а)нятися, допом(а, о)гти — допом(о, а)гати, ск(о,
а)тити — ск(о, а)тати, зл(а, о)мити — зл(о, а)мати, вим(о,
а)гати — м(а, о)гти.

За традицією пишуться ненаголошені **о** та **а** в ряді
слів: *богатыр* (силач), *борсук*, *коровай*, *поганий*, *монастир*,
лопата, *багатыр* (багач), *хазяїн* та ін. Написання таких
слів потрібно запам'ятати.

Вправа 9. Перекладіть з російської мови на українську. Поясніть
застосування традиційного принципу до написань поданих слів.

Славяне, горячий, заря, солдат, кочан, богач, казак,
крахмал, атаман, крапива, барсук, камыш, арендовать,
лопата, погоны, паром, богатырь, хозяйничают, славян-
ский, богатство, пловец, игрок, барсучий, казачий.

ПРАВОПИС И ТА І В КОРЕНЯХ СЛІВ

У вимові голосні звуки [и] та [і] наближаються один
до одного настільки, що їх важко розрізнити. Тому на
письмі часто плутають букви, які їм відповідають. Це
пояснюється тим, що звук [и] в українській мові за міс-
цем творення так само, як і [і], високого піднесення, пе-
реднього ряду і спинка язика при його вимові порівняно
з [і] лише трохи відтягається назад. У російській мові
звук [ы] — середнього ряду, високого піднесення і чіткіше
відділяється від [и] (укр. і), через те там рідше спосте-
рігаються помилки у написанні букв **ы**, **и**.

Найчастіше помилки зустрічаються при написанні **и**,
і після шиплячих та **г**, **к**, **х**.

Слід пам'ятати, що в коренях слів після шиплячих та **г, к, х** пишеться **и**: *широкий, щит, чистий, жито, кислий, хитрий, гиря*. Буква **і** пишеться тоді, коли вона позначає звук, який при словозміні чергується з **о** та **е**: *гірка — гора, шість — шести, жінка — жона, загін — загону*.

Вправа 10. При написанні **и** та **і** в коренях слів застосуйте знання фонетичного закону чергування **о, е з і** в українській мові.

щ...рий, ш...рина, ж...рний, ш...стнадцять, к...нець, щ...тка, г...рко, ш...ти, к...дати, щ...льно, ч...тати, ш...бка, ж...ття, г...сть, пож...вний, г...рло, к...стка, к...піти, ч...йсь, ч...пати, ш...шка, наш...птувати, щ...чка, к...льце, к...п'яток, х...жак, х...д, х...тати, х...лити, ч...нити, ч...сло, ч...льний, ч...стовик, ч...плятися, к...вш, к...нчик, к...піти, к...сень, к...нний, г...чка, г...нка, г...рчиця.

ПРИГОЛОСНІ

ВИМОВА І ПРАВОПИС ПРИГОЛОСНИХ

Для того щоб зрозуміти різницю між буквами і фонемами, які реалізуються в мовному потоці у звуках, між вимовою та написанням, необхідно розрізняти групи приголосних, що виявляються внаслідок зіставлення і проти-ставлення. Дзвінкі (утворюються вони за допомогою голосу і шуму, які виникають у результаті тертя струменів видихуваного повітря, і вимовляються з перевагою голосу, дзвінко): [б], [г], [ґ], [д], [ж], [дж], [з], [дз], [д'], [з'], [дз']; глухі (у їхньому творенні переважає шум, і вимовляються вони глухо): [к], [п], [т], [х], [ф], [ц], [ч], [ш], [т'], [ц'] і сонорні (у їх творенні беруть участь голос і шум, але переважає голос): [в], [л], [л'], [м], [н], [н'], [р], [р'], [й]. За місцем творення розрізняються такі групи приголосних: губні [б], [п], [в], [м], [ф]; передньоязикові [д], [т], [з], [с], [дж], [л], [н], [ж], [дж], [ч], [ш], [р], [з'], [с'], [ц], [ц'], [дз'], [р'], [т'], [л], [н'], [д']; середньоязиковий [й]; задньоязикові [г], [к], [х] та фарингальний (горловий) [ґ]. За характером звучання виділяються свистячі [з], [с], [ц], [дж], [с'], [з'], [ц'], [дз'] та шиплячі [ж], [ч], [ш], [дж]. За м'якістю та твердістю протиставляються м'які [д'], [з'], [л'], [н'], [с'], [т'],

[ц'], [р'] (на початку складу); тверді: [б], [в], [п], [м], [ф], [г], [к], [х], [г], [ж], [ш], [ч], [р] (у кінці слова й складу), [д], [з], [л], [ц], [н], [с], [т]. У сусідстві з голосними вони вимовляються чітко. Коли ж поряд стоять два приголосні, то вони часто впливають один на одного при вимові (явище асиміляції і дисиміляції). Найбільше впливає близький щодо вимови або парний наступний приголосний на попередній (регресивна асиміляція)¹.

В українській мові дзвінки приголосні, на відміну від приголосних у російській мові, зазнають менше фонетичних змін залежно від позиції чи впливу сусідніх глухих. Виразно вимовляються дзвінки в кінці слова: [дуб], [д'ід], [кроў], [маз'], [плуг]. Майже непомітний вплив глухих на дзвінки в середині слова: [стéжка], [бе^нр'ізка], [дúдка], [гри^ебка], [д'áдка], за винятком [г], який наближається до [х]: [н'іхт'і], [лéхко], [вóхко]. На письмі за морфологічним принципом правопису зберігається буква г: *нігті, легко, вогко*.

Найбільше впливають глухі на дзвінки на початку слова: приголосний [з] у префіксах частково або й повністю зазнає впливу наступного глухого: [спи^етáти^е], [с'ц'і-дй^ити^е], [рос:йпáти^е], [росказáти^е], [бе^нс:и^естéмни^й]. Таке ж явище спостерігається і в прийменниках: [с тéбе], [бе^нс тéбе]. Інші дзвінки приголосні префіксів та прийменників впливу глухих майже не зазнають: [н'ідка-зáти^е], [пе^нре^нд тáбором], [обкотй^ити^е], [обне^нктй], [пре^ндстáйл'áти^е], [одстáви^ити^е], [в'ід тéбе^н], [об скé-л'у] — *спитати, зцідити, розсипати, розказати, безсистемний, з тебе, без тебе, підказати, перед табором, обкотити, обпекти, представляти, одставити, від тебе, об скелю* — на письмі.

Глухі приголосні, як і в російській мові, перед дзвінками у середині слова вимовляються як парні їм дзвінки: [бород'ба], [прóз'ба], [вогзál], а на письмі: *боротьба, просьба, вокзал*. Це ж саме спостерігається і на межі слів: [наж брát], [ходж бй], [óз' де], а на письмі: *наш брат, хоч би, ось де*.

Розходження між вимовою і написанням у розглянутих випадках пояснюється тим, що ці слова пишуться за морфологічним принципом орфографії: тобто зберігаються значущі частини слова з їх буквами — префікси, корені, суфікси: *розпиляти, безталанний, зсипати*.

¹ Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. К., 1972.

Сумнівний приголосний кореня можна перевірити, поставивши після нього голосний. Який звук чується, таку відповідну йому букву слід і писати: *легко* — *легенько*, *молотьба* — *молотити*, *лічба* — *лічити*. Якщо таким способом перевірити написання букви не можна, потрібно звернутися до орфографічного словника.

Вправа 11. Поясніть, за яким принципом орфографії написані подані нижче слова, у якій мірі відповідає вимова приголосних букв, що їх позначають, порівняйте з російською вимовою і написанням.

Казка, каска, вудка, дід, стежка, вогкість, безпечний, спитати, рід, зсунути, списати, розкішно, якби, натхнення, розсипати, сфотографувати, підступитись, дьогтю, анекдот, берегти, мерехтіти, нігті, пов'язка, навстіж, ягідка, голуб, швидко, пругкий, безкрай, з тобою, ліжко, могти, схилити, голубка, молотьба, ворог.

Вправа 12. Напишіть правильно слова, підібравши відповідну букву з дужок. Поясніть їх вимову і написання.

Бері(с, з)ка, ле(х, г)кий, плі(д, т), (ш, з, с)шити, ма(ф, в)па, ді(ш, ж)ка, (ш, ж, з, с)чепити, за(д, т)хлий, ро(с, з)питати, допомо(х, г)ти, кни(ш, ж)ка, ві(т, д)хилитись, (с, з)сипати, боро(д, т)ьба, ми(г, х)тіти, во(к, г)-зал, рі(д, т)кий, (з, с)хитнути, дорі(ш, ж)ка, ро(с, з)пові(т, д)ь, на(д, т)пити, пала(г, х)котіти, ши(б, п)ка, ві(д, т)танути, бе(з, с)крилий, ді(х, г)тяр, стере(х, г)ти.

Вплив наступного свистячого приголосного на попередній шиплячий спостерігається також в іменниках жіночого роду перед закінченням [і] в давальному і місцевому відмінках однини та в іменниках чоловічого роду в називному відмінку множини (*на річці, у тумбочці, у плящі, на стежці, переможці* — на письмі; [*на р'іц':і*], [*у тўмвоц':і*], [*у пл'ас'ц':і*], [*на стэз'ц':і*], [*пе'ре'моз'ц':і*] — у вимові), у дієслівних формах перед часткою -ся (*лешся, робишся, намажся, не морочся* — на письмі; [*л':ес':а*], [*роби'с':а*], [*намáз'с'а*], [*не' мороц'с'а*] — у вимові). В дієсловах під вплив свистячого потрапляє також приголосний [т'] (*лється, робляться* — орфографічно; [*л':ец':а*], [*роби'ац':а*] — у вимові).

Наступні шиплячі приголосні впливають на попередні свистячі і також частково або повністю уподібнюють їх вимову: *принісши, привізши, безжальний, зчесати, розширити, зшити* — на письмі; [*при'н'іш:иє*], [*при'в'іжиш:иє*], [*бе'ж:а'л'ни'ей*], [*ише'сáтиє*], [*рош:іри'етиє*], [*и:ітиє*] — у вимові. Подібне явище відбувається і на стику слів:

без жиру, з жалю, між собою, поміж цистернами — орфографічно; [бе^ж жи́ру], [ж жа́л'у], [м'і́з собо́йу], [помі́з ци́стернами^є] — у вимові. Але в усіх цих випадках слова пишуться за морфологічним принципом: зберігаються букви, властиві значущим частинам слова — кореням, префіксам, закінченням.

Вправа 13. На місці крапок поставте пропущені букви ж, ш, ч, з, с, т і поясніть їх написання й вимову.

Ро...жарений, сміє...ся, бе...журний, ро...шарування, прині...ши, не му...ся, не порі...ся, ...шити, б'є...ся, ...жінкою, змиє...ся, бе...шумний, ро...шукати, ма...ч, ...жувати, зустріне...ся, на дорі...ці, у ложе...ці, кри...ці, кни...ці, Па-ра...чин, ...жиру, злі...ши, бе...шапки, мі...солдатами, ро...жеврітисся, зупини...ся, на сте...ці, відчепи...ься, сподіває...ся, згри...ши, ...шумом, бе...чинство, ...чищати.

Наступні м'які приголосні впливають на попередні тверді, що здатні пом'якшуватися, і роблять їх м'якими; деякі наступні тверді, навпаки, впливають на попередні м'які: [с'т'іна́], [ра́д'іс'т'і], [п'ўт'н'ій], [на соп'іл'ц'і], [м'іц'ний], [коло́д'азни́й], [ш'ізде^сц'а́т]. Проте на письмі м'який знак відсутній (див. про вживання м'якого знака): *стіна, радістю, путній, на сопілці, міцний, колодязний, шістдесят.*

Вправа 14. Поясніть вимову і правопис слів.

Попутний, пізний, цвях, сьогодні, міцний, літня, бездіяльний, кінцівка, вечірня, зрівняти, днювати, сніг, співає, клювати, свято, пісня, сміх, мідний, вісімдесят, світ, стіна, обличчя, осінній, весілля, п'ятсот, безодня, кінний, ніжинський, бездітний, кузня, розділяти, мужністю, відділ, літне, майбутній, радянський.

Вправа 15. У заголовках матеріалів газет поясніть правопис виділених слів і порівняйте їх з вимовою.

Представники зарубіжних профцентрів. **Почесні** відзнаки. І скорочуються **відстані**. Естафету **прийняли** молодші. **Золочені стріхи**. **Повідомлення** в номер. «**Руслан**» **готується** до польоту. **Сміхомарафон** **стартує** опівдні. **Розкрилля** спільних дум. Театр **змінює вбрання**. Професійна **придатність**. **Зелені** **цілителі**. **Збережена** **свіжість**. **Прекрасна** **вечірня** **розмова**. **Зупинки** **перенесено**. На **київській** **сцені**.

Вправа 16. Запишіть текст як диктант. Звірте написане з надрукованим. Поясніть правопис префіксів.

Колоски стояли, як люди.

Той високий, випростаний, ніби на варті. Той менший, похилився, думає. Поспіліталися вусами, похилилися, незліченні, один на одного в мовчазній переджнив'яній задумі. А той, дивись, з підламанним колінцем і зовсім провалився в гушавину і все наче хоче піднятись. Буря його зламала, чи дощ, чи осколок?

Тих, що в задумі, найбільше: все поле думає колоскове. Коли вітерець торкне, задзвенить шорстким металевим дзвоном.

Дим розійшовся, чад розвіявся, і знову дише поле гарячими пахошами літа. Перепелиний, кониковий світ оточує свіжу студентську могилу. Березка польова поблизу вється по стеблах, звисає білими чарочками, степовий горошок червоніє краплинами крові... (О. Гончар).

НАПИСАННЯ ПОДОВЖЕНИХ І ПОДВОЄНИХ ПРИГОЛОСНИХ

В українській мові приголосні звуки можуть подовжуватися і передаватися на письмі подвоєнням букв. Це буває у таких випадках:

1. Коли букви *д, т, з, с, ц, л, н, ж, ч, ш* позначають м'які приголосні, що стоять між голосними (на місці колишнього сполучення названих звуків із звуком [й]): [*стат'-йá*] — [*стат':á*], орфографічно — *стаття*). Подовження приголосних утворилося внаслідок прогресивної асиміляції ще в давній українській мові¹. У сучасній мові це явище найчастіше буває в іменниках середнього роду та похідних від них прикметниках (*життя, обличчя, багаття, гілля, життєвий, гіллястий*), у деяких іменниках чоловічого й жіночого роду першої відміни (*суддя, рілля, стаття*), в іменниках жіночого роду третьої відміни в орудному відмінку (*молоддю, повинню, миттю*), у поодиноких прислівниках (*зрання, спросоння*), а також на початку кореня в словах *лляний, ллю, ллеш, ллете, ллють*, у яких подовження відбувається перед голосними. Але: *теля, цуценя, поросля*.

2. Рідко подвоюються букви *н, с, в*, що позначають тверді приголосні (*Ганна, ссати, бовваніти, овва, ссавці*).

3. Не подвоюються перед *я, ю, є* букви, що позна-

¹ Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови.

чають губні приголосні (вони завжди тверді), та р: *кро-в'ю, сім'я, матір'ю*. Не відбувається подвоєння букв д, т, з, с, ц, ж, ч, н, якщо вони позначають м'які приголосні, які не стоять між двома голосними (*повідь, озброєнь, знань*), та при збігу двох різних приголосних (*повістю, честю, щастя*).

Вправа 17. Замість крапок поставте, де потрібно, пропущені букви.

Покликан...я, безсмерт...я, повноліт...я, повніст...ю, ве-сіл...я, навман...я, узбереж...я, вічність...ю, роздоріж...я, па-порот...ю, дерт...ю, радіомовлен...я, засил...я, ател...є, без-чест...я, ніч...ю, безліч...ю, шерст...ю, затвердін...я, дин...я, Іл...я, мудріст...ю, щаст...я, скрин...я, ідальн...я, лист...я, безліс...я, ріл...я, мід...ю, скатерт...ю, пам'ят...ю, л...ється, постат...і, повин...ю, засил...я, молод...ю, молодіст...ю, жов-ч...ю, рішел...є, у піднебес...і, подвір...я, радіст...ю, стат...я, ст...ей, стат...ю.

Вправа 18. Перекладіть з російської мови на українську.

Платье, третье, досье, соцветие, бытие, битье, предме-стье, чутье, забытье, затишье, шестидесятилетие, подпо-лье, варенье, бадья, спросонья, Подолье, семя, эскадри-лья, трехсотлетие, гостья, колье, Ильич, молодостью, мазью, поверье, обобщение, Пермью, соленье, солью, бес-смертье, распутье, донья, листья, Полесье, судья, перепу-тье, гордостью, конференсье.

Вправа 19. Утворіть іменники від поданих слів. Поясніть наявність або відсутність подвоєння букв.

Жити, віддати, горіти, плести, здобути, мислити, зни-щити, зібрати, творити, марити, вчити, прагнути, злиден-ний, смітити, чути, змагатися, зобов'язатися, завдати, збе-регти, зберігати, хотіти, мужній, захопити, твердити, наго-родити, згуртувати.

Вправа 20. Поставте іменники в орудному відмінку. Поясніть їх правопис.

Сіль, заповідь, вихованість, чверть, розкіш, мідь, запо-лоч, мати, вісь, путь, тінь, міць, відданість, верф, єдність, смерть, юність, любов, сталь, деталь, стійкість, пристань, грань, осінь, жовч, зелень, врожайність.

Вправа 21. Поставте іменники в родовому відмінку множини. По-ясніть їх правопис.

Озброєння, подовження, вітальня, заняття, змагання, їдальня, прагнення, вчення, завдання, збереження, захоплення, питання, почуття, відкриття, узбережжя, знання, бажання, обличчя, вишня, спальня, доповідь, галузь, стаття, постать.

4. Подвоюються також букви, що позначають однакові приголосні при їх збігу на стику двох значущих частин слова: префікса і кореня (*віддати, беззбройний*), двох префіксів (*возз'єднання, беззастережний*), кореня і суфікса (*законний, погодинний*), двох суфіксів (*письменник, іменник*), у зворотних дієсловах минулого часу з основою на **-с** (перед часткою **-ся**): *розрісся, піднісся, але підносься*.

5. Подвоєння букв передає збіг приголосних у складноскорочених словах: *військкомат, міськком, юннат, але: юний, райком, місцевком*.

6. Подвоюються букви, що позначають приголосні у наголошених прикметникових і прислівникових суфіксах **-енн-**, **-анн-**: *здоровенний, непримиренний, старанно, нездоланно*, але: *шалений, жаданий, сказано, незрівняний*.

7. В українській мові, на відміну від російської, ніколи не подвоюється буква **н** у суфіксах дієприкметників та похідних від них словах. Пор.: *сказаний, намальований, самовіддано, відданість, напруженість — сказаний, нарисований, самоотверженно, преданность, напряженность*.

Вправа 22. На місці крапок поставте, де потрібно, букву **н**. Поставте наголос і поясніть правопис слів.

Бездоган...ий, невин...ий, захоплен...ий, нездолан...ий, вихован...ість, вогнян...ий, вогнен...ий, несказан...о, нескінчен...ий, натхнен...ий, машин...обудівний, самовіддан...ий, багатомільйон...ий, священ...ий, шален...ий, незлічен...ий, вітрян...ий, письмен...ий, незбагнен...ий, бездон...ий, пташин...ий, впевнен...о, вимушен...ий, невпин...о, стомлен...ий, безнастан...о, востан...є, незрівнян...о, незвідан...ий, недобудован...ий, надвікон...ик, гостин...о, віддален...ий, старан...о, стриман...ий, удаван...ий, силюван...о, прихован...о, зацікавлен...ий, незнан...ий, напружен...ість, озброєн...ість, надбан...ий, зрошен...ий, напоєн...ий.

Вправа 23. Поставте, де потрібно, пропущені букви. Поясніть подвоєння букв.

Об...ивка, об...ігти, об...ійти, об...ілований, об...ризкувач, об...їхати, під...ашшя, пі...даний, від...зеркалюватися, пі...дивитися, ві...дача, пі...датливість, під...перти, пі...доб

рюватися, пі...донник, пі...дослідний, під...ігріти, пі...дувати, пі...дяти, на...звуковий, на...далекобійний, на...дверний, На...дніпрянщина, над...ністрянський, ро...зброєння, на...дунайський, ро...знайомитися, роз...ігнати, ро...зувати, воз...єднаний, роз...єднаний, бе...законність, бе...заперечний, бе...язикий, бе...застережний, бе...ядерний.

Вправа 24. Із словосполучень утворіть складні та складноскорочені слова. Поясніть їх правопис.

Зразок: три тисячі — тритисячний.

Двадцять п'ять мільйонів, чотириста тисяч, військовий комісаріат, п'ятдесят чотири тонни, міський комітет, сто років, шістдесят років, юний натураліст, двісті сімдесят тонн, сімсот вісімдесят чотири мільйони.

Вправа 25. Замість крапок поставте, де потрібно, пропущені букви і поясніть правопис виділених слів.

1. І от днями до редакції надійшло повідомлен...я про те, що головне управлін...я торгівлі скасувало своє **розпоряджен...я**, яке завдало людям у чергах стільки клопотів і незручностей (*газ*). 2. Лілеями сумними, злотоокими Цвітуть у **серці** давні почут...я; Лілеями минулого жит...я Встають вони з **безодні** забут...я Такими ніжними, такими самотніми... (*М. В.*). 3. Чолом тобі, життя стражден...е! Хай стисне зранен...а рука, Як меч, перо своє напхнен...е! Хай сяє нам благословен...е Ім'я славетного Франка! (*М. В.*). 4. Він не плакав, бо серцем прозрів, що народ, **Відпочивши** від мук лихоліт...я, Зрозуміє причини колишніх пригод і завдан...я нового століт...я (*М. В.*). 5. Людина приходить у світ і власним бут...ям, еднаючи минуле з майбутнім, здобуває звання Творця — високе і чисте ймен...я. 6. Будучи головним, але не єдиним джерелом доходів трудящих, **розподіл** за працею породжує **бе...посередню матеріальну заінтересован...ість** у розвитку суспільного виробництва... (*газ*). 7. Пізніша традиція, що вважала Запоріж...я властивим осередком і головою козац...ини, й його рішен...я, а не рішен...я військової ради городових полків, авторитетними для всієї козац...ини, мала таким чином свій корінь і оправдан...я в відносинах ще з середини XVI століт...я (*журн.*).

Вправа 26. Напишіть твір на тему «Осінь мелодія», використавши такі слова:

спросоння, зрання, дозвілля, роздоріжжя, верховіття, гілля, узбережжя, навмання, коріння, радістю, вдячністю,

павутиння, випромінювання, курликання, надвечір'я, багаття, піднебесся, листя, узлісся, затишся, бовваніти, насіння, притишений, ранній, нескінченні, первозданий, здоровенні, беззахисні, незрівнянно.

Вправа 27. Запишіть текст під диктовку. Поясніть подвоєння букв, що позначають приголосні звуки, і правопис підкреслених слів.

В ясний день з високого берега материка можна бачити на обрії, у відкритому морі, чималий острів. Рівний, повитий синюватою млою, він здалека майже зовсім *зливається* з поверхнею моря, тане в ньому *м'якими* контурами берегів. Серед місцевих жителів острів має назву Чаїного.

Під час лютих осінніх штормів на Чаїному знаходять собі пристановище рибалки, а з весни узбережні колгоспи вивозять туди свої пасіки. Ніде, мабуть, на всьому *Півдні* немає кращих медоносів, як на Чаїному. В травні і в червні весь він *цвіте*, мов справжній степ. Власне, це і є шмат степу, самою природою відділений колись від материка, *подарований* морю. Більша, степова частина острова — кілька тисяч гектарів цілини — була ще в перші роки Радянської влади оголошена державним заповідником... (О. Гончар)

СПРОЩЕННЯ В ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ

При словозміні і словотворенні іноді виникає важкий для вимови збіг кількох приголосних. У процесі мовлення приголосний, розміщений у середині словосполучення, як правило, зникає, тобто відбувається спрощення: *захист — захисник, проїзд — проїзний, щастя — щасливий, тиждень — тижневий*. Спрощується звук у вимові, і не вживається на письмі відповідна йому буква згідно з фонетичним принципом орфографії: *тріск — тріснути, місто — міський*.

Найчастіше відбувається спрощення в групах приголосних *-стн-, -стл-, -здн-, -ждн-, -зн-, -скн-*. Але у словах *шістнадцять, пестливий, хвастливий, кістлявий, зап'ястний* буквосполучення *-стн-, -стл-* пишуться з *т*, хоч у вимові спрощення відчутне. Спостерігається спрощення приголосних і при вимові слів іншомовного походження, але на письмі буква зберігається за морфологічним принципом правопису: *марксистський, контрастний, агентство*.

У російській мові спрощення відбувається тільки у вимові, а на письмі, як правило, всі букви зберігаються

відповідно до морфологічного принципу їх написання: *счастливий, проездной, областной, праздничный*.

Вправа 28. На місці крапок, де потрібно, поставте пропущені букви. Поясніть правопис слів.

Пристрас...ний, контраст...ний, прихвос...ні, со...нце, чес...ний, мес...ник, сер...це, студент...ський, фашист...ський, влас...ний, очис...ний, дилетант...ський, доблес...ний, кож...ний, повіс...ці, пос...лати, ровес...ник, свис...нути, совіс...ний, ус...ний, хрус...нути, ціліс...ний, словес...ний, виїз...ний, шіс...десят, зліс...ний, у кіс...ці, шіс...надцять, ях...смен, капос...ний.

Вправа 29. Перекладіть українською мовою і поясніть правопис виділених слів.

I. Радостный, страстный, участник, счастливый, буре-
вестник, костлявый, проездной, невестке, корыстный, за-
щитник, безжалостный, стелить, агентство, блеснуть, не-
дельный, шестьсот, солдатский, хлестнуть, каждый, город-
ской, качественный, целостный, компостный, завистливый,
несчастный, гигантский, мгла.

II. 1. В Кремле собрались участники Всемирной кон-
ференции. 2. Все слушали речь видного деятеля современ-
ности, **страстного борца** за мир и **безопасность** народов.
3. В годы Великой Отечественной войны наш народ от-
стаивал свободу и независимость в борьбе против **фашист-
ских захватчиков**. 4. **Человечество** всего мира благодарно
Советскому Союзу за сохранение мира на земле. 5. Каж-
дая вторая плавка у сталеваров завода имени Дзержин-
ского — **скоростная (газ.)**.

ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ

При словозміні і словотворенні приголосні в україн-
ській мові можуть чергуватися. Ці чергування передають-
ся на письмі.

1. Г, к, х змінюються на ж, ч, ш у формах того само-
го слова або при творенні нових слів (так зване перше
перехідне пом'якшення): *друг — друже, козак — козаче,
дух — душно*.

2. Г, к, х чергуються із з, ц, с перед і в іменниках,
що стоять у давальному відмінку однини жіночого роду
та в місцевому відмінку однини іменників усіх трьох ро-
дів (так зване друге перехідне пом'якшення): *дорога —*

дорозі, рука — руці, свекруха — свекрусі, ріг — на розі, вухо — у вусі, око — на оці.

Вправа 30. Підберіть однокореневі слова і форми того самого слова, у яких відбулося б чергування приголосних **г—з—ж, к—ц—ч, х—с—ш**: *нога — нозі — ніжка.*

Книга, дорога, архіпелаг, заслуга, каталог, друг, діалог, допомога, фаланга, колега, райдуга, утюг, крига, пересторога, яранга, іволга, біг, смуга, тривога, тайга, луг, туга, увага, плуг, круг, центрифуга.

Естетика, критика, кібернетика, рік, рушник, космонавтика, сволок, техніка, віник, мука, шпак, класика, лірика, голка, електрика, перука, історик, фізика, молоко, діжка, логіка, фонетика, парубок, пака, чоловік, колиска, тітка, сусідка.

Поверх, успіх, сміх, лопух, порошок, слух, горох, кожух, дух, лантух, фартух, гріх, крах, рух, дах, горіх, пух, верх, страх, запах, мотлох, сполох, огріх, льох, свекруха, черепаха, стріха, нюх, муха, віха, епоха, втіха.

Вправа 31. Подані слова поставте у місцевому відмінку однини, поряд запишіть переклад російською мовою і поясніть правопис. З виділеними словами складіть оповідання, використавши різні форми їх.

Епілог, біг, універмаг, берег, подвиг, ріг, ранг, спінінг, ворог, бульдог, варяг, друг, туга, дорога, крига, облога, дуга.

Бак, словак, електрик, піджак, рюкзак, мак, бік, са-тирик, павук, звук, земляк, маяк, онук, ознака, гайдамака, ковпак, техніка, моряк, балка, п'ятирічка, мряка, барак.

Страх, казах, чех, патріарх, пастух, монарх, розмах, шлях, слух, бідолаха, нюх, невдаха, щебетуха.

3. При словотворенні певних змін зазнають деякі приголосні перед суфіксами **-ськ(ий), -ств(о)**. Ці зміни відбуваються і на письмі. Найчастіше чергування відбувається у таких групах приголосних:

а) **г, ж, з** перед суфіксами **-ськ(ий), -ств(о)** разом з ними дають **-зьк(ий), -зтв(о)**: *Ладога — ладозький, Париж — паризький, боягуз — боягузтво;*

б) **к, ч, ц** з суфіксами **-ськ(ий), -ств(о)** дають **-цьк(ий), -цтв(о)**: *парубок — парубоцький, Овруч — овруцький, німець — німецький;*

в) **х, ш, с** перед суфіксами **-ськ(ий), -ств(о)** випадають: *птах — птаство, товариш — товариський, товариство, Одеса — одеський.*

Інші приголосні перед суфіксами **-ськ(ий)**, **-ств(о)** хоч і змінюються, але на письмі букви зберігаються: *люди — людський, людство; студент — студентський, студентство; Магадан — магаданський; Сибір — сибірський.*

4. У деяких словах, запозичених з інших мов, особливо рідко вживаних в українській мові, чергування приголосних **г, ж, з, к, ч, ц, х, ш, с** перед суфіксами **-ськ(ий)**, **-ств(о)** не відбувається: *казах — казахський, Іртиш — іртишський, Гаага — гаагський.*

Вправа 32. Від поданих слів утворіть нові слова за допомогою суфіксів **-ськ(ий)**, **-ств(о)**.

Буг, Оренбург, Воронеж, Цюріх, Волга, Запоріжжя, француз, убогий, киргиз, Великий Устюг, Збараж, Балхаш, Сиваш, Виборг, Черкаси, Вільнюс, Прилуки, Острог, Кавказ, Онега, Уж, тюрк, Великі Луки, Черемош, Калуга, Калущ, Тбілісі, багач, узбек, Канада, Поділля, Новобіличі, Ірпінь, Козелець, Хортиця, Владивосток, Прага, Черемош, Ясси, чиновник, каліка, Петербург, печеніг, диwak, Бортничі, Карпати, брат, половець, гігант, Углич, Донець, Кагарлик, чех, герцог, Рига, Херсонес, Норвегія, полярник, Збруч, Чехо-Словаччина, Умань, Ленінград, Галич, моряк, Лейпциг, боягуз, чуваш, Полісся, латиш, Вишгород, Дрогобич, ткач, Вінниця, Случ, марганець, люд.

Вправа 33. Вставте пропущені букви і поясніть правопис слів.

Вороне...кий, францу...кий, кременчу...кий, золотоні...кий, солда...кий, нью-йор...кий, заво...кий, гре...кий, дослідни...кий, співробітни...тво, пра...кий, фашис...кий, криворі...кий, велетен...кий, балха...кий, оде...кий, заступни...тво, студен...кий, пта...тво, кирги...кий, турис...кий, люксембур...кий, голлан...кий, гаа...кий, туні...кий.

Вправа 34. Напишіть російські слова українською мовою і поясніть їх правопис.

Острожский, рижский, кипрский, прилуцкий, абхазский, нацистский, румынский, амурский, тюркский, черкесский, калужский, иракский, сивашский, ужгородский, прусский, уральский, каракалпакский, крепостничество, батрачество, овручский, казанский, запорожский, бухарестский, персидский, измайловский, дрогобычский, миргородский, интендантство, гадячский, гонконгский, кагарлыкский, таджикский, дорогобужский, суэцкий, волжский, мозамбикский, арзамасский, малаккский.

5. Зміни приголосних відбуваються у вимові і передаються на письмі при творенні іменників з суфіксом **-ин(а)** від прикметників: а) прикметниковий суфікс **-цьк-** змінюється на **-чч-**: *донецький* — *Донецчина*, *вінницький* — *Вінниччина*, *кріпацький* — *кріпаччина*, але *галицький* — *Галичина*; б) суфікс **-ськ-** у прикметниках та частини **-сок, -ск-** в іменниках перед суфіксом **-ин(а)** змінюються на **ш**: *черкаський* — *Черкащина*, *чернігівський* — *Чернігівщина*, *ліска* — *ліщина*, *віск* — *вощина*; *пісок* — *піщина*; в) частини **-ськ-, -ск-** в іменниках — назвах імен — чергуються із **щ** в назвах прізвиськ: *Васька* — *Ващенко*, *Ващук*; *Параска* — *Паращенко*, *Паращук*. Але при творенні присвійних прикметників ці суфікси не змінюються, і слова пишуться за морфологічним принципом: *Васька* — *Васьчин*, *Параска* — *Парасчин*.

Вправа 35. Утворіть іменники з суфіксами **-чин(а), -щин(а)**.

Гуцульський, харківський, батьківський, прилуцький, донецький, дрогибицький, вінницький, турецький, гайдамацький, чернівецький, одеський, київський, черкаський, галицький, хмельницький, львівський, чехословацький, козацький, полтавський, смоленський, житомирський, уманський.

6. У вищому ступені порівняння прикметників та прислівників приголосні [г], [ж], [з] у сполученні з суфіксом **-ш-** (-ий, -а, -е) змінюються на **-жч-** (-ий, -а, -е), а приголосний [с] з суфіксом **-ш-** (-ий, -а, е) переходить у **-щ-** (-ий, -а, е); *дорогий* — *дорожчий*, *дорожча*, *дорожче*; *дужий* — *дужчий*, *дужча*, *дужче*; *високий* — *вищий*, *вища*, *вище*; *вузький* — *вужчий*, *вужча*, *вужче*.

Примітка. Зміна приголосних при творенні вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників пояснюється такими фонетичними явищами, як регресивна асиміляція і дисиміляція, які в окремих випадках діють одночасно: *дорог+ш(ий)* → *дорожш(ий)* → *дорожчий*; *високий* — *вис+ш(ий)* → *вишш(ий)* → *вишчий* → *вищий*. Крім того, тут спостерігається випадання суфіксів **-к-, -ок-, -ек-** (див. приклади вище).

Вправа 36. Утворіть вищий ступінь порівняння прикметників, поясніть зміни приголосних.

Низький, глибокий, близький, високий, рідкий, дужий, легкий, молодий, дорогий, далекий, тонкий, вузький, гарний, низький, слабкий, малий, поганий, швидкий.

Давні чергування приголосних спостерігаються при словозміні у дієслівних формах: г — ж (*допомогти — допоможу*), к — ч (*плакати — плачу*), с — ш (*носити — ношу*), х — ш (*колихати — колишу*), т — ч (*котити — кочу*), з — ж (*возити — вожу*), д — дж (*водити — воджу*), зд — ждж (*їздити — їжджу*), ст — щ (*мстити — мощу*), б — бл (*губити — гублю*), п — пл (*купити — куплю*), в — вл (*ловити — ловлю*), м — мл (*шуміти — шумлю*), ф — фл (*графити — графлю*) та ін.

Вправа 37. Поставте дієслова в першій особі однини та третій особі множини. Порівняйте з російською мовою і поясніть чергування приголосних в обох мовах.

Берегти, стерегти, казати, пекти, досягти, стригти, лізти, платити, плакати, лизати, могли, одягти, в'язати, присікти, лягти, порізати, полоскати, бігти, повзти, повзати, кликати, гукати, гасити, годити, низати, колихати, оголосити, гладити, вразити, підвісити, плескати, летіти, остудити, розводити, крикати, текти, нагородити, місити, вразити, пустити, махати, косити, народити, розбудити, їхати, переносити, попередити, озолотити, бродити, зросити, любити, хотіти, сердитися, зломити, блистіти, ліпити, ствердити, крутити, розбити, бомбити, вертіти, трудитися.

Вправа 38. Утворіть пасивні дієприкметники від дієслів.

Узгодити, закрутити, випрямити, зарядити, скосити, скрутити, розграфити, загородити, виломити, намотити, запросити, спекти, завітчати, заправити, приголубити, розбити, розпорошити, засудити, виїздити, виробити, розкласти, ознайомити, запровадити.

Приголосні *к, ц* перед суфіксом *-н-* змінюються при вимові в деяких словах на *ш* замість очікуваного *ч* (явище дисиміляції): *пшениця — пшеничний, молоко — молочний, ячмінь — ячний*. На письмі в таких випадках зберігається *ч*, за винятком слів *рушник, рушниця, соняшник, дворушник, торішний, вранішній, мірошник* тощо. У словах *сердечний* і *сердешний* пишеться *ч* або *ш* залежно від значення слова: *сердечний* (приступ), *сердешний* (у значенні «бідолашний»).

Вправа 39. Поставте замість крапок пропущені букви *ч* або *ш*. Поясніть правопис слів.

Піврі...ний, торі...ній, півні...ний, соня...ник, соня...ний, міро...ник, яє...ня, пшени...ний, ру...ник, сті...ний, да...ник,

серде...ний, околи...ній, ру...ниця, нару...ники, я...ний, сма...ний, безпе...ний, міся...ний, рі...ний.

Вправа 40. Поясніть усі можливі чергування голосних і приголосних у виділених словах.

1. Сміється сонце з небозвода, кудись хмарки на конях мчать (П. Т.). 2. Вітер. Не вітер — буря! Трощить, ламає, з землі виринає... (П. Т.). 3. Десь на дні мого серця заплела дивну казку любов (П. Т.). 4. Засміялося сонце у тузі (П. Т.). 5. Гнівно брівоньки зламалися (П. Т.). 6. В війни годину, в нічку зловорожу побачив я, чого забуть не можу (А. М.). 5. Могутні крони яворів ростуть над спокоєм могил, і колос п'є зелений сік, і жайвір дзвонить з вишини (А. М.). 8. Тоді, з півночі до світанку, від пізніх зір до ранніх зір, шовкову тиху колисанку я простелю у отчий двір (А. М.). 9. За тих, що впали у бою під жар землі і клекіт злий, ти душу лагідну свою в гарячу думу перелий (А. М.). 10. Месники дужі приймуть мою зброю, кинуться з нею одважно до бою (Л. У.).

ВЖИВАННЯ АПОСТРОФА

Перед я, ю, є, ї апостроф ставиться:

1. Після букв **б, п, в, м, ф**, що позначають губні приголосні, коли чується роздільна вимова: [б'йут'], [п'йе], [соло'уйі], [м'йата], [арф'йарка] — орфографічно: б'ють, п'є, солов'ї, м'ята, арф'ярка.

Якщо перед **б, п, в, м, ф** є буква, що позначає приголосний, який належить до кореня (крім **р**), то на письмі апостроф не пишеться: [с'в'ашч'єн:и'єй], [р'із'б'ар], [т'м'а-ни'єй] — орфографічно: священний, різьбяр, тьманий. Коли перед ними стоїть **р** або приголосний, що належить до префікса, то після **б, п, в, м, ф** ставиться апостроф: черв'як, торф'яний, розм'якнути. У словах іншомовного походження після **б, п, в, м, ф** апостроф не ставиться, коли немає роздільної вимови: *пюре, фюзеляж, бязь*, але: *п'єса, б'єф*.

Вправа 41. Замість рисок поставте, де треба, апостроф.

Зав'язь, круп'яний, присв'ята, крем'яний, знічев'я, зобов'язання, грав'юра, дерев'яний, мавп'ячий, кав'ярня, кров'яний, коров'ячий, львів'янин, надв'язати, напівкам'яний, поголів'я, пом'янути, слов'янський, п'ятирічка, солов'їний, безправ'я, варшав'янка, брукв'яний, в'єтнамка,

Святослав, б/язевий, сім/янин, Б/елград, обов/язок, Політб/юро, полум/яніти, в/язень, зат/ямити, запам/ятати, Дерев/яно, торф/яний, медв/яний, сап/янці, моркв/яний, арф/яр, черв/як, присв/ячений, в/юнкий, верф/яний, В/язь-ма, В/ячеслав, дріб/язковий, В/ятка, Губ/єв, достопам/ятний, духм/яний, взаємозв/язаний, рутв/яний, потьм/яніти, різьб/ярство, зав/язка, підрум/янений, зм/якшити.

2. Після букви **р**, якщо вона позначає твердий приголосний (у кінці складу): *подвір'я, бар'єр, бур'ян*, але: *повітря, трюк* (тут **ю, я** позначають м'якість **р** у середині складу).

3. Після **к** у слові *Лук'ян* і похідних від нього: *Лук'янівка, Лук'янець, Лук'янов*.

Вправа 42. Замість рисок поставте, де треба, апостроф.

Амудар/я, безвітр/яний, Лук/яненко, бур/ячиння, Валер/ян, звір/ячий, Лук/янович, повір/я, сер/йозний, повітр/я, міжгір/я, пор/ядок, довір/я, Лук/янчук, кар/єра, все-р/йоз, тр/юм, Гур/єв, підгір/я, матір/ю, Р/єпін, з матер/ями, бур/я, р/ясно, кур/йозний, забур/янений, вітр/як, валер/янка, Гур/ївка, р/яд.

4. Після префіксів, що закінчуються на приголосний: *з'єднати, без'ядерний, під'їсти, роз'юшити, над'їхати*.

5. У складних словах, першою частиною яких є числівник, що закінчується на приголосний: *двох'ярусний, чотирьох'ярусний*.

Апостроф в українській мові відповідає функціям **ъ** або **ь** у російській мові. Після префіксів, що закінчуються на приголосний, у російській мові перед **я, ю, е, ё** ставиться **ъ**: *разъезд, объявление*. **Ъ** пишеться також у складних словах, першою частиною яких є числівник, що закінчується на приголосний: *двухъярусный, трехъязычный*, але: *партячейка, детясли*. В інших випадках після м'яких приголосних перед **е, я, ю, ё**, коли чується роздільна вимова, пишеться **ь**: *бьют, соловьи, Лукьян, барьер, интервью*, але: *вязать, торфяной, связь, священный, порядок*.

Вправа 43. Замість рисок поставте, де треба, апостроф.

Роз/ятрений, від/ємний, трьох/етапний, без/ідейний, без/ядерний, з/організувати, дез/орієнтація, сан/інструктор, Із/яслав, від/їжджати, суб/єктивний, під/йомник, воз-з/єднання, в/їокнути, необ/їжджений, фотоз/йомка, об/єктивний, об/їждчик.

Вправа 44. Залишіть українською мовою.

Предъявить, пятидесятилетие, имя, верфью, объединение, посвященный, вьет, племя, интервью, здоровье, Заполярье, разъезжать, пьют, кровью, Нарьян-Мар, Пятигорск, пядь, пьеса, Вьетнам, обязанность, безыдейный, трехъярусный, матерью, двухаршинный, дезинформация, честью, мягкий, льет.

Вправа 45. Розкрийте дужки й утворіть з префіксами слова.

Без- (-языкий, -ядерный, -ініціативний);
з- (-юрмиться, -їхати, -обов'язаний, -ясований, -єдна-
ний, -явиться, -їсти, -грати, -йомка);
під- (-юджувати, -їжджати, -языковий, -йом);
об- (-їздити, -явити, -єднати, -ємний, -їстися);
від- (-їхати, -ємний, -рваний, -в'язати).

ВЖИВАННЯ М'ЯКОГО ЗНАКА

В українській мові м'який знак пишеться:

І. Після букв *д, т, з, с, ц, л, н*, які позначають м'які приголосні, в кінці слова (*сядь, честь, мазь, вісь, міць, біль, кинь, гедзь*) та в середині слів перед буквами, що позначають тверді приголосні: *близько, сядьмо, візьму, спільний, синька*. М'який знак зберігається і перед буквами, що позначають м'які приголосні, при зміні форми цього ж слова (*спільні, синьці, візьміть*) та при утворенні від нього нових слів: *близькість, спільність*. Але: *міць — міцний — міцні; Умань — Уманщина; камінь — камінчик; шість — шістсот*. У цьому випадку на письмо впливає явище регресивної асиміляції за твердістю.

Вправа 46. Замість крапок поставте, де треба, м'який знак.

Низ...ко, пал...ма, Казан...ський, різ...блений, пот...мя-
нілий, міс...кком, бояз...ко, близ...кий, ковз...кий, напал...м,
слиз...ко, власниц...кий, колодяз...ні, їдален..., Рязан...щи-
на, діл...ниц..., в'яз...кий, спіл...ні, низ...ка, блис...кучий,
промін...чик, мен...ший, тон...ший, шість...надцят..., п'ят...де-
сят, близ...кіст..., бур..., Хар...ків.

2. Після букв, що позначають м'які приголосні, в діє-
слівних закінченнях третьої особи однини та множини те-
перішнього часу дійсного способу і в дієсловах наказового
способу: *дізнається, візьмуться, станьте, сядьмо*. У росій-
ській мові в третій особі однини та множини теперішнього

часу дійсного способу м'який знак ніколи не ставиться: *возит, дышится, несется, смеются, носят*.

Вправа 47. Перекладіть з української мови на російську. Поясніть відмінності правопису дієслівних форм в обох мовах.

1. Сидить пес на сіні: сам не їсть і другому не дає. 2. Хто літом жарі боїться, той зимою не має чим погрітись. 3. Як снасть ламається — то чоловік ума набирається, а як худоба пристає — то чоловікові ума не стає. 4. На годину спізнився — за рік не доженеш. 5. Сип коневі мішком — не ходитимеш пішком. 6. Згайнуеш на жнивах хвилину — втратиш не одну зернину. 7. Як сіно косять, то дощів не просять — самі йдуть. 8. Учись — на старість буде як знахідка. 9. Ранні пташки росу п'ють, а пізні — слізки ллють. (*Нар. тв.*). 10. Він одразу піднісся духом. 11. Підносься хоча б у своїх очах.

3. Після м'якого приголосного перед **о** в середині складу: *льон, дзьоб, чотирьох*, але: *батальйон, павільйон, район* (рос. *батальон, павильон, район*).

4. У буквосполученнях **-льц-, -льч-, -ньц-, -ньч-, -сьц-, -сьч-**, якщо вони походять від **-льк-, -ньк-, -ськ-**, іменників давального і місцевого відмінків однини жіночого роду та утворених від них присвійних прикметників: *донька — доньці — доньчин; нянька — няньці — няньчин; лялька — ляльці — ляльчин*, але: *сопілка — сопілці; жінка — жінці — жінчин*, що утворені від **-лк-, -нк-**.

Вправа 48. Запишіть подані слова українською мовою, поясніть уживання в них буквосполучень **-йо-, -ьо-** і визначте, за якими принципами правопису пишуться ці слова в російській та українській мовах.

Батальйон, миллион, йот, летчик, майор, вечернему, Йоханнесбург, павильон, ерш, сегодня, Йошкар-Ола, ледниковый, ему, лен, бульон, йод, Алексеов, льновод, четырех, подъем, льда, медальон, деготь, к нему, седьмой, Воробьев, район, ледник, биллион, серьезный, трех, компаньон, завтрашнему, Муравьев, курьез, Панферов, шампильон.

Вправа 49. Поставте іменники в лавальному відмінку В одну колонку запишіть слова без м'якого знака, в другу — з м'яким знаком.

Спілка, дочка, донька, циганка, тітонька, фіалка, синька, калинонька, тіточка, рибалонька, сиротинка, білка, колиска, люлька, тарілка, сиротинионька, веселка, вчителька, футболка, бджілка, жилка, полька, динька, яблунька, партизанка, віялка, ліщинонька, валер'янка, ніч-

ка, вихователька, кладка, кулька, ніченька, сівалка, зіронька, галка, сопілочка, голка, жменька, доріженька.

Вправа 50. Утворіть присвійні прикметники з суфіксом -ин.

Русалка, ненька, креолка, вчителька, іспанка, нянька, рибалка, приятелька, Васька, кицька, Параска, Галька, тітка, вихователька, дочка, лялька, комсомолка, донька, Наталка, Оленка, Маринка, матінка.

5. У суфіксах **-ськ(ий)**, **-цьк(ий)**, **-зьк(ий)**: *київський, полоцький, волзький*. У російській мові, на відміну від української, у суфіксі **-ск(ий)** м'який знак не ставиться. Відсутній він і в похідних словах — іменниках та прислівниках. Наприклад: *сибірський — сибирский; донецький — донецкий; близько — близко; Новоросійськ — Новоросийск*.

Вправа 51. Перекладіть українською мовою і запишіть.

Советский, бурятский, адвокатский, узбекский, харьковский, турецкий, пражский, ненецкий, скользко, тбилиский, низкий, Братск, Донецк, Брянск, карпатский, узко, украинский, вязкий, немецкий, Новосибирск, Хмельницкий, плоско, Полоцк, полесский, оренбургский, кавказский, криворожский, золотоношский, кременчугский.

Не пишеться м'який знак:

1. Між двома буквами, що позначають м'які приголосні, крім л: *пісня, честю, кутній, радянський, але: стільці, уральський*.

2. Між двома однаковими буквами, що позначають м'які подовжені приголосні: *знання, сіллю, ллються, лляний, осінній*.

Вправа 52. На місці крапок поставте, де треба, м'який знак. Поясніть, у яких випадках м'якість приголосного в українській мові не позначається.

Кіл...кіс...т..., сіл...с...кий, чуко...т...кий, міц...ніс...т..., діял...ніс...т..., від...ділен..., Кос...тя, с...мілівис...т..., щас...тя, с...вятковий, пал...ці, радіс...т..., віс...тю, Нас...тя, з...ріліс...т..., Кол...с...кий, Іл...ля, всес...віт...ня, вугіл...ля, піз...ня, майбут...не, Куріл...с...кі, галуз...зю, гордіс...т..., маз...зю, весіл...ля, в намис...ті, вітал...ня, читал...ня, воз...ня, плат...ня, Трет...яковс...ка, Трет...як, Ул...яновс...к, Ул...яна, урал...с...кий

3. Після букв, що позначають губні приголосні, шиплячі та [р] (у кінці слова й складу). Ці приголосні в

українській мові стверділи ([р] ствердів у кінці слова й складу): *степ, ріжте, просиш, куш, любов, гіркий, але: Горький*. У російській мові після букв, які позначають губні та шиплячі, пишеться м'який знак (крім іменників другої відміни однини, коротких прикметників та окремих прислівників): *степь, режьте, просишь, любовь, кровью, горький, але: нож, плач, грипп, шалаш, хорош*.

Слова, що закінчуються на р, пишуться в російській мові з м'яким знаком чи без нього залежно від вимови: після букви р, що відповідає твердому [р] у вимові, не ставиться м'який знак, якщо ж буква **р** передає м'який приголосний [р'], то пишеться м'який знак: *доктор, комиссар, але: аптекарь, секретарь*.

Вправа 53. Перекладіть з російської мови на українську. Згрупуйте слова за частинами мови, поясніть їх правопис.

Дробь, отрежь, букварь, голубь, Харьков, ударьте, зябь, календарь, вплавь, дрожь, горький, виноградарь, нож, упряжь, восемь, плачь, плач, вскачь, семь, печь, библиотекарь, кобзарь, тюрьма, ночь, слесарь, желчь, вратарь, степь, туш, секретарь, накипь, плугатарь, сыпьте, лишь, роскошь, гуашь, тушь, сухарь, знакомься, фальшь, товарищ, исправьте, экономьте, бунтарь, вещь, рыцарь, отмерьте, пахарь, редактируешь, поверьте, съешьте, творишь, меньше, нянчить, кончик, уменьшит, вечный, тоньше, восемьсот, хорольский, пятьдесят, шестнадцать, севастопольский, казанский.

Вправа 54. За допомогою суфікса **-ськ(ий)** утворіть від іменників прикметники.

Поділля, товариш, Тернопіль, республіка, Прилуки, Ужгород, Карпати, Ніжин, Ірпінь, Запоріжжя, Познань, комсомол, Польша, завод, Калуш, Калуга, Коростень, рибалка, співробітник, Урал, Сімферополь, студент, Сибір, любитель, Сиваш, Іртиш, Судан, інтернаціоналіст, Севастополь, Одеса, люд, Байкал, таджик, інтелігент, Полісся.

Вправа 55. Поясніть правопис виділених слів.

1. І мене в сім'ї великій, в сім'ї вольній, новій, не **забудьте** пом'янути незлим тихим словом (*Т. Ш.*). 2. Бережи, **утверджуй**, розвивай, піднось свою **людську** гідність! (*В. Сух.*). 3. З ранковим променем зросту, з росою в лузі не **зів'яну**, щоб **бачить** міць твою просту і душу дивно-полум'яну (*А. М.*). 4. А в кузні готують чересла вчорашні

повстанці, а в небі зоря озуває червоні сап'янці (А. М.). 5. Хай на ньому цвіте росяниста доріжка, і зелені луги, й солов'їні гаї (А. М.). 6. ...Солов'їно затьохкати дай мені вночі, струмків і рік твоїх ключі ввіллються в серце відгомінно (А. М.). 7. Будуть знов листки міцні та дужі, як простори літо обів'є. А весною на краю калюжі знов їх синій пролісок проб'є (М. Р.). 8. Коли в'яне зелена трава, тоді клепають коси (О. В.). 9. На домні — постать верхолаза, немов пір'їнка між хмарок (В. С.). 10. О земле ти моя, нема рідніш за тебе! До старості тебе у пісні я зберіг. Ті гори крейдяні, духмяних трав прибої, коли я з фронту йшов на заводські вогні... (В. С.). 11. Обсипалися юності сади, але їх цвіт в душі моїй не в'яне (В. С.).

Вправа 56. На місці крапок поставте, де треба, м'який знак чи апостроф. Поясніть правила їх вживання.

1. По дорозі, здіймаючи хмари куряви, безконечним потоком мчат... до поля переповнені бійцями п...ятитонки (О. Д.). 2. Насадження на берегах Москви-ріки, в долинах дрібних річок і струмків, з...єднають...ся у безперервний лан...цюг. На цій основі розвинет...ся система лісопарків, зв...язаних між собою бул...варами і скверами (газ.). 3. Коли вони від...їхали, опускаючись в ту саму кам...яну вуличку, за ними знов зазвучав величний мотив (О. Г.). 4. З колгоспів степових за сот...ні кілометрів з...їжджають...ся люди (О. Д.). 5. Воронцов добре враховував, які нові обов...язки покладають...ся в зв...язку з цим на партійно-комсомол...с...кий прошарок (О. Г.). 6. Окремі росинки т...м...яно поблискуют... с...рібними пухир...чиками (О. Донч.). І я дивлюс... любовно в очі — Щасливі, п...яні без вина — в оці хлоп...ячі і дівочі, Де сяє радіст...ю весна (М. В.). Глян..., як хвилі від срібла блищать...ся! Глян..., як небо синіє вгорі (Л. У.). Не дуже весело, а здебіл...шого т...м...яно Пройшли мої дитячії літа... Кохану нен...ку потерявши рано, Росла я в бат...ка сирота (М. В.). Глядіт... же, патріоти, не сваріт...ся, Щоб вам у пазурах котів не опинит...ся (М. В.).

Вправа 57. Випишіть з поданого тексту слова, у яких: а) звуків менше, ніж букв; б) звуків більше, ніж букв.

Поясніть, які звуки позначає кожна буква у цих словах і як кожний звук зображений графічно.

Я до тебе йшов...
Я до тебе йшов крізь далі через роки.
І зустрів тебе одну-єдину в світі:

Ти стояла на порозі на високім
 В синім платті, синьоока, в синім цвіті.
 Уклонилась, повела мене в світлицю,
 Пригощала за столом новотесовим,
 Пив я воду, пив холодну із криниці —
 Срібнодзвонну, срібноплинно-проліскову.
 Як ішли ми зелен лугом к зелен гаю,
 Солов'ї нам ткали пісню диво-дивну.
 Той мотив мені і досі ще лунає —
 Незабутній, неповторно переливний.
 Зупинилась. Зашаріли піжно шоки.
 Ти звела на мене очі. Роси впали.
 Я читав в твоєму погляді глибокім:
 Ти чекала.
 Ти чекала того сонячного слова,
 Неповторного і вічно молодого.
 Я ж — неначе відібрало в мене мову —
 Мовчки квіти обривав собі під ноги.
 Ти зітхнула, ти сказала:— Будь щасливий.—
 І пішла, а я зостався серед квітів.
 Раптом серце защеміло (біль — як злива):
 «До жени! Вони ж твоя — єдина в світі».
 Я рвонувся швидше вітру через луки
 І, здалось, уже пізнав твою хустину.
 Ще два кроки — й доторкнусь простягнувши руку...
 Тільки небо, тільки далеч синьо-синя
 Та дуби про щось зажурено шепочуть...
 І тепер, куди б не йшов я, що б не думав,
 В моє серце задивились твої очі
 Синім ранком, синім квітом, синім сумом.

(Б. Олійник)

Вправа 58. Назвіть усі м'які приголосні в словах і поясніть, чим позначається їх м'якість.

Століття, п'ють, сльози, журналістський, ілюстрація, матриця, мініатюра, суспільство, співи, задумується, лінійка, зйомка, фейлетон, бюрократ, комюніке, чіткість, Белов, барельєф.

Вправа 59. Напишіть 10—15 слів, у яких букви **я**, **ю**, **є** передавали б два звуки (як це позначається на письмі?), і 10—15 слів, де букви **я**, **ю**, **є** передавали б один звук і м'якість попереднього приголосного. Наведіть декілька прикладів з буквою **ї**. Які звуки вона передає?

Вправа 60. Які звуки ми чуємо при вимові у даних словах? Як ці звуки передані графічно? Чим пояснити різницю у вимові і графіці?

Розшарування, безжальний, смієшся, вокзал, боротьба, сміх, тіні, берізка, зшивати, постіль, летється, морквяний, беріть, щастя, пестливий, український, президія, в'ється, сім'я.

Вправа 61. Прочитайте текст згідно з правилами української літературної вимови. Виділіть слова, які викликають труднощі при вимові, і ті, у яких є розходження між вимовою і написанням.

Осінній малюнок

Минає літо. Осінь вже бреде,
Лісів багрець торкнувся вересневий.
І пахне чебрецем, і листя де-не-де,
Кружляючи, лягає під дерева.
Спить озеро, дрімає сон-вода.
Про що їй очерет шепоче тихо,
Де жолудь золотий додолу опадє
І ходить по гриби старенька лісничиха?
Щось марить дуб, вклоняючись землі.
Ніхто того, мабуть, не розуміє...
Ген, потяглись у вирій журавлі,
Та глід в кущах, мов жар, полум'яніє.
І музикою сповнюється ліс,
Як зашумлять осики струнковолі,—
Тоді чомусь і в серці мимоволі
Звучить мелодія, зворушлива до сліз.
Минає літо, осінь вже бреде,
Лісів багрець торкнувся вересневий.
І пахне чебрецем і листя де-не-де,
Кружляючи, лягає під дерева.

(Л. Тендюк)

Вправа 62. Запишіть текст як диктант. Написане звірте з надрукованим.

Близько десяти років я жив і працював на Волині. Це був повоєнний час. Мене послали туди на посаду редактора обласної газети «Радянська Волинь». Я поїхав туди із задоволенням, глибоко переконаний, що після нашої перемоги почнеться нове відродження української мови. Мої передчуття впливали не з якогось моря фантазії, а з розбурханого війною національного почуття, яке так яскраво виявилось в українських воїнів і трудівників тилу, евакуйованих з України. Це почуття засвідчувалось у листах до редакції (упродовж війни я працював у газеті «Комуніст» — нині «Радянська Україна»), звучало в поетичному слові і в нових піснях. Це чи не найкраще відбили у своїх творах Максим Рильський («Слово про рідну матір») і Володимир Сосюра («Любіть Україну»).

Ідея відродження української мови була близька й волинянам. Як відомо, Волинь входила до складу царської Росії, і русифікація там відбувалась так само, як і в інших губерніях України. З 1919 року Волинь перебувала в складі Польщі, і за те двадцятиріччя мова місцевого населення зщерть наповнилася полонізмами.

Визволення Західної України і, зокрема, Волині у ве-

ресні 1939 року внесло не лише новий соціальний зміст у життя місцевого населення, а й дало йому право на свою національну культуру і національну мову. Цей процес оновлення був обірваний гітлерівською окупацією. Але з новою силою він розгорнувся після перемоги над фашизмом.

У пам'яті моїй закарбувався той день, коли на обласному зібранні вчительської інтелігенції вперше обговорувалось питання про викладання в школах української літератури і мови. Я бачив, якою радістю сяяли обличчя місцевих вчителів. Адже замість рідної мови їх навчали у Львівському університеті польської. У вестибюлі театру, де відбувалось зібрання, влаштували книжковий кіоск з творами українських і російських письменників. Томики «Кобзаря» Тараса Шевченка були розкуплені вмиль. Після перерви один за одним виходили на трибуну вчителі і просили керівників обласного відділу народівити забезпечити кожному школу хоча б одним примірником «Кобзаря». Місцеві вчителі серйозно вважали, що «Кобзар» має бути найкращим підручником для вивчення української літературної мови (Ю. Лазебник).

ПРАВОПИС СЛІВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

У правописі слів іншомовного походження поєднуються різні принципи української орфографії — фонетичний, традиційний та морфологічний (наприклад: *напір*, *тонна*, *контрастний*). У деяких випадках ураховуються диференціюючі написання в поєднанні з фонетичним принципом, зокрема в написанні власних та загальних назв іменників: *дизель* — *Дизель*, *сесія* — *Уссурі*.

ПРАВОПИС И, І, Ї

Написання *и*, *і*, *ї* в словах іншомовного походження підлягає фонетичному принципу української орфографії і контролюється такими правилами:

1. У загальних назвах після *д*, *т*, *з*, *с*, *ц*, *ж*, *ч*, *ш*, *р* (правило «дев'ятки») в основах слів перед наступною буквою, що позначає приголосний, крім *й*, пишеться *и*, а не *і*: *дилема*, *музика*, *цистерна*, *інститут*, *режим*, *трикотаж*, *джип*, а перед буквами, що позначають голосні та *й*, пишеться *і*: *діалектика*, *тіара*, *фізіологія*, *авіація*.

2. Після букв, які позначають усі інші приголосні, у загальних назвах пишеться *и* чи *і* залежно від вимови: *віраж* — *вимпел*, *лімфа* — *лимон*, *кімоно* — *кипарис*, *хімія* — *химера*.

3. У кінці невідмінюваних слів та в деяких назвах із суфіксом *-іс-* пишеться *і*: *жюрі*, *таксі*, *піаніссімо*.

4. Правилу «дев'ятки» підпорядковується написання *и* на місці *і* після префікса *дез-*: (на стику префікса і кореня) у словах *дезинсекція*, *дезинтеграція*, *дезинфекція*, *дезинформація* та похідних від них: *дезинсекталь*, *дезинформатор*.

5. Після букв, що позначають голосні звуки, пишеться, як і у власне українських словах, *ї*, а не *і* *атеїст*, *мозайка*, *сюїта*, *стоїк*.

Вправа 63. На місці крапок поставте *и*, *і* або *ї* і поясніть закономірність їх вживання. Виявіть значення виділених слів.

Агност...ц...зм, *аж...тац...я*, *аж...отаж*, *А...да*, *аквар...ум*, *акме...зм*, *альтру...зм*, *ам...доп...р...н*, *аморт...зац...я*, *аморт...ф...кац...я*, *антагон...зм*, *ант...б...от...к*, *ар...тм...я*, *ар...озо*, *ате...зм*, *афор...зм*, *баст...он*, *беду...н*, *бук...н...ст*, *в...раж*, *вульгар...зм*, *геро...чний*, *де...зм*, *д...в...з...он*, *д...с...м...ляц...я*, *д...адема*, *ел...пс...с*, *емп...р...окр...т...ц...зм*, *...д...л...я*, *...ндустр...ал...зац...я*, *...н...ц...ат...ва*, *...нту...ц...я*, *катол...ц...зм*, *к...пар...с*, *коде...н*, *кол...бр...*, *кол...з...я*, *кол...т*, *колокви...ум*, *кру...з*, *ма...с*, *мао...зм*, *мульт...пл...кац...я*, *нац...ст*, *п...рам...дон*, *пров...нц...ал...зм*, *с...он...зм*, *сто...ц...зм*, *сю...та*, *такс...ст*, *такс...*, *ш...мпанзе*, *ш...фон*, *ш...хта*, *шк...пер*, *шов...н...зм*, *шр...фт*, *штат...в*.

6. У власних назвах пишеться *і* після букв, що позначають приголосні: *Фінляндія*, *Тибет*, *Кіпр*, *Мозамбік*, *Чілі*, *Шіллер*. Тільки в деяких географічних назвах (переважно у буквосполученнях *-ри-*, *-ти-*, *-ки-*) під впливом вимови пишеться *и*: *Африка*, *Британія*, *Рим*, *Рига*, *Париж*, *Америка*, *Арктика*, *Антарктида*, *Балтика*, *Киргизія*, *Башкирія*, *Пакистан*, *Китай*, *Узбекистан*, а також у словах *Єгипет*, *Єрусалим*, *Палестина*.

7. У похідних словах, що утворилися від власних назв, зберігається та буква, яка була в непохідному слові: *арктичний*, *американець*, *єгиптянин*, *філіппінський*, *кіпріот*, але *балтієць*.

Вправа 64. Запишіть слова українською мовою і поясніть вживання *и*, *і* або *ї*.

Алжир, *Антарктида*, *Аргентина*, *Бастилія*, *Бирма*, *Битлз*, *Бразилія*, *Вашингтон*, *Великобританія*, *Вергілій*,

Галилей, Григ, Гринвич, Дидро, Єгипет, Ієрусалим, Інсбрук, Каліфорнія, Кіплінг, Китай, Крит, Ливан, Луїс, Ніл, Паганіні, Палестина, Річард, Сінгапур, Тиціан, Токио, Узбекистан, Уільям, Уитмен, Хемінгуей, Хіросіма, Шекспир, Шеллі.

Вправа 65. Від власних назв утворіть похідні слова. Поясніть правопис *и, і, ї* та можливі чергування приголосних *.

Зразок: *Африка* — *африканець, африканка, африканський*.

Австралія, Австрія, Америка, Азія, Англія, Аргентина, Баку, Бенгалія, Бірма, Бразилія, Бурятія, Єгипет, Китай, Кіпр, Куба, Латвія, Литва, Монголія, Париж, Рига, Рим, Сардинія, Сванетія, Сибір, Сіцилія, Таджикистан, Таврія, Таїті, Тібет, Тува, Узбекистан, Філіппіни, Фінікія, Фінляндія, Франція, Хіва, Чілі.

8. У російській мові в словах іншомовного походження як у власних, так і в загальних назвах на місці українських *и, і, ї* пишеться *и*, а не *ы*, за винятком кількох слів: *вымпел, рынок, рыцарь, сырт, цыган, Кызыл, кумыс, мыс*.

Вправа 66. Наведені слова запишіть українською мовою. Поясніть уживання *и, і, ї* та значення виділених слів.

Аквамарин, азимут, **аксиома**, акціонер, алгоритм, алименти, **альтруїзм**, **амбіція**, ангидрит, антипирин, **варіант**, галлюцинації, дивізія, диктат, динамізм, **дипломатика**, **дискримінація**, дистанція, ідиоматика, **ієрархія**, **інтуїція**, інфінітив, кофеїн, ліміт, милітаризм, мініатюра, номінальний, норматив, **риторика**, рубрика, **символізм**, синоніми, **тарифікація**, титул, тривіальний, **утилітарний**, фортифікація, циркуляр, **циркуль**, шкипер, шприц.

ПРАВОПИС *Е, Є*

У написанні *е, є* в основах слів іншомовного походження поєднуються різні принципи української орфографії. Правопис *е, є* регулюється такими правилами:

1. Після букв, що позначають приголосні, пишеться **е** (і приголосні вимовляються твердо): *декада, пленум, література, інспекція, лекція, симетрія*. У російській мові

* При виникненні труднощів необхідно звернутися до «Орфографічного словника української мови».

в цьому випадку завжди пишеться **е**: *билет, дегенерація, лектор, естетика, декада*.

2. На початку слова, як і в російській мові, вживається на письмі **е** або **є** залежно від вимови: *елегія — елейний, ефект — ефрейтор, ефедрин — еретик* та ін.

3. Після апострофа, м'якого знака, **й, е, і** пишеться переважно **е**: *прем'єра, модельєр, фойє, аудієнція, феєрія*, але: *діелектрик, дієз, реєвакуація, реекспорт, деєскалація* (є зберігається на початку кореня: *єскалація, експорт* та ін.).

4. Після **а, о, у** пишеться **е**: *поет, дуєт, менуєт, Рафаель, але траєкторія*.

Вправа 67. Замість крапок поставте **е** або **є**. Поясніть значення виділених слів.

Р...ф...рат, клі...нт, **аг...нтура**, ад...кватний, про...кт, адр...налін, фе...ричний, ал...бастр, ф...йл...тон, він...гр...т, ал...ксандрит, ал...горія, **фой...**, альв...оли, ан...ст...зія, **ф...й...рв...рк**, фломаст...р, поліомі...літ, про...кція, рак...топла-н...р, ре...міграція, р...йхстаг, д...з...ртир, мань...ризм, р...кордсм...н, **т...л...тайпс...т...р**, г...н...ральний, трі...р, **ко...фі-ці...нт**, ф...ном...налізм, компром...тація, конв...й...р, д...лі-катний, **інт...л...кт**, тра...кторія, **с...л...кція**, інт...ліг...нт, **Ф...й...рбах**.

Вправа 68. Наведені слова запишіть українською мовою. Поясніть написання **и, і, ї, е**. Поясніть значення виділених слів.

Альтернатива, апендицит, архітектоніка, аферист, вентиляція, версифікація, героїка, **депресія**, детектив, **директива**, дирижер, інтеллігент, **імітація**, **інцидент**, комбinezон, **компіляція**, компрометировать, **кристальний**, позитивизм, президиум, привілегований, **примитивизм**, проект, репресія, рецидив, сенсация, специфический, стилізація, **ультиматум**, факсиміле, цивілізація, експресивний, ерудиція.

5. В іншомовних префіксах **де-** і **ре-** завжди пишеться **е**: *реакція, реконструкція, декомпенсація*. **И** після **д** пишеться у складних словах з першою частиною **ди-**, що означає подвійний, двічі: *дивакцини, діалогія*.

Слід розрізняти також значення префіксів **дез-**, **диз-**, **дис-** і **де-**. Голосні **е, и** в них не підлягають правилам правопису, але від них залежить значення слова: *декваліфікація, дискваліфікація*. Префікс **де-** означає «видалення, припинення, знищення»: *деблокування, дегазація, де-*

колонізація. Префікс **дез-** має значення «знищення чи спотворення чогось»: *дезінфекція, дезорієнтація. Диз-* і *дис-* — префікси, які вживаються в небагатьох словах. Вони надають значення розладу, поділу, позбавлення чогось і мають негативний або протилежний зміст: *дизасоціація, дисгармонія, диспропорція.*

6. Завжди пишеться **и** у префіксі **анти-** та після **ц** у словах, які починаються на **деци-** (від лат. *decem* — «десять»): *антипод, антитеза, децибел, дециметр.*

Вправа 69. На місці крапок поставте пропущені букви. Підкресліть слова, в яких немає префіксів, і поясніть їх значення.

Р...абілітація, р...агувати, р...кошет, д...вальвація, д...лема, д...цибел, р...активний, д...ригент, ант...історичний, д...героїзація, д...фтонг, р...кредитив, р...торика, д...ференціал, ант...ігієнічний, р...акліматизація, р...туал, д...катор, д...диференціація, ар...тмія, д...пігментація, р...тмічний, д...сахарида, р...продуктор, р...трансляція, д...ескалація, д...компресор, д...версія.

7. У ряді слів іншомовного походження ненаголошені голосні **е, и** не підпорядковуються правилам правопису в основах слів. Такі слова треба запам'ятати. Наприклад: *президент, речитатив, предикат, дресировати, декрет, репетиція, диригент, вінегрет, релятивізм, рефрижератор, рецидивіст, рефлектор.*

8. Правопис інших голосних підлягає фонетичному принципу української орфографії і особливих труднощів не викликає: *брошура, парашут* (у російській мові пишеться *брошюра, парашют*), *шоколад.*

У словах *транспарант* і *пропаганда* пишеться **а** в переднаголошеному складі, а не **о** (від франц. *transparent* і лат. *propaganda*).

Вправа 70. На місці крапок поставте пропущені букви, які позначають голосні. Поясніть їх вживання. Виявіть значення виділених слів і складіть з ними речення.

Абор...т...т, **альтру...**ст, **ант...**с...м...т...зм, **ант...**інт...л...ктуал...зм, **аск...**т...зм, **в...**т...р...нар, **г...**л...о...м...тр, **д...**з...нт...гратор, **д...**з...нф...кц...я, **д...**ц...м...тр, **д...**л...тант, **д...**сбакт...р...оз, **д...**скр...д...тац...я, **д...**ф...р...нц...а...ц...я, **і...**рарх...я, **інт...**л...г...нтний, **комп...**т...нтний, **кр...**т...р...й, **м...**р...д...ан, **п...**н...ц...л...н, **пр...**амбула, **п...**р...ф...р...я, **п...**р...скоп, **п...**р...фраз, **пр...**д...кат, **пр...**з...д...нт, **пр...**т...н...д...нт, **пр...**ор...т...т, **пр...**п...г...нд...ст, **р...**в...з...он...зм, **ре...**ст...рац...я, **р...**ж...сура, **р...**з...д...нц...я, **р...**кв...з...ц...я, **р...**ф...р...нлvm.

ПОДВОЄННЯ ПРИГОЛОСНИХ

Правопис подовжених приголосних зв'язується з традицією написання (*панно, тонна*), з поділом іменників на власні та загальні (*Шіллер, шилінг*), а також з фонетичним та морфологічним принципами української орфографії (*апарат, аппозиція, апетит*).

Відомі такі правила написання подовжених приголосних:

1. У загальних назвах букви, які позначають приголосні звуки, як правило, не подвоюються: *кореспондент, метал, басейн, група, шасі, тераса* (у російській мові подвоєння зберігається: *корреспондент, металл, бассейн, группа, шасси, терраса*). Тільки в деяких словах переважно італійського походження, зокрема у музичній термінології, спостерігається подвоєння букв в українській мові: *аннали, вілла, барокко, гетто, каприччіо, стаккато*.

Вправа 71. На місці крапок поставте, де потрібно, пропущені букви. Поясніть правопис слів. З виділеними словами складіть речення.

Ком...уна, аб...ревіатура, кор...ектор, ак...орд, ман...а, фін..., кас...ета, ак...ордеон, коміс...ар, ак...умулятор, артил...ерист, конгрес..., тон...а, ком...уністичний, фортис...імо, грип... **ком...ентатор**, бон...а, дрес...ирувати, п'ятитон...ка, кол...оїд, ат...естат, брут...о, п'ятитон...ий, крос..., труп...а, бар...икада, ал...ея, піаніс...імо, бал...істичний, ап...еляція, крос...ворд, кор...ектний, інтермец...о, гал...ерея, бюл...етень, ас...иміляція, гам...а, барок...о, дес...ерт, стак...ато, новел...а, кол...екція, клас...ицизм, мас...ивний, гум...анізм, віл...а, кас...ир, діаграм...а, ван...а, депрес...ія, ам...іак, нет...о, пан...о, вет...о, бал...онний, бел...етристика, дол...ар, дон...а, **ан...отация**, ім...унітет, дис...ертация, кол...ега, ат...аше, бел...адон...а, ат...ракціон, іл...юзія, суф...ікс, стел...аж, диф...узія, **ком...юніке**, мас...аж.

2. У власних назвах подвоєння однакових букв, що позначають приголосні, відбувається тоді, коли воно наявне в мові першоджерела: *Аддіс-Абеба, Доніцетті, Мухаммед*, але: *Гавана, Абакан*. Подвоєння зберігається і в похідних від власних назв словах: *Бонн — боннський, Філіппіни — філіппінський*, але: *Фінляндія — фінн, Торрічеллі — торічелісва пустота*.

Вправа 72. Замість крапок поставте, де треба, пропущені букви. Поясніть правопис слів.

Арар...ат, Абіс...інія, Андор...а, Анкар...а, Ангар...а, Дік...енс, Галіл...ей, Рос...іні, Паган...іні, Арден...и, Апені...ни, Пан...ама, Гарон...а, Гаван...а, Ат...іка, Пуч...іні, Лес...інг, Леонкавал...о, Ел...ада, Дел...і, Гол...андія, Ас...ірія, Марок...о, Рол...ан, Пір...енеї, Ізабел...а, Брюс...ель, Кутаїс...і, Ліл...ь, Ельзас..., Сомал...і, Йоган...есбург, Салон...іки, Яф...а, Хакас...ія, Хібін...и, Дюс...ельдорф, Жан...а, Тор...ічел...і, Кентук...і, Бір...обіджан, Ахіл..., Апол...он, Фірдоус...і, Тал...ін..., Бремен..., Шіл...ер, Мек...а, Ліс...абон, Пал...адій, Скагер...ак.

3. Подвоєння відбувається також при збігу двох однакових букв, що позначають приголосні, на стику кореня і префікса: *аппозитивний, іррадіація, транссибірський*. Але це буває тільки в тому випадку, коли відоме слово в мові й без префікса: *позитивний, радіація, сибірський*. Якщо слово без префікса не вживається, то подвоєння відсутнє: *апарат, акліматизація, аплікація*.

Вправа 73. Замість крапок поставте, де треба, пропущені букви. Проаналізуйте слова за будовою і розбийте на дві колонки: у першу запишіть слова без префіксів, у другу — з префіксами (написання перевірте за «Словником іншомовних слів»).

Ас...оціація, ас...иметрія, ім...атеріалізм, ас...ортимент, ір...еальний, ал...егорія, ак...омпанемент, ас...иміляція, ім...обілізація, ам...оніти, ам...оральний, оп...озиція, ам...етист, ал...огізм, оп...тимізм, оп...ортунізм, ам...ортизація, ан...іліновий, ім...ігрант, ак...узатив, ат...еїзм, контр...еволюційний, ал...егро, ан...али, ін...ервація, ан...омалія, ан...отація, ас...инхронний, ак...омодація, ан...ормальний, ас...орти, оп...онент, ам...орфізм, ан...она, ал...ергія, ан...улювати, ас...имптоми, ак...ордеон, транс...портир, сюр...еалізм, супер...егенератор, оп...еративний, ок...азіоналізм, ем...іграція, ап...асіонато.

4. У російській мові подвоєння букв, що позначають приголосні, зберігається як у власних, так і в загальних назвах, якщо воно наявне у мові-першоджерелі: *бассейн, террикон, Ницца, Мюллер*.

Вправа 74. Наведені слова запишіть українською мовою. Згрупуйте їх у дві колонки: у першу занесіть слова з подвоєнням букв, у другу — без подвоєння. Виділені слова введіть у речення.

Аббревиатура, аккомодация, аккорд, Аккра, аккредитив, акуратный, аккумулятор, аллегretto, **аннали**, аннотация, аппассионата, Апеннины, Аполлинарий, аппетит, **аппеляция**, аппликация, апробация, атташе, ассистент, асортимент, **аттестация**, баллон, барокко, бацилла, босс,

буддизм, Бокаччо, Брюссель, вилла, галерея, **галлюцинація**, гамма, Ганновер, грим, Гримм, грип, гроссмейстер, гуманизм, десерт, дилемма, дискуссія, дистилляція, Ессентуки, Ибаррури, **имітація**, імміграція, імунитет, інкассатор, інтермеццо, ипподром, іррадіація, **іrrаціоналізм**, іррегулярний, Калевала, Калькутта, Кампанелла, капелла, Кассандра, кассета, колега, колектор, колонна, колосс, **коментарій**, коммутатор, **коммюніке**, компроміс, **конгресс**, корректор, **корригувати**, лібретто, Миссисіпі, місія, Міссурі, новелла, Одиссей, **оппонент**, панно, параллель, пасаж, пресеа, **пресс-конференція**, привілегований, **прогресивний**, рапорт, Рапалло, Рассел, ренесанс, стаккато, стеллаж, сюрреалізм, телеграма, територіальний, Уеллс, финн, **финка**, Філіппіни, хоббі, холл, **шассі**, Холл, шиллінг, **ексцес**.

ВЖИВАННЯ М'ЯКОГО ЗНАКА

У словах іншомовного походження м'який знак пишеться:

1. Після **д, т, з, с, л, н**, які позначають м'які приголосні, перед **я, ю, є, ї** при роздільній вимові: *альянс, конференсьє, в ескадрильї, Нью-Йорк*, але: *мадяр, дюраль, бязь* (немає роздільної вимови). Так само ставиться м'який знак або не ставиться в цих словах і в російській мові: *альянс, конференсьє, эскадрильи, Нью-Йорк, бязь, дюраль*.

2. Після цих же букв перед наступним **й**: *павільйон, батальйон, синьйор*. У російській мові після цих букв пишеться **ьо**: *павильон, батальон, синьор*, але *миллион*.

ВЖИВАННЯ АПОСТРОФА

1. За загальними правилами роздільної вимови твердих приголосних з наступними [йа], [йе], [йу], [йї] після букв, що позначають губні приголосні, шиплячі, **г, к, х та р**, перед **я, ю, є, ї** в основах слів ставиться апостроф: *комп'ютер, бар'єр, інтерв'ю*. У словах *мюрідизм, гравюра, бязь, гяур, Мюнхен* немає роздільної вимови цих приголосних з наступним голосним. Букви **ю, я** тут позначають м'якість попередніх приголосних. У таких випадках апостроф у словах іншомовного походження не ставиться.

2. Після префіксів, що закінчуються на твердий приголосний, перед **я, ю, є** ставиться апостроф: *диз'юнкція, ін'єкція, об'єкт, транс'європейський*.

У російській мові спостерігається таке ж явище: при роздільній вимові м'яких приголосних на письмі ставиться

м'який знак перед буквами **я, ю, е** (укр. **є**) або твердий знак, якщо приголосний звук при вимові твердий у кінці префіксів: *комп'ютер, бар'єр, ін'єкція, об'єкт*.

Вправа 75. Поставте, де потрібно, м'який знак або апостроф. Слова випишіть у три колонки: у першу — з м'яким знаком, у другу — з апострофом, у третю — без м'якого знака і апострофа. Поясніть правопис та значення цих слів.

Авен...ю, автопавіл...йон, ал...янс, ател...є, барел...єф, батал...йон, бл...юз, бл...юмінг, бутон...єрка, б...юро, б...юст, вал...юта, вар...єте, В...єтнам, вол...єра, вуал...ю, дез...інформація, дос...є, дубл...яж, д...юшес, ж...юрі, з...економити, інжен...ю, камарил...я, конференс...є, кон...юнктура, кс...ондз, кур...йоз, к...ювет, к...юрі, Лавуаз...є, л...юкс, л...ютня, мад...яр, медал...йон, мезал...янс, міл...йонер, модел...єр, Мол...єр, м...юзик-хол, н...юанс, Н...юфаундленд, п...єдестал, порт...єра, прес-пап...є, рант...є, Рів...єра, Севіл...я, фаміл...ярний, фокстер...єр, ф...юзеляж, Х...юстон, шев...йот, шин...йон, шансон...є, шампін...йон.

Вправа 76. Наведені слова запишіть українською мовою. Згрупуйте їх за правилами вживання м'якого знака та апострофа.

Бильярд, бульвар, бюджет, бюллетень, гильотина, гра-вюра, дебют, донья, дюйм, інтерв'ю, інтер'єр, ін'єкція, кабальєро, каньон, кар'єра, кастаньєти, колье, коммюнике, компаньон, кондотьєр, конференсьє, кон'юнктивит, кремал'єра, кроманьонцы, кур'єр, кур'єз, кюри, Лур'є, Маньчжурія, марсельєза, меню, мільярдер, мільйон, монпансьє, монсеньор, Монтезьє, Ньютон, прем'єра, п'єдестал, П'ємонт, Руж'є, Т'єр, Уэльс, фельд'єгер'є, Ф'єзоле, шампін'єн, Шаньдун.

Вправа 77. Від власних назв утворіть прикметники і поясніть їх правопис.

Азербайджан, Бранденбург, Барнаул, Грінвіч, Ельбрус, Корея, Марокко, Непал, Папуа, Перу, Шотландія, Фінляндія, Італія, Інсбрук, Токіо, Урал, Алжир, Нью-Йорк, Іртиш, Оренбург, Бретань, Тюрінгія, Танганьїка, Дамаск, Цюрих, Ясси, Норвегія, Суец, Сілезія, Люксембург, Сіракузи, Тбілісі, Сочі, Балхаш, Лос-Анжелес, Мекка, Данціг, Сирдар'я, Конго, Ангола, Румунія.

Вправа 78. За «Словником іншомовних слів» виявіть значення слів. Поясніть відмінність у значенні і написанні близькозвучних слів. Зверніть увагу на їх правопис.

Абонемент, абонент; адаптація, адоптація; адресант, адресат; антиква, антиквар; афектний, ефектний, ефективний; віза, візит, візаві; вітраж, вітрина; діалектний, діалектичний; декламація, декларація; імітувати, емітувати; імпульсивний, імпульсний; інтерполяція, інтерпеляція, інтерпретація; колега, колегія; компанія, кампанія; контингент, континент; конвекція, конвенція, конвергенція; космогонія, космологія; міграція, імміграція, еміграція; нацизм, націоналізм; опозиція, аппозиція; претендент, прецедент; транспарант, транспорт; соціальний, соціалістичний.

Вправа 79. Перекладіть з російської мови на українську. Підкресліть слова іншомовного походження, поясніть їх правопис, спільне і відмінне у написанні російською і українською мовами.

1. Рыбачкий невод прекрасно иллюстрирует принципы процесса фильтрации (*журн.*). 2. Конечно, не будь я военным корреспондентом «Красной звезды», я не стал бы и военным писателем (*К. С.*). 3. В Киеве для научных сотрудников институтов физики, кибернетики, физической химии, полупроводников, ядерных исследований организован кустовой лекторий «Говорят ведущие ученые Украины» (*журн.*). 4. Группа бойцов занимала тут оборону... Бригадный комиссар был среди них за станковым пулеметом (*О. Г.*). 5. Путь от идеи на кончике пера или от пробирки до мощного объекта или химического комбината — это большой, сложный и часто тернистый путь (*журн.*). 6. Ревут сирены подобно голосам сказочных гигантов (*М. Г.*). 7. Давно известны процессы, позволяющие выделить из воды растворенные в ней вещества: кристаллизация, адсорбация, испарение и ректификация, ионный обмен (*журн.*). 8. Крупными центрами повышения квалификации специалистов стали дома научно-технической пропаганды (*журн.*). 9. Синьорина — мой постоянный оппонент (*М. Г.*).

Вправа 80. На місці крапок поставте, де треба, пропущені букви. Поясніть правопис цих слів.

Уявімо собі п...йзаж деяких південних ра...онів нашої р...спубліки. Ми побачимо великі заводи, ел...ктростанц...ї, домни. Це нас радує. Але тут ми бачимо й породні т...р...кони, відвали рудних кар...ерів, гори золи, тобто міл...ярди тон... невикористовуваних мін...рал...них р...сурсів...

Уже нині з відходів гірничодобувної промисловості виробляється близько 10 міл...йонів тон... різних будівель-

них мат...р...алів, на м...тал...ургійних підприємствах переробляється 77 проц...нтів доменних шлаків, використовуються й інші види сировини.

Однак це лише початок тієї великої роботи, яку більш інт...нс...вно належить вести в майбутньому. Тому винятково важливою є розробка сучасних м...тодів компл...ксного вивчення родовищ і рац...онал...ного про...ктування промислових підприємств, які передбачають компл...ксне використання корисних копалин. Повинна бути створена с...стема планово-...коном...чного впливу на підприємства, яка спонукала б їх нести відповідальність і вживати заходів для створення безвідходного виробництва або компл...ксного використання сировинних ресурсів (*журн.*).

ПРАВОПИС Е, Є, И, І, І У РОСІЙСЬКИХ ТА ІНШИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПРИЗВИЩАХ І ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВАХ

При написанні російських та інших слов'янських власних назв і похідних від них слів українською мовою слід урахувувати такі правила:

1. Російська буква **е**, що стоїть після букв, які позначають приголосні, відповідає українській букві **є**: *Лермонтов, Александров, Бещев, Воронеж, Веслав, Зеленогорськ*.

2. Російську букву **е** передаємо українською **є** у таких випадках: на початку слова (*Єршов, Єгоров, Євтушенко*); у середині слова, коли перед нею стоїть буква, що позначає голосний (*Достоевський, Чапаєвськ*), та після букв, що позначають приголосні, коли відчувається роздільна вимова (*Аркадьєв, Аляб'єв, Григор'євськ*). Також буква **е** пишеться у суфіксах **-єв, -єєв**, якщо перед нею стоїть літера, яка позначає приголосний, крім шиплячого і **ц**: *Писарєв, Коренєв, Алексєєв, Гордєєв*, але: *Плещєєв, Бестужєв, Румянцев*. Буква **є** пишеться також у коренях слів, якщо в спорідненому українському слові в усіх формах виступає **і** (яке походить із давнього **ѣ**): *Бєлов, Бєлінський* (пор.: *білий, білого*), *Рєпін* (*ріпа, ріпою*), але: *Лебєдєв* (пор.: *лебідь, лебедя*), *Каменєв* (*камінь, каменя*).

Вправа 81. Запишіть українською мовою. Поясніть написання *е, є*.

Зайцев, Петров, Голубев, Елизаров, Успенский, Егорычев, Переверзева, Моисеев, Исаев, Пенза, Гурьев, Благовещенск, Писемский, Левитан, Тургенев, Алексеев, Лесков, Серов, Ефимов, Верхоянск, Гордеев, Малышев, Енисей, Муромцев, Первенцев, Орехово-Зуево, Елпатьевский, Бакшеев, Деев, Белгород, Прокофьев, Татищево, Мешков, Алексеевка, Сергеев, Воробьев, Пенькова, Зуевка, Губарев, Нестерево, Трепетов, Ефремов, Нева, река Белая, Юрьев, Яснев, Белорецк, Лена, Ермаков, Асеев, Беловежская пуша, Малеев, Будаев, Соболев, Демичев, Иноземцев, Федосеев.

3. Російську букву *и* (укр. *і*) передаємо через *і* в українській мові на початку слова та в середині після букв, що позначають приголосні, крім шиплячих та *ц*: *Пушкін, Сусанін, Калінінград, Ленінград*, але: *Роцин, Гаршин, Жилін, Чичиков, Циганков*.

Українська буква *и* пишеться у суфіксах *-иц-, -ищ-, -ич-, -ик-* та в префіксі *при-*: *Войнич, Міклошич, Голиков, Радищев, Синицина, Пришвін*.

У словах, семантично та етимологічно спільних для української і російської мов, російська буква *и* передається через *и*: *Борисов, Тихомиров, Кислов, Мирний, Владивосток*, але: *Калінін, Нікітін, Філіппов*.

Російська буква *и* передається через *ї* після букв, що позначають голосні (*Воїнов, Троїцьк*), та після букв, які позначають приголосні, при роздільній вимові (*Ільчов, Захар'їн, Мар'їно*).

На місці російської букви *ы* в українській мові завжди пишеться *и*: *Черних, Колима, Іртиш, Сиктивкар, Мартинов*.

В усіх інших випадках написання російських та інших слов'янських назв відповідають правилам української орфографії і передаються близько до вимови: *Водоп'янов, Ареф'єв, Соловійов, Головльов, Вятка, Вяземський, Ульяновськ, Севаст'янов, Ніколаєв*.

Вправа 82. Запишіть українською мовою власні назви з буквою *й* в першу колонку, а з *і, ї* — в другу.

Бородино, Грибачев, Изюм, Пушин, Тихонов, Беликов, Титов, Рыжиков, Дворников, Пыркин, Брагина, Игарка, Ильинский, Татишев, Вениаминов, Чижиков, Марьянович, Голицын, Мельников, Климук, Гагарин, Быковский, Виноградов, Сокольники, Дзержинск, Ширшов, Пивоваров,

Рыбников, Марьинск, Викторов, Бодрый, Логвинов, Тропкин, Давыдов, Анюхина, Сырдарья, Салтыков-Щедрин, Широков, Уточкин, Челябинск, Ситников, Чурсин, Купринова, Киров, Щукино, Долгих, Крушинский, Прожогин, Никитина, Минин, Плотникова, Мытищи, Ключиков, Левитов, Дырявко, Таиров, Огренич, Дерюгина, Вдовин, Кырчанов, Ярошевич, Масленникова, Васильева, Иркутск, Кольчугина, Ильичевск, Данилов.

Вправа 83. Запишіть власні назви українською мовою.

Лебедев-Кумач, Королев, Подьячев, Лукьянов, Фадеєв, Ананьїно, Покрышкин, Ковалев, Андреев, Щипачев, Голышев, Невский, Мичуринск, Афанасьев, Третьяков, Матцеев, Местечкин, Железноводск, Елкино, Бугаев, Буденный, Лихачев, Гурьин, Липецк, Приволжье, Муравьево, Нарьян-Мар, Березники, Ртищево, Коперник, Караджич, Синицын, Пешковский, Муромцев, Ветчинов, Соломенцев, Герасимов, Мясоедова, Локтев, Москалева, Менделеев, Мечников, Елютин, Овчинников, Шитиков, Малицын, Петровичев, Лехтинский, Любоевич, Ижевск, Братчиков, Лисицын, Яковлев, Смирнов.

Вправа 84. Перепишіть текст, поставте пропущені букви е, є, и, і, ї та поясніть їх правопис.

1. Якось стояв «Констант...н» на якорі біля невеличкого острова. 2. Бутаков з Макш...евим та Акиш...вим поїхали на берег для зйомки, а штурман Посп...лов з Істом...ним взяли рушниці і пішли полювати, щоб внести приемний додаток до корабельної їжі, і Вернер з Шевченком лишилися віч-на-віч (З. Т.). 3. Відважно воювали бійці під командуванням Сидора Ковпака і комісара Семена Рудн...ва. 4. Важко підрахувати кількість відвідувачів республіканських виставок, спеціально організованих у Чугу...ві — на батьківщині І. Ю. Р...піна, в селі Павлиш на Кіровоградщині, у Ф...одосії і С...вастополі, у старовинному українському містечку Лубни. 5. Кожний четвертий житель Мар...уполя — міста металургів — відвідав виставку пейзажу. Організуючи цю експозицію на батьківщині А. І. Ку...нджі, художники України хотіли продемонструвати і вдячну пам'ять про великого майстра живопису, і багатство сьогоденного пейзажу нашої Батьківщини, що відображає творчу працю радянських людей (журн.).

Вправа 85. Перекладіть з російської мови на українську. Поясніть правопис власних назв.

1. Намерение написать русскую национальную оперу возникло у Глинки в Италии. 2. В то время Глинка предполагал писать оперу по повести В. А. Жуковского «Марьяна роща», однако поэт предложил иную тему — тему подвига русского крестьянина Ивана Сусанина, пожертвовавшего своей жизнью для спасения родины от врагов. 3. В Петербурге на сцене Мариинского театра состоялась премьера оперы. 4. «Борис Годунов» был возобновлен в Петербурге много лет спустя на частной сцене в редакции и инструментовке Н. А. Римского-Корсакова. 5. Подробности убийства заинтересовался молодой инок Григорий Отрепьев. 6. Девушки развлекают песнями скучающую в Сандомирском замке Марину Мнишек. 7. Николай Андреевич Римский-Корсаков родился в городе Тихвине. 8. А. Г. Рубинштейн родился в подольской деревне Выхватинец в интеллигентной семье (газ.).

Вправа 86. Запишіть текст як пояснювальний диктант, звірте з оригіналом і поясніть допущені вами помилки.

З Фадєєвим — поруч!

Він мовби випромінював світло. Зустрічатися з ним було радістю. Незвичайна життєлюбність, кипуча енергія становили сутність його вдачі. Він вабив до себе не лише друзів і товаришів, а й просто людей, що знали його...

Ім'я Фадєєва входило в бурхливе життя двадцятих років поруч імен Серафимовича, Фурманова, Шолохова, Треньова. Комсомольський шлях відкрив нам революційні образи художніх творів — Кошкін і Любов Ярова, Штокман і Михайло Кошовий, Кожух і Чапаєв, суворий Бакланов і романтичний Морозко...

Поява книги «Молода гвардія» була надзвичайною подією в культурному повоєнному житті. Вона стала настільною книгою у мільйонів читачів і, природно, переважно у молоді, яка в молодогвардійцях вбачала вірець любові до Батьківщини і самовідданого героїзму в боротьбі з фашистами. Імена Кошового, Любові Шевцової, Сергія Туленіна стали прозивними...

Працювати з Фадєєвим було прецікаво. Він мав невичерпні запаси енергії, постійно виявляв ініціативу, шукав нові форми роботи. Бувати в Спілці, а тим більше працювати було якось весело і цікаво. Усе кипіло, роїлося, як у вулику. Письменники старшого покоління заходи-

ли до будинку на вулиці Воровського, щоб зустрітися один з одним і поговорити, молодь поривалася до Фадеева, щоб розповісти йому про себе, про свої плани. Фадеев не боявся залучати молодь до відповідальних справ у Спілці письменників,—це він разом з М. Тихоновим, О. Сурковим, Б. Горбатовим, Л. Соболевим, Б. Лавренським запросив на керівну роботу молодих, знаючи, що треба готувати нові покоління до керівництва Спілкою. При ньому до секретаріату прийшли М. Грибачов, К. Симонов, В. Ажаєв, А. Софронов, активно почали працювати М. Алексєєв, М. Луконін, А. Алексін, М. Євдокимов, В. Розов, С. Баруздин, С. Смирнов, С. Алексєєв, С. Васильєв, М. Дорізо... (журн.).

ПРАВОПИС ПРЕФІКСІВ

У префіксах, що мають ненаголошені голосні, пишеться **е** чи **и** залежно від значення слова (сміслові написання). Буква **е** зберігається у префіксах: **пре-**, який надає слову значення найвищої міри ознаки: *преславний, премудрий; пред-* (старослов'янського походження): *пред'явити, представник; пере-*: *перевірити, перегони; не-*: *недоля, небезпека, ненавидіти*.

В усіх інших випадках пишеться префікс **при-**: *прийти, присісти, приміський, приєднання*. Його треба відрізняти від префікса **прі-** (з колишнього **про-**), який вживається лише в трьох словах: *прірва, прізвище, прізвисько*.

Вправа 87. На місці крапок поставте букви **е**, **и** чи **і**.

Пр...давній, пр...дставити, пр...азовський, пр...берегти, пр...зирство, пр...бій, пр...амбула, пр...дтеча, пр...близно, пр...красно, пр...крашати, пр...бічник, пр...дикативний, пр...борканий, пр...хилити, пр...зидент, пр...хитрий, пр...фронтвий, пр...оритет, пр...варений, пр...зводити, пр...кумедний, пр...звисько, пр...мат, пр...святити, пр...краси, пр...стиж, пр...вабити, пр...землитися, пр...д'явник, пр...парувати, пр...гнобити, п...р...орати, пр...дковичний, пр...своїти, пр...права, п...р...права, пр...буток, пр...старий, пр...балтійський, п...р...дача, п...р...ферія, пр...мовляти, пр...горілий, пр...гощати, п...р...фраз.

За фонетичним принципом префікс **з-** на письмі передається буквою **с** перед **к**, **п**, **т**, **х**, **ф**, що позначають глухі приголосні (*створити, сказати, сформувати, счита-*

ти, схилити). В усіх інших випадках пишеться префікс **з-**: *зшити, збити, зорати*. У префіксах, що закінчуються на **-з-** (*роз-, без-, через-*) та на інші приголосні (*від-, над-, між-, об-*), кінцевий приголосний не змінюється: *безпорадний — безболісний, оббити — обпекти*.

Вправа 88. Замість крапок вставте пропущені букви з або с.

Бе...посередній, не...проможність, ...характеризувати, в ро...палі, ро...садник, ...фабрикувати, бе...силля, ...хвалити, бе...прецедентний, ро...сохнутися, ...чинити, ро...пач, бе...соння, ...ціпити, бе...коштовний, ...клеювати, ро...клад, бе...характерний, бе...карний, ...цементувати, ...сохнути, ро...суд, бе...культурний, ро...саджувати, бе...перечний, ро...формувати, ро...пущений, ...кріпити, ...шкребти, ...щипати.

Вправа 89. За допомогою префіксів утворіть від наведених осчов нові слова.

Роз- (тривожити, класти, грати, терти, ширити, гнути, -кладати, -стебнути, -граш, стріляний, стелити, смоктати, -п'ятий).

Без- (страшний, -соромний, іменний, контрольний, карний, -сильний, збройний, життєвий, законний, прецедентний, смертний, -тактний).

З- (робити, кинути, сипати, фотографувати, писати, брати, рвати, скочити, орати, в'язати, явитися, юрмитися).

Під- (скочити, палити, садити, гнати, йти, класти, ступити, рвати, крутити, м'яти, -яремний, -юджувати, -їжджати, -дягти).

Від- (їхати, йти, тягти, ділити, -ємний, -щепенець, штовхнути, шкодувати, -чужений, ступити, рвати, цвісти, слати).

Об- (пекти, являти, -юшити, шпарити, шкрябати, трусити, їсти, -ективний, -ізний, пнути, лягти, кошений, присканий).

Вправа 90. Від кожного з поданих нижче дієслів утворіть слова з різними префіксами.

Сіяти, класти, бути, нести, просити, тягти, м'яти.

Вправа 91. На місці крапок поставте пропущені букви. Поясніть правопис і вимову виділених слів.

1. ...Гонили полями вітри тінь од гречаних кіп, і ...чорніле поле хапало на стежці поли довгої, до трьох усіх, по-

старосвітському, свити і півпоєю котило попід ставом ро...христану, без хустки, жіночу постать (Г. К.). 2. У широко ро...чинені вікна, ...ковзаючись по хиткій, лазурі шибок, вливався шумливий, зелений день... (В. С.). 3. Чи болить же кому, Що поет бе...притульний ридає?! (М. В.). 4. Може, хвиля тобі ро...казала Все, що думала я в ту мить? (Л. У.). 5. Легких образів, тіней проноситься рій У прозорій імлі ро...колисаних мрій (М. В.). 6. Хто шукає щастя-долі У ро...кошах та пишанні; Я ж у щирому братанні Та в труді на ріднім полі (М. В.). 7. Торік ро...почалася реконструкція будинку театру. 8. І на кожний п...р...гляд нової постановки пр...ходили робітники будови. 9. Трудову естафету лєнінських суботників у наші дні підхопили десятки мільйонів радянських людей (журн.).

Вправа 92. Перекладіть з російської мови на українську. Порівняйте написання виділених слів в обох мовах.

1. Наблюдательный пункт армії розміщався на фольварке (К. С.). 2. Он представитель нашого молодого покоління, в його особистості сгрупировані те особливості, котрі мелкими долями рассыпаны в массах (Д. П.). 3. Москаленко бесперервно вызивав к телефону то одного, то другого із своїх подчиненных (К. С.). 4. Посреди леса на расчищенной і розробанній поліані возвышалась одинокая усадьба Хоря (І. Т.). 5. Помогите йому наладити связь і організувати огонь сверху, не ожидай заявок от батальонов (К. С.). 6. Низкие бесконечные камыши тянулись до самых гор (Л. Т.). 7. Перед Москаленко стоить тільки що приехавший с передовой офіцер связи. Присутствие многочисленного начальства взволновало его, и он заплетается і путается (К. С.). 8. У храбрых есть тільки бессмертье — смерти у храбрых нет (К. С.). 9. Мересьев крепко сжал зубы, дал полный газ и, поставив машину вертикально, попытался нырнуть под верхнего немца, прижимавшего его к земле (Б. П.). 10. Сломав несколько деревьев, машина развалилась на части... (Б. П.).

ВЖИВАННЯ ВЕЛИКОЇ БУКВИ

За диференціюючим, або смисловим, принципом слова пишуться з великої чи малої букви. Тому написання великої і малої букв зумовлене насамперед семантичним

розрізненням власних і загальних назв. Велика буква вживається тоді, коли потрібно виділити конкретний предмет з ряду однорідних. Так, наприклад, з великої букви пишуться імена людей, клички тварин, географічні назви, індивідуальні назви установ та організацій тощо: *Іван Франко*, *Фрунзе* (прізвище) і *Фрунзе* (місто), *квітка* (рослина) і *Квітка* (корова), *Київський державний університет імені Т. Г. Шевченка*.

Труднощі в написанні слів з великої букви полягають у тому, що правила її вживання не однозначні, не мають чіткого критерію і розмежування. Так, наприклад, в одних випадках велика буква в словах пояснюється певними стилістичними настановами (в урочистих текстах пишуться з великої букви слова *Партія*, *Уряд*, *Батьківщина*; в офіційних документах — слова *Президент*, *Посол*, *Прем'єр-Міністр*; на плакатах, транспарантах, в урочистих віршах пишуть з великої букви слова *Мир*, *Щастя*, *Воля*, *Рівність*, *Братерство*, *Свобода* і т. д.; в офіційних документах — назви установ, організацій та їх робочих органів і частин). В інших випадках з великої букви пишуться слова, коли виявляється позитивне ставлення суспільства до певного поняття, загальна повага до позначуваного ним явища, наприклад, слово *Рада* як назва органу державного управління в СРСР, почесні звання та адміністративні посади — *Герой Радянського Союзу*, *Голова Верховного Суду СРСР*, *Адмірал Флоту Радянського Союзу*.

Правила написання слів з великої букви визначаються синтаксичною структурою тексту та семантикою слів. Про те, як залежить написання великої букви від синтаксичної будови тексту, відомо з усіх довідників та посібників. У даному посібнику подаються лише ті правила, які ще не стали загальновідомими.

НАПИСАННЯ СЛІВ З ВЕЛИКОЇ БУКВИ

1. Написання одиничних слів з великої букви, що визначаються їх семантикою, запам'ятовуються легко. Складність виникає тоді, коли власні назви переходять у загальні.

Якщо власні назви, що переходять у загальні, мають позитивний відтінок значення, то, як правило, слова пишуться з великої букви: *Могутні Святогори* та *Микули Виходять* внука з космосу стрічать (А. М.). Коли ж такі слова з негативним відтінком значення, то вживається

мала літера: Я — син Країни Рад. Ви чуєте, їуди, Ви всі, що Каїна горить на вас печать? (М. Р.).

2. Усталилось написання назв сортів рослин, зокрема злакових. У мові газети закріпилось уживання цих слів з малої букви: *миронівська-808, іллівка, українка* — назви сортів пшениці, *таращанське-2, житомирське, одеське* — назви сортів жита.

3. Назви вітчизняних машин, які найчастіше бувають символічними щодо власних імен, пишуться, як правило, з великої букви: *Волга, Запорожець, Жигулі*, а назви іноземних марок автомобілів і літаків — з малої: *фантом, форт, віліс*.

Вправа 93. Поясніть уживання великої або малої букви. Чим зумовлене таке написання?

1. Дорога від нашої хати до Київського театрального інституту пролягає між скіфськими могилами по старому чумацькому шляху з Криму на Чернігів... 2. Через кілька хвилин я вже сидів в аудиторії серед своїх майбутніх товаришів і друзів. Тільки що таке? Що за обличчя? Як на плакаті «Миру — мир»... Так воно й вийшло: Іспанія і Корея, Грузія і НДР, Іран, Естонія, Росія, Татарія, Польща, Узбекистан. Усе це — майстерня Довженка. Наш Майстер зібрав таких ось нас з усього світу під свої, відомі світові художні знамена вчитись (М. Вінгр.) 3. Нові появляються вчені наші з різних галузей науки й техніки — нові Мічуріні і Цюлковські (П. Т.). Я єсть народ, якого Правди сила ніким звойована ще не була (П. Т.). 4. Дороги йшли, врізалися з розгону У племена, Помпеї та міста... (Б. О.). 5. Мчить степами автобусик, не такий, правда, як ті розкішні рейсові «Ікаруси», що ходять по трасі, а значно менший за «Ікаруса», буденний трудяга застарілої моделі, списаний шефами і подарований школі... (О. Г.). 6. Своїм повновагим колосом «миронівська-808» надійно підставила плече «ювілейній» та «іллівці». Нині на довгу дорогу готуються вийти «миронівська-808 поліпшена» та ще три сорти озимих під номерами 10, 11 і 25 і в упрязі з ними перша з ярих пшениць — «миронівська яра» (газ.).

ВЕЛИКА БУКВА У СЛОВОСПОЛУЧЕННЯХ

За загальним правилом у словосполученнях, що виражають конкретні офіційні назви, з великої букви пишеться перше слово: *Степанівський цукровий завод*. Про-

те у багатьох випадках усі слова пишуться з великої букви: *Надзвичайний і Повноважний Посол*.

У назвах радянських, міжнародних та іноземних державних установ, політичних партій, партійних і громадських організацій з великої букви пишуться всі слова, якщо вони називають найбільш важливі і відомі установи, організації, крім слова *партія*: *Верховна Рада СРСР, Пленум Центрального Комітету Компартії України, Рада Безпеки ООН, Всесвітня Рада Миру, Товариство Червоного Хреста і Червоного Півмісяця СРСР, але: Комуністична партія Радянського Союзу, Центральний Комітет Комуністичної партії України*.

У назвах інших міжнародних організацій і зарубіжних громадських установ, партій зарубіжних країн (у тому числі правлячих партій) з великої букви пишеться перше слово: *Угорська соціалістична партія, Партія демократичного соціалізму НДР, Соціал-демократична партія Швейцарії, Федерація університетських студентів Куби, Міжнародний олімпійський комітет, Всесвітня федерація профспілок, Народна палата Індії, Африканський національний конгрес*.

Перше слово з великої букви пишеться у назвах вищих державних установ, різних міністерств, партійних і громадських організацій, радянських органів, робочих органів (комісій, комітетів та ін.), вищих державних установ та в назвах міністерств, комітетів Ради Міністрів СРСР (і союзних республік), головних управлінь: *Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Цивільний морський флот, Будинок учених АН СРСР, Спілка письменників України, Комісія в закордонних справах Ради Союзу, Комітет Парламентської групи СРСР, Комітет народного контролю СРСР, Головне управління геодезії і картографії при Раді Міністрів СРСР, Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка*.

Назви частин і відділів установ чи організацій, засідання вищих державних органів, загальні назви державних документів та родові назви робочих органів вищих державних установ пишуться з малої букви: *планово-економічний відділ Держплану СРСР, сесія обласної Ради народних депутатів, наукова студентська конференція, постанова ЦК КПРС, постанова Ради Міністрів СРСР*.

Вправа 94. Напишіть, де потрібно, слова з великої букви і поясніть її вживання.

(о)рганізація (о)б'єднаних (н)ацій, (р)ада (е)кономічної (в)заємодопомоги, (г)енеральна (а)самблея (о)рганізації (о)б'єднаних (н)ацій, (д)ержави (в)аршавського (д)оговору, (д)ержавний (к)омітет (р)ади (м)іністрів СРСР з питань праці і заробітної плати, (ц)ентральна (р)ада (в)сесоюзного (т)овариства (в)инахідників і (р)аціоналізаторів, (п)артія (а)рабського (с)оціалістичного відродження, (в)есвітня (ф)едерація (п)рофспілок, (м)іністерство (з)овнішньої (т)оргівлі СРСР, (п)арламентська (г)рупа СРСР, (р)ада (б)езпеки ООН, (в)сесоюзна (ц)ентральна (р)ада (п)рофесійних (с)пілок.

З великої букви пишуться назви провідних партійних документів: *Статут КПРС, Програма КПРС*, але *постанова ЦК КПРС* (в неофіційному тексті).

Пленуми центральних партійних, профспілкових і молодіжних органів розглядаються як власні назви. Слово *Пленум* пишеться з великої букви, а слово, що вказує на місяць його проведення, — з малої: *вересневий (1989) Пленум ЦК Компартії України, березневий (1989) Пленум ЦК КПРС*.

Назви пленумів партійних органів в областях і містах, виконавчих комітетів місцевих органів державної влади і правлінь творчих спілок пишуться з малої букви: *пленум Ленінського райкому КП України, правління Спілки композиторів України*.

У назвах з'їздів слово *з'їзд* пишеться з малої букви, а порядковий номер з'їзду, якщо його записують словами, — з великої: *Двадцять восьмий з'їзд КПРС, Шістнадцятий з'їзд профспілок СРСР*.

Вправа 95. Напишіть, де треба, слова з великої букви і поясніть її вживання.

(п)озачерговий (т)ретій (з')їзд народних депутатів СРСР, (у)каз (п)резидента СРСР, (р)ішення (в)ерховної (р)ади СРСР і (р)адянського (у)ряду, (з)аконопроект «Про загальні начала місцевого самоврядування і місцевого господарства в СРСР», (п)ленум (п)одільського (р)айкому партії, (п)рограма КПРС, (к)вітневі (т)ези В. І. Леніна, (п)останова (п)ро створення музею історії міста Коломиї, (п)озачергова (з)вітно-виборна (м)іська (п)артконференція, (з)асідання (п)резидентської (р)ади СРСР, (д)оповідь (ц)ентрального (к)омітету КПРС, (р)ішення (д)вадцять (с)ьомого (з')їзду КПРС, (л)ютневий

(1990) (п)ленум ЦК КПРС, (е)рфуртська (п)рограма.

В офіційних назвах держав, вищих державних органів інших країн, у назвах союзних та автономних республік СРСР, груп і об'єднань держав з великої букви пишуться всі слова, що входять до складу словосполучення: Йорданське Хашімітське Королівство, Республіка Куба, Сполучені Штати Америки, Башкирська Автономна Радянська Соціалістична Республіка, Південно-Африканська Республіка, Антанта, Великий Народний Хурал Монгольської Народної Республіки, Союзна Скупщина Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії.

З великої букви пишуться неофіційні, але поширені назви нашої держави і союзних республік: *Країна Рад, Радянська Вітчизна, Радянська Україна, Радянська Росія.*

Назви зарубіжних державних установ, які періодично скликаються і обираються, пишуться з малої букви: *парламент, сенат, сейм, меджліс, бундестаг.*

Вправа 96. У словах, де треба, напишіть велику букву і поясніть її вживання.

Українська (р)адянська (с)оціалістична (р)еспубліка, (а)встрійська (р)еспубліка, (н)ародна (р)еспубліка (а)нгола, (к)абінет (м)іністрів (к)орейської (н)ародно-(д)емократичної (р)еспубліки, (с)ейм (р)еспубліки Польщі, (р)адянська (б)ілорусія, (м)алайська (ф)едерація, (т)атарська (а)втомонна (р)адянська (с)оціалістична (р)еспубліка, (с)ірійська (а)рабська (р)еспубліка, (к)раїни (л)атинської (а)мерики, (й)еменська (р)еспубліка, (с)аудівська (а)равія, (н)аціональні (з)бори (д)емократичної (р)еспубліки (в)єтнам, (п)арламент (д)ержави, (й)еменська (а)рабська (р)еспубліка.

У складних географічних, топографічних та астрономічних назвах з великої букви пишуться всі слова, крім службових та тих, що позначають родові поняття: *Великі Луки, Біла Церква, Чумацький Шлях, Велика Ведмедиця, Мала Азія, Булонський Ліс (парк), але: Північний Льодовитий океан, Донецька область, острів Земля Гранта, пік Леніна, Чорний ліс, Тунгуський метеорит, сузір'я Великого Пса, Ростов-на-Дону.*

Перше слово пишеться з великої букви:

1. У назвах національних округів та автономних областей, а також дореволюційних установ: *Ямало-Ненець-*

кий національний округ, Краснодарський край, Горно-Алтайська автономна область, Тимчасовий уряд, Державна дума, Центральна рада, Державна рада.

Вправа 97. Напишіть, де потрібно, велику букву у словосполученнях, поясніть їх вживання.

Адигейська (а)втономна (о)бласть, (а)денська (з)атока, (в)елика (б)агачка, (б)урятська (а)втономна (р)адянська (с)оціалістична (р)еспубліка, (г)віанське (н)агір'я, (т)арханкутський (п)івострів, (с)хідно-(с)ибірське (м)оре, (к)узнецький (к)ам'яновугільний (б)асейн, (с)узір'я (к)ассіопея, (ч)укотський (н)аціональний (о)круг, (п)ричорноморська (з)ападина, (ч)удське (о)зеро, (н)агірно-(к)арабахська (а)втономна (о)бласть, (п)ік (ш)евченка, (в)елика (в)едмедиця, (н)ова (к)аховка, (с)хідний (с)ибір, (с)елище (т)етіїв, (к)римські (г)ори, (р)ічка (ч)орна (т)иса, (с)елище (ч)орний (о)стрів, (ч)орний (ш)лях, (т)аймирський (н)аціональний (о)круг, (с)урамський (х)ребет, (г)алицько-(в)олинське (к)нязівство, (м)істо (ж)овті (в)оди, (г)алицький (к)райовий (с)ейм, (б)іле (м)оре, (с)елище (б)іла (к)риниця.

2. В офіційних назвах навчальних закладів, музеїв, наукових та культурних установ: *Одеський інститут народного господарства, Київське педагогічне училище, Український науково-дослідний інститут педагогіки, Музей народів СРСР, Академія наук УРСР, Державна публічна бібліотека Академії наук СРСР.*

Якщо до складу такої назви входять слова *будинок, палац* чи якесь інше, то з великої букви пишеться тільки перше слово словосполучення: *Будинок актора Українського театрального товариства, Палац культури заводу «Більшовик», Будинок культури залізничників імені Фрунзе, Київський окружний будинок офіцерів Радянської Армії, Київський будинок вчених, Республіканський будинок санітарної освіти, Червонопрапорний зал Центрального будинку Радянської Армії, Великий Кремлівський палац.* Якщо таке словосполучення вживається як загальна назва, то всі слова пишуться з малої літери: *будинок культури, палац спорту, палац піонерів, зал кінотеатру, будинок учителя.*

3. В офіційних назвах творчих спілок, творчих колективів (хорів, ансамблів тощо): *Київська обласна філармонія, Спілка художників України, Державна заслужена хорова капела «Думка», Заслужений ансамбль танцю УРСР «Полісянка» Ровенського міського будинку культури.*

Якщо у словосполученні є слова, які вже є індивідуальними назвами установ, то й ці слова пишуться з великої букви: *Московський ордена Леніна Художній академічний театр імені Горького (Художній театр), Державна Третяковська галерея (Третяковська галерея), Державний Ермітаж (Ермітаж).*

Вправа 98. Напишіть, де треба, слова з великої букви.

Університет (д)ружби (н)ародів імені (п)атріса (л)умумби, (д)ержавний (з)аслужений (а)кадемічний (н)ародний (х)ор імені Г. Г. Верьовки, (у)країнський (д)ержавний (м)узей (і)сторії (в)еликої (в)ітчизняної (в)ійни 1941—1945 рр., (к)олонний. (з)ал імені М. В. Лисенка, (х)арківський (о)рдена (т)рудового (ч)ервоного (п)рапора (с)ільськогосподарський (і)нститут ім. В. В. Докучаєва, (у)жгородський (д)ержавний (у)ніверситет, (ч)ервонопрапорна (о)рдена Леніна (в)ійськова (а)кадемія імені М. В. Фрунзе, (д)ержавна (з)аслужена (к)апела (б)андуристів УРСР, (к)иївський (д)ержавний (т)еатр (о)пери та (б)алету імені Т. Г. Шевченка, (а)нсамбль (п)існі і (т)анцю «Дністер» при (з)аліщицькому (р)айонному (б)удинку (к)ультури (т)ернопільської (о)бласті, (п)алац (к)ультури «Україна», (х)арківський (ю)ридичний (і)нститут.

4. У назвах найвищих партійних посад: *Генеральний секретар ЦК КПРС, Генеральний секретар ЦК КПВ, але: перший секретар ЦК Компартії України.*

У назвах найвищих державних посад також перше слово пишеться з великої букви. Але якщо ця назва однослівна, а за нею йде словосполучення, що означає найвищу державну установу, то всі слова пишуться з великої букви: *Генеральний прокурор СРСР, Голова Верховної Ради УРСР, Голова Верховного Суду СРСР.*

Назви найвищих державних посад зарубіжних країн пишуться з малої букви: *президент США, прем'єр-міністр Індії, король Іспанії, президент Франції.* Але в офіційних матеріалах газет у цих назвах перше слово, якщо це словосполучення, пишеться з великої букви: *Голова Державної ради і Ради Міністрів Республіки Куба, Президент Фінляндської Республіки, Прем'єр-міністр Туніської Республіки.*

Так само спостерігається неусталеність у написанні великої букви в найменуваннях дипломатичних і консул- тативних представництв: *посол Фінляндії в СРСР, посол*

СРСР у Тунісі, торгове представництво СРСР у Франції, але: Надзвичайний і Повноважний Посол СРСР в Іспанії.

У назвах офіційних почесних звань усі слова пишуться з великої букви: *Герой Радянського Союзу, Герой Соціалістичної Праці.*

Назви інших посад, військових, наукових і почесних звань СРСР та зарубіжних країн, назви титулів пишуться з малої букви: *президент АН УРСР, маршал авіації, міністр освіти УРСР, народний артист БРСР, доктор філософських наук, король Йорданії, заслужений діяч мистецтв УРСР, перший секретар Донецького обкому партії, кандидат технічних наук.*

Вправа 99. Розкрийте дужки і, де треба, напишіть слова з великої букви. Згрупуйте словосполучення так, щоб спочатку йшли усі слова з великої букви, потім перше слово і в кінці — всі слова з малої букви.

(г)олова (р)ади (с)оюзу (в)ерховної (р)ади СРСР, (п)ерший (с)екретар (к)омпартії (б)ілорусії, (г)енеральний (к)онструктор, (ч)лен (п)олітбюро ЦК КПРС, (д)івчі (г)ерой (с)оціалістичної (п)раці, (з)аслужений (д)іяч (н)ауки РРФСР, (г)енерал-(п)олковник (м)едичної (с)лужби, (г)енеральний (с)екретар (к)омуністичної (п)артії (в)’єтнаму, (ч)лен-(к)ореспондент АН СРСР, (г)енеральний (с)екретар ЦК КПРС, (п)рем’єр-(м)іністр Індії, (ч)лен (ц)ентральної (к)онтрольної (к)омісії КПРС, (г)ерой (р)адянського (с)оюзу, (м)аршал (р)адянського (с)оюзу, (л)ауреат (д)ержавної (п)ремії СРСР, (г)енеральний (п)рокурор СРСР, (г)олова (р)ади (м)іністрів УРСР, (д)епутат (в)ерховної (р)ади СРСР, (м)аршал (б)ронетанкових (в)ійськ, (д)елегат XXVIII (з)’їзду КПРС, (г)оловний (м)аршал (а)ртилерії, (г)олова (в)ченої (р)ади (у)ніверситету.

У назвах революційних свят і знаменних дат, у назвах видатних історичних подій з великої букви пишеться перше слово: *День міжнародної солідарності трудящих, Паризька комуна, Дні літератури і мистецтва Української РСР у Білорусії, День пам’яті репресованих, але: День Перемоги, День Аерофлоту.* Якщо у назві перше слово написано цифрою, то з великої букви пишеться наступне слово: *Восьме березня — 8 Березня, Дев’яте травня — 9 Травня.*

Примітка. Коли у словосполученнях, що означають історичні події, вживається слово *великий (-а)*, то з великої букви пишуться два перших слова: *Великий Жовтень, Велика Вітчизняна війна, Велика Жовтнева соціалістична революція.*

Вправа 100. Напишіть, де треба, велику букву і поясніть її вживання.

(П)ерше (т)равня, (д)ень (к)осмонавтики, (д)ень (р)адянської (м)олоді, (н)овий (р)ік, (п)ерша (с)вітова (в)ійна, (п)аризька (к)омуна, (в)сесоюзний (д)ень (з)алізничника, (с)талінградська (б)итва, (д)ень (р)адянської (а)рмії і (в)ійськово-(м)орського (ф)лоту, (г)ромадянська (в)ійна, (е)поха (в)ідродження, (д)оба (ф)еодалізму, (а)нтичний (с)віт, (д)ень (п)еремоги, (д)есята (п)'ятирічка, (л)ьодове (п)обоїще, (с)вято (п)еремоги, 9 (т)равня, (д)вадцять (сь)омий (з)'їзд КПРС, (к)вітневий (1988) (п)ленум ЦК (к)омпартії України, XXVII (з)'їзд КПРС, (г)олова (р)ади (м)іністрів Італії, (д)ні (л)ейпціга в Києві, (в)елика (в)ітчизняна (в)ійна, (л)ютнева (р)еволюція, 8 (б)ерезня, (д)ні (р)адянської (л)ітератури.

У назвах орденів та інших відзнак усі слова, крім службових, пишуться з великої букви: *орден Червоної Зірки, орден Трудового Червоного Прапора, орден Жовтневої Революції*, але *орден Дружби народів*.

Якщо назва нагороди береться в лапки, то з великої букви пишеться перше слово: *орден «Мати-героїня», медаль «За оборону Севастополя», медаль «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.»*. У назвах медалей *«Золота Зірка»* та *«Серп і Молот»*, що супроводять звання Герой Радянського Союзу та Герой Соціалістичної Праці як найвищі ступені відзнаки, усі слова пишуться з великої букви. Так само пишеться назва ордену *«Знак Пошани»*.

Вправа 101. Назви відзнак згрупуйте згідно з правилами і поясніть уживання великої букви.

Орден «(п)еремога», (м)едаль «(з)а (о)борону Києва», (о)рден (о)лександра (н)евського, (м)едаль «(з)а (в)ідбудову (в)угільних (ш)ахт (д)онбасу», золота медаль «(с)ерп і (м)олот», (м)едаль «(з)а (о)своєння (ц)ілинних (з)емель», (о)рден «(з)нак (п)ошани», (о)рден (д)ружби (н)ародів, (о)рден (ч)ервоного (п)рапора, (о)рден (ж)овтневої (р)еволюції, (м)едаль «(з)а (в)ідвагу», (о)рден (с)лави 3-го ступеня, (о)рден «(м)атеринська (с)лава» 3-го ступеня.

Вправа 102. Напишіть, де треба, слова з великої букви і поясніть їх правопис.

1. Мистецький добродійний вечір (у)країнського фонду культури (за участю фольклорних програм (у)країнського телебачення «Спадщина» та «Перлини душі народної») зібрав у (к)онференц-залі (к)иївського філіалу (ц)ентрального музею В. І. Леніна сотні киян, їхніх гостей (газ.). 2. Відкриваючи вечір, (л)ауреат (д)ержавної премії СРСР, (д)ержавної премії Української РСР імені Т. Г. Шевченка (г)олова (у)країнського фонду культури Борис Олійник, зокрема, зазначив, що подібні добродійні заходи допомагають пізнати, звідки ми родом, яких батьків, чиї ми діти (газ.). 3. Жага знань привела Василя Стуса до столиці шахтарського краю — в (д)онецький державний педагогічний інститут, на (у)країнське відділення історико-філологічного факультету (газ.). 4. За плідотворну роботу у пропаганді досягнень (р)адянської (с)оціалістичної культури серед трудящих Білорусії в зв'язку з успішним проведенням (д)нів (л)ітератури і (м)истецтва Української РСР (п)резидія (в)ерховної (р)ади БРСР своїм (у)казом нагородила (п)очесною (г)рамотою (т)ворчі спілки УРСР, (у)країнське (т)еатральне (т)овариство, (т)овариство «Знання» УРСР, (у)крконцерт, (к)иївську (д)ержавну (ф)ілармонію, (д)ержавний (а)кадемічний (т)еатр (о)пери та (б)алету УРСР (і)мені Т. Г. Шевченка, (д)ержавний (з)аслужений (а)кадемічний (у)країнський (н)ародний (х)ор імені Г. Г. Верьовки, (д)ержавний (з)аслужений (с)имфонічний (о)ркестр УРСР, (д)ержавну (з)аслужену (к)апелу (б)андуристів УРСР, (д)ержавний (з)аслужений (а)кадемічний (а)нсамбль (т)анцю УРСР, (д)ержавну (з)аслужену (а)кадемічну (к)апелу УРСР «Думка», (з)аслужений (з)акарпатський (н)ародний (х)ор, (г)уцульський (а)нсамбль (п)існі і (т)анцю, (с)евастопольський (р)осійський (д)рама-тичний (т)еатр (і)мені А. В. Луначарського, (з)аслужений (с)амодіальний (а)нсамбль (н)ародного (т)анцю УРСР «Ятрань», (з)аслужений (с)амодіальний (а)нсамбль (н)ародного (т)анцю УРСР «Дніпро», (с)амодіальний (н)ародний (а)нсамбль (т)анцю «Буревісник» (газ.).

Вправа 103. Запишіть текст як пояснювальний диктант і поясніть уживання великої букви.

Безсмертним іменем освячено

У перший день весни в (п)алаці культури «Україна» відбулося (с)вято рідної мови, приурочене до 175-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка. Відкриваючи його, (п)ерший секретар (к)иївського міськкому (к)омпартії України, (к)андидат у члени (п)олітбюро ЦК (к)омпартії України привітав присутніх з народженням ще однієї традиції в культурному житті столиці республіки. Велика сила у слові рідного народу, воно нам близьке й дороге, як мати, як (в)ітчизна. Свіжий вітер перебудови надихає всіх нас на творчість, на пошук. Бачимо свій патріотичний обов'язок перед нинішнім і майбутнім поколінням в тому, щоб відродити той багатий ґрунт, на якому українська мова в сузір'ї всіх інших братніх мов забувала б щедрим повноколоссям. Уміти берегти рідну мову — це веління часу.

Свято рідної мови — не формальна одноразова акція. В трудових колективах відбудуться зустрічі з представниками творчої інтелігенції, в яких найактивнішу участь візьмуть члени (к)иївської письменницької організації. Віримо, що саме така цілеспрямована робота пробудить у наших земляків, особливо у дітей, любов до рідного слова, рідної культури (газ.).

В (а)ктовому залі (у)країнського інституту інженерів водного господарства відбувся вечір, присвячений 100-річчю з дня народження Остапа Вишні, організований (р)овенською організацією (с)пілки письменників України і (т)овариством української мови імені Тараса Шевченка (газ.).

Вправа 104. Перекладіть з російської мови на українську і поясніть уживання великої букви.

Министр иностранных дел СССР на очередной сессии Генеральной Ассамблеи ООН от имени Советского правительства выступил с новыми важными инициативами. Проект Всемирного договора о неприменении силы в международных отношениях, Меморандум по вопросам прекращения гонки вооружений и разоружения и другие предложения, продиктованные заботой об укреплении мира во всем мире, с которыми выступил Советский Союз, встречают широкий положительный отклик мировой общественности (журн.).

Почему, на мой взгляд, нам необходим институт пре-

зидентства? Казалось бы, вышших эшелонов власти хватает — есть Съезд народных депутатов СССР, Верховный Совет страны, Президиум Верховного Совета, Совет Министров. Но дело в том, что все это — коллегиальные структуры, на согласование интересов в которых уходит масса времени. ... Трудное положение в экономике, социальной сфере, прокатившаяся по стране волна забастовок, события в Закавказье и Средней Азии, потребовавшие ввода войск, бесконечные и нередко безрезультатные споры на сессиях Верховного Совета — все это не остается незамеченным людьми... (газ.).

НАПИСАННЯ СЛІВ РАЗОМ, ОКРЕМО І ЧЕРЕЗ ДЕФІС

В основу написання складних слів разом і відповідних їм словосполучень окремо покладено так званий диференціюючий, або смисловий, принцип. За цим принципом залежно від значення той самий звуковий комплекс може писатися разом як складне слово або окремо як словосполучення (напр.: *проте* і *про те*). Проміжне місце між написанням разом і окремо займає правопис слів через дефіс. Дефіс уживається тоді, коли окремі компоненти втрачають свою самостійність і виражають одне поняття, але ще не злилися в одне слово: *людино-день*, *синьобілий*.

Правила написання мовних одиниць разом, окремо і через дефіс ґрунтуються на семантиці, на способах творення різних частин мови та їх морфологічній будові. Тому правопис складних слів і відповідних їм словосполучень подається за окремими частинами мови.

СКЛАДНІ ІМЕННИКИ

Складні іменники пишуться разом або через дефіс.

Разом пишуться:

1. Складні іменники, утворені з двох основ за допомогою сполучних голосних **о**, **е**: *лісостеп*, *водограй*, *працездатність*. **О** пишеться після основи, що закінчується на твердий приголосний або шиплячий: *світогляд*, *пішохід*, але: *овочесховище*. Якщо перша частина закінчується на м'який приголосний, то сполучним голосним виступає **е**: *землемір*, *працелюб*, *зорепад* (**е** вживається і в тому випадку, коли приголосний основи був здавна м'який, а пізніше внаслідок різних фонетичних змін ствердів: *море*—

плавець, яйцеклітина). Якщо основа першої частини закінчується на й або на подовжений м'який приголосний, то пишеться *є*: *краєзнавець, життєпис, боєприпаси*.

Вияток. Кілька слів, що означають одиниці виміру, пишуться через дефіс із сполучними голосними: *людино-день, літако-виліт*.

2. Складні іменники, утворені з двох чи кількох основ без сполучних голосних. Це назви міст: *Калінінград, Ленінакан*; іменники, що складаються з числівника в родовому відмінку та іменника: *десятирічка, шістдесятиріччя*; складні іменники, утворені з дієслова у другій особі однини наказового способу та іменника: *перекотиполе, Крутивус, Непийвода*, але *люби-мене* (назва квітки), і слова, які складаються з *пів* та іменника з основою на приголосний: *піввідра, півлітра, півдороги*.

Через дефіс пишуться:

1. Складні іменники без сполучних голосних, що означають:

а) політичні поняття: *марксизм-ленінізм, революціонер-демократ*;

б) одиниці виміру та назви механізмів: *тонна-кілометр, динамо-машина*. До них належать і складні слова з сполучним голосним *о* (*людино-година, людино-доза, пасажиро-кілометр*). Але назви вимірювальних приладів пишуться разом: *амперметр, гальванометр, динамометр*;

в) назви вчених ступенів, державні посади, військові та інші звання: *член-кореспондент, генерал-майор, прем'єр-міністр*;

г) близькі за змістом поняття: *хліб-сіль, щастя-доля, батько-мати*.

2. Прикладки, якщо вони стоять після пояснюваного іменника і передають певну ознаку, яка може виражатися співвідносним з прикладкою прикметником: *хлопець-богатур, завод-велетень*. Коли ж така прикладка стоїть перед пояснюваним словом, то дефіс не ставиться: *богатур хлопець, велетень завод*. Прикладки, які виражають видове поняття, пишуться окремо, коли стоять після пояснюваного слова: *гора Ведмідь, квітка айстра, трава буркун*. Якщо прикладка виражає родове поняття і стоїть після слова з видовим поняттям, тоді вона пишеться через дефіс: *Ведмідь-гора, буркун-трава*.

В інших випадках прикладки пишуться через дефіс незалежно від місця: *дівчина-доярка, художник-портретист, учитель-словесник*.

3. Іменники із словом *пів*, коли за ним іде слово на

голосний або власна назва: *пів-огірка, пів-ями, пів-Європи, пів-Киева, пів-острова* (але терміни, які не мають значення половини, пишуться разом: *півострів, піваркуш, півовал*).

4. Складні прізвиська та географічні назви: *Нечуй-Левицький, Корсунь-Шевченківський*. Коли ж до складу таких топонімів входять компоненти **ново-, старо-, верхньо-, нижньо-, мало-, велико-**, то вони пишуться разом: *Новобіличі, Старокостянтинів, Нижньоангарськ, Маломиколаївка, Великодолинське*.

5. Складні слова, першою частиною яких є цифра: 80-річчя, 75-річчя, 1000-ліття. Якщо цифра передається словом, тоді воно пишеться з другим компонентом разом: *вісімдесятиріччя, сімдесятиріччя, тисячоліття*.

Вправа 105. Складні слова напишіть разом або через дефіс і поясніть їх правопис. Випишіть їх в окремі колонки.

Мікро/міліметр, націонал/соціаліст, лісо/смуга, людино/година, інженер/механік, лісо/степ, літак/снаряд, пів/години, пасажиро/кілометр, крути/голова, нечуй/вітер, мало/літражка, бджоло/знавство, багато/тиражка, радіо/фізик, Верхньо/удінськ, альфа/промені, водо/грай, Мало/катеринівка, агро/грунто/знавство, Ново/українка, буряко/комбайн, водо/масло/заправник, барометр/анероїд, авіа/моторо/будування, блок/апарат, Велико/британія, земле/впорядкування, життя/буття, Ново/волинськ, жокей/клуб, жень/шень, житло/кооперація, земле/трус, пів/озера, пів/лимона, зерно/елеватор, стоп/кран, жирно/молочність, фото/монтаж, восьми/класник, динамо/машина, динамо/метр, жук/носоріг, пів/Африки, залізо/бетон, пів/листа, Південно/сахалінськ, льон/довгунець, полу/станок, напів/фабрикат, 50/річчя, сто/шістдесяти/річчя, Старо/михайлівка.

СКЛАДНІ ПРИКМЕТНИКИ

Р а з о м пишуться:

1. Складні прикметники, що походять від складних іменників, які пишуться разом: *водопровідний, лісостеповий*.

2. Складні прикметники, утворені від синтаксично залежного словосполучення (підрядний зв'язок між словами), а саме:

а) від іменника з прикметником: *сільськогосподарський, червонопрапорний, кароокий*;

б) від дієслова з іменником: *машинобудівний, електрозварювальний*;

в) від сполучення прислівника з прикметником чи дієприкметником: *далекоглядний, високоавторитетний, вищезгаданий*.

Примітка. Такі прикметники слід відрізняти від словосполучення, що складається з прислівника та прикметника чи дієприкметника: *суспільно необхідний, суспільно корисний, прямо протилежний, чітко виражений*. Прислівник у такому словосполученні пишеться окремо від прикметника чи дієприкметника тому, що він логічно наголошується і виступає членом речення;

г) від числівника та прикметника: *двадцятичотирьохповерховий, дев'яностолітній, тричленний, трьохелементний*;

д) з кількох прикметників — неоднорідних означень, які вважаються термінами: *складносурядне речення, новогрецька мова, давньоверхньонімецький діалект*.

Через дефіс пишуться:

1. Складні прикметники, утворені від складних іменників, що пишуться через дефіс: *віце-президентський, соціал-демократичний*.

2. Складні прикметники, між частинами яких устновлюється сурядний зв'язок (між ними можна вставити сполучник **і, але**): *науково-технічний, російсько-український*.

3. Складні прикметники, утворені з двох слів, що мають протилежне значення: *опукло-ввігнутий, постачально-збутовий*.

4. Складні прикметники, компоненти яких означають різні кольори або відтінок того самого кольору: *жовто-зелений, блідо-рожевий*, а також ті, що виражають якість з додатковим відтінком: *кисло-солодкий, гірко-солонуватий* (але *жовтогогарячий*, оскільки означає один колір).

5. Складні прикметники, які повторюються: *бурий-бурий, ясний-ясненький*.

6. Складні прикметники, перша основа яких має суфікси **-ико-(-іко-), -ово-**: *хіміко-біологічний, військово-інженерний* (у них сурядний зв'язок між компонентами), *але: військовозобов'язаний, військовополонений* (утворені з підрядних словосполучень *зобов'язаний до війська, полонений у війську*).

Примітка. Якщо у складних прикметниках перша частина виражена іменником із сполучним голосним, то вони пишуться разом або через дефіс залежно від традиції: *зернобобовий, лісогірський, але: зерно-трав'яний, м'ясо-молочний, овоче-картопляний.*

7. Географічні назви, у складі яких є слова західно-, східно-, північно-, південно-: *Західно-Сибірська низовина, Східно-Сибірське море, Південно-Західна залізниця, Північно-Казахстанська область, але: східносибірські морози, південноукраїнські степи, західноукраїнські землі.*

Примітка. Правила правопису складних іменників та прикметників у російській і українській мовах збігаються.

Вправа 106. Випишіть складні прикметники і відповідні їм словосполучення у три колонки: у першу ті, що пишуться разом, у другу — через дефіс, у третю — окремо.

1. Науково/технічний, вісімнадцяти/градусний, атомно/молекулярний, буряко/збиральний, суспільно/шкідливий, вогняно/червоний, віце/адміральський, військово/повітряний, арматурно/зварювальний, зовнішньо/політичний, культурно/освітній, лісо/захисний, обернено/пропорціональний, індо/європейський, світло/захисний, яскраво/червоний, різко/виявлений, темно/шоколадний, темно/шкірий, торгово/кооперативний, ткацько/обробний, рожево/золотий, суспільно/політичний, жовто/гарячий.

2. Комсомольсько/молодіжний, всесвітньо/відомий, колісно/гусеничний, політично/зрілий, загально/демократичний, золотаво/зелений, вокально/інструментальний, експериментально/дослідний, єдино/кровний, матеріально/технічний, суспільно/корисний, всесвітньо/історичний, електро/акустичний, франко/радянський, електронно/ядерний, англо/сакський, близько/споріднений, внутрішньо/політичний, ветеринарно/зоотехнічний, зовні/спокійний, внутрі/класовий, водно/спортивний, вагоно/ремонтний, біло/емігрантський, прямо/залежний, вертикально/свердлильний, афро/азіатський, виробничо/споживчий, північно/атлантичний, радіо/фізичний, лампово/детекторний, спортивно/оздоровчий, критико/бібліографічний, вище/зазначений.

3. Масово/політичний, мовно/стилістичний, лужно/кислотний, мало/досліджений, морально/побутовий, зерно/очисний, старо/церковно/слов'янський, професійно/кваліфі-

каційний, м'ясо/рослинний, біло/сніжний, яро/зелений, тепло/прийнятий, роздільно/пелюстковий, соціально/культурний, сніжно/білий, широко/доступний, м'ясо/консервний, ремонтно/будівельний, всесвітньо/відомий, соціально/небезпечний, водо/лікувальний, лічи́льно/обчислювальний, лісо/меліоративний, вітро/енергетичний, високо/піднятий, свердли́льно/шліфувальний, логіко/граматичний, м'ясо/яечний, овоче/консервний, зерново/тваринницький.

Вправа 107. Від поданих словосполучень утворить, де можливо, складні іменники і прикметники. Поясніть правопис.

Короткий час, вище зазначити, знати край, красно мовити, подібний до купола, креповий сатин, кривавий і червоний, круті гори, збирати зерно, культура і побут, лікувати кумисом, подібний до крил, легко розчиняти, падає листя, лівий опортунізм, лікувальний і профілактичний, насаджувати ліс, знавець літератури, ломити камінь, дробити лід, заготівля льону, мало вимагати, очистити льон, медичний і хірургічний, між ріками, різати метал.

Знати мистецтво, мікроскопічний об'єкт, мілке дно, знати мову, середні віки, знавець музею, очистити нафту, низькі хмари, осінь і зима, охолоджувати повітря, очистити насіння, панчохи і шкарпетки, людина високої кваліфікації, 75 літ, відомий на весь світ, житловий кооператив, управління заводу, зовнішня політика, видобувати золото, водити літаки, червоний і білий, молоти борошно, висока якість, народна поезія, Європа і Азія, Південна Осетія, Західний Сибір.

Вправа 108. Від поданих власних іменників утворить прикметники і поясніть їх правопис.

Кривий Ріг, Қзил-Орда, Улан-Батор, Південно-Сахалінськ, Нагірний Карабах, Копет-Даг, Великі Луки, Комсомольськ-на-Амурі, Коста-Ріка, Ла-Манш, Нове Озеро, Красний Луч, Південний Буг, Йошкар-Ола, Ростов-на-Дону, Жовті Води, Сіхоте-Алінь, Волго-Дон, Верхня Хортиця, Кара-Богаз-Гол, Нова Каховка, Пушкінські Гори, Слов'янськ-на-Кубані, Стара Русса, Красний Яр, Біла Церква, Кизил-Мажалик, Ясна Поляна, Великий Бурлук, Золотий Потік, Івано-Франківськ, Алма-Ата, Микільська Борщагівка, Красний Кут, Новий Буг, Південна Чехія, Північна Земля.

Вправа 109. Випишіть із словника-довідника з правопису¹ складні слова, утворені від таких словосполучень (по 10 прикладів):

- а) прикметника та іменника (наприклад, *червонозоряний*);
- б) прислівника і прикметника (*високоавторитетний*);
- в) прислівника і дієприкметника (*нижчепідписаний*);
- г) прикметника і прикметника (*світло-коричневий*);
- д) іменника та іменника (*залізобетон, хата-читальня*).

Поясніть їх правопис.

Вправа 110. Перекладіть з російської мови на українську. Поясніть правопис складних слів і подібних до них словосполучень.

1. Высококвалифицированный, вольт-ампер, аварийно-восстановительный, вольтметр, пресс-папье, административно-управленческий, азотодобывающий, бронебойно-трассирующий, вышеизложенный, бледно-сиреневый, агрессивно настроенный, водогазонепроницаемый, взаимно выгодный, водно-спортивный, взаимоприемлемый, всевозрастающий, буржуазно-реформистский, безгранично преданный.

2. Азотно-водородный, бурно цветущий, балластно-осушительный, буйно-веселый, взаимно-возвратный, воздушно-десантный, военно-стратегический, военнообязанный, вестибюль-фойе, аккуратно разложенный, гамма-лучи, банно-прачечно-дезинфекционный, агитационно-пропагандистский, аппаратчик-гидрометаллург, воспитательно-оздоровительный, виннокаменный, винно-водочный, ветчиннорубленный, безгранично самодовольный, быстровяжущий, внутренне содержательный.

Вправа 111. Складіть сім речень із складними прикметниками, що є термінами, і сім з відповідними словосполученнями (наприклад, *швидкодіючий* і *швидко діючий*).

СКЛАДНІ І СКЛАДЕНІ ЧИСЛІВНИКИ

Складні числівники пишуться разом: *тринадцять, п'ятдесятий, кількасот*. Порядкові числівники, останнім елементом яких виступають слова -сотий, -тисячний, -мільйонний, -мільярдний, входять до складних числівників і пишуться разом: *стодвадцятип'ятимільйонний, сорокасемитисячний, двохсотий*. Вони пишуться так само, як складні прикметники з першою числівниковою основою: *стосорокакілометровий, шістдесятип'ятихвилинний*. Якщо такі складні числівники або прикметники передаються цифрами, то цифри відділяються від слова дефісом: *140-кіло-*

¹ Головашук С. І. Словник-довідник з правопису та слововживання.

метровий, 65-хвилинний, 125-мільйонний, 47-тисячний, 200-й.

У складених числівниках — кількісних, дробових і порядкових — кожне слово пишеться окремо: *сто сімдесят вісім, п'ять цілих і дев'ять десятих, триста дев'яносто шостий, шістдесят третій*. Їх треба відрізнати від складних числівників і прикметників, розглянутих вище.

Такі ж правила правопису складних числівників і прикметників з першою числівниковою основою та складених числівників діють і в російській мові.

Вправа 112. Напишіть порядкові числівники словами. Порівняйте з відповідними утвореннями у російській мові.

425 000-й, 6 000-й, 136 000 000-й, 248-й, 50 000 000-й, 143-й, 2 000-й, 5000 190 000-й, 8 000 000-й, 190 000-й, 5 000-й, 178 450-й, 7 000 467 002-й, 3 900 000 000-й, 60-й, 290 000-й, 28 120 000-й, 9 000 070 000-й, 4 008-й, 651 000-й, 749 000-й, 6 000 070-й.

Вправа 113. Утворіть складні прикметники, у яких перша частина — числівники. Порівняйте з відповідними словами у російській мові.

25 кілограмів, 60 років, 157 днів, 345 кілометрів, 1 000 рук, 746 літрів, 7 тонн, 3 000 літ, 259 вулиць, 356 метрів, 22 вагони, 594 грами, 3 поверхи, 50 років, 125 літ, 736 тонн, 69 центнерів, 54 секунди, 72 доби, 67 хвилин, 365 гектарів, 21 поверх.

ПРАВОПИС СУФІКСІВ ВІДМІНЮВАНИХ ЧАСТИН МОВИ

СУФІКСИ ІМЕННИКІВ

У суфіксах іменників пишеться завжди **и** перед **к**: *двірник, трудівник, хлопчик*, крім слів іншомовного походження, де пишеться **и**, **і**, **ї**: *історик, механік, прозаїк*. Буква **и** зберігається також у суфіксах **-ир**, **-ич**: *богатир, бригадир, москвич, керманич*.

Буква **и** пишеться в суфіксі **-ив(о)**, який надає слову значення збірності, результату праці: *морозиво, плетиво*, але: *марев*; у суфіксах **-ичок**: *визначок, коничок*; **-ин(а)**: *далина, далечина, дівчина, яловичина, хмарина*; у суфіксі **-ичк(а)**, який походить від **-иц(я)**: *вуличка, горличка*; в інших випадках **-ечк(а)**, **-ечк(о)**, **-ечок** (**-єчк(а)**, **-єчок**): *діжечка, донечка, вершечок, краєчок, словечко* — після м'яких приголосних чи шиплячих; **-очк-**, **-очок** — після твердого приголосного: *куточок, стрілочка*.

У суфіксах **-еньк-, -оньк-** уживається літера **е**, якщо перед суфіксом генетично м'який приголосний чи шиплячий: *доленька, душенька*; літера **о** — після твердого приголосного: *думонька, голубонька*, але: *лебедонько*, хоч — *лебідь*.

У суфіксі **-ок** завжди пишеться **о**: *пасинок, лужок, горошок, пенюк, гайок*.

В іншомовних суфіксах **-ир, -ист, -изм** пишеться **и** після **д, т, з, с, ц, ж, ч, ш, р**: *командир, бандурист, романтизм*, після голосних — **ї**: *атеїзм, егоїст, конвоїр*, в інших випадках — **і**: *піаніст, турнір, соціалізм* (але *більшовизм*).

Вправа 114. На місці крапок поставте пропущені букви **е, є, и і** поясніть правопис суфіксів.

Велич...на, печ...во, всяч...на, дрібн...сенький, город...на, намист...чко, струж...чка, бат...чко, подуш...чка, множ...на, Микол...н, пташ...чка, копі...чка, Тан...и, юш...чка, пал...чка, серед...на, книж...чка, галяв...на, сит...чко, буз...на, стеж...чка, мереж...во, вікон...чко, вул...чка, дощ...чка, запад...на, петруш...чка, пал...во, дяд...чко, пряд...во, лож...чка, тіст...чко, вар...во, блюд...чко, котуш...чка, міс...во, свіж...на, кач...чка.

Вправа 115. Напишіть твір на тему «Осінь», використавши слова з суфіксами **-ив-, -ин-, -ичк-, -ечк-**.

СУФІКСИ ПРИКМЕТНИКІВ І ДІЄПРИКМЕТНИКІВ

У присвійних прикметниках після приголосних, крім **й**, пишеться суфікс **-ин-**: *мамин, Галин, сестрин, тітчин, орлиний, горобиний*; після літери **й**, апострофа і голосних — **-їн-**: *Майїн, Софїїн, змїїний*.

Написання суфіксів **-ичн(ий), -ічн(ий), -їчн(ий)** розрізняється за таким правилом: після **д, т, з, с, ц, ж, ч, ш, р** уживається суфікс **-ичн(ий)**: *класичний, діагностичний, медичний*; після інших приголосних — **-ічн(ий)**: *педагогічний, академічний*; після голосних — **-їчн(ий)**: *архаїчний*. Якщо ж прикметники утворилися від іменників з суфіксом **-иц(я)**, вживається лише суфікс **-ичн(ий)**: *рушниця — рушинний, вулиця — вуличний*.

Слід розрізнити написання суфіксів **-ов-, -ев-, -єв-, -ів-, -їв-**. Після м'яких та шиплячих приголосних твірної основи вживається суфікс **-ев- (-єв-)**, а після твердих (крім шиплячих) — **-ов-**, якщо наголос падає на основу: *алюмінієвий, плюшевий, сланцевий*, але: *кварцовий, калиновий, ланцюговий*. Якщо наголос падає на закінчення, вживає-

ться суфікс **-ов-**: *дощовий, польовий, грозовий*; у присвійних прикметниках суфікси **-ов-**, **-ев-** (**-єв-**) чергуються (у відповідності з родом) з **-ів** (**-їв**): *Іванова — Іванів, Василева — Василів, учителява — учителів, майстрова — майстрів, Гордійова — Гордійів*.

У прикметниках дієслівного походження з наголошеним суфіксом **-енн-** та **-анн-** пишеться **нн**: *невблагáнний, нездiйснє́нний, нездола́нний, нескiнчє́нний* (але *жадо́бний*).

У прикметниках та дієприкметниках з ненаголошеними суфіксами **-ан-** (**-ян-**), **-ин-**, **-їн-**, **-єн-**, **-н-** пишеться завжди одна буква **н**: *шкіря́ний, пі́щаний, солом'я́ний, горо́биний, солов'ї́ний, ско́шений, зробле́ний, здвоє́ний, вида́ний*. Не подвоюється буква **н** і в суфіксах **-он-**, **-ован-**: *солони́й, завойова́ний, організова́ний*.

Вправа 116. На місці крапок поставте **є(є)** чи **о(ьо)**, **йо** і поясніть правопис суфіксів.

Оранже...вий, верміше...вий, кизил...вий, коричн...вий, замш...вий, марганц...вий, марш...вий, груш...вий, вогн...вий, деш...вий, ситц...вий, гутаперч...вий, черепах...вий, свинц...вий, вол...вий, перц...вий, чесуч...вий, песч...вий, алич...вий, парч...вий, раді...вий, бо...вий, квітн...вий, емал...вий, овоч...вий, шагрєн...вий, нул...вий, плеч...вий, ясен...вий, промен...вий, ключ...вий, га...вий.

Вправа 117. Утворіть прикметники та дієприкметники від поданих частин мови. Поясніть їх правопис.

Стіна, срібло, туман, рано, пізно, зелень, осінь, диво, весна, година, буква, глина, тварина, юнь, вікно, давно, реформа, тьма, крига, кінь, камінь, вік, коліно, нужда, надія, знесилити, знешкодити, присвятити, розкласти, розграфити.

Вправа 118. За допомогою префіксів і суфіксів утворіть прикметники і дієприкметники, поясніть їх правопис.

Без- (ім'я, зоря, сон, зброя, дно, захист, підстава, талан). Роз- (нести, сипати, сидлати, чистити, грати, брати, бомбити, в'язати, дати, лущити, садити, стелити). Під- (топати, жарити, креслити, купити, мовити, гнати, сікти). Від- (вернути, в'язати, значити, ломити, гнути, дати, правити, редагувати). Об- (валити, вітрити, городити, ділити, клеїти, красти, лицювати, нести, сіяти, числити, юшити, бити, мостити, морозити).

Вправа 119. Перекладіть з російської мови на українську. Зіставте написання в обох мовах.

Стеклянный, данный, безветренный, деревянный, несравненный, вдохновенный, земляной, оловянный, организованность, несказанный, преданность, распроданный, сплоченность, гречневый, написанный, бессодержательный, лебединый, бессонница, весенний, бессистемность, бессюжный, беззащитный, безотчетный, разоружение, разорся, военкомат, собранный, воссоединенный, воспитанность, обитый, отдать, вежливость, усердность.

СУФИКСИ ДІЄСЛІВ

Треба розрізняти написання суфіксів **-ува-** (**-юва-**) і **-ова-** (**-йова-**). Суфікс **-ува-** (**-юва-**) пишеться в дієсловах: *забувати, малювати, муштрувати*. У віддієслівних іменниках і віддієслівних прикметниках пишеться суфікс **-ува-** (**-юва-**), якщо голосний суфікса **у** (**ю**) — ненаголошений: *віршування, підсинюваний*; якщо ж перший голосний цього суфікса наголошений — вживається суфікс **-ова-** (**-йова-**): *фарширувати — фарширований, муштрувати — муштрований, завоювати — завойований*.

Іншомовного походження суфікс **-ир-** (**-ір-**) в українській мові втрачається, пор. з російською мовою: *формировать — формувати, информировать — інформувати, комментировать — коментувати, дублировать — дублювати*. Суфікс **-ир-** зберігається лише при необхідності усунення небажаної омонімії чи невиразності значення, напр.: *буксировати* (бо є *буксувати*), *репетировати* (бо є *репетувати*), *компостировати* (бо є *компостувати*), а також: *пікірувати, лавірувати, марширувати* тощо.

Вправа 120. Перекладіть дієслова на українську мову та утворіть від них, де можливо, похідні слова (іменники, дієприкметники).

Копировать, иллюстрировать, игнорировать, маскировать, агитировать, конкретизировать, констатировать, конструировать, телеграфировать, комментировать, регистрировать, третировать, планировать (от планер и от план), полировать, тренировать, корректировать, суммировать, санкционировать, бойкотировать, бронировать, контролировать, дозировать, апробировать, теоретизировать, специализировать, травмировать.

ПРАВОПИС ЗАКІНЧЕНЬ ВІДМІНЮВАНИХ ЧАСТИН МОВИ

ПРАВОПИС ЗАКІНЧЕНЬ ІМЕННИКІВ

Іменники першої відміни однини у родовому відмінку закінчуються на **-и** (*води*) в твердій групі, **-і** (**-ї**) у м'якій та мішаній (*вишні, межі, олії*); в орудному відмінку однини — **-ою** (*водою*) у твердій групі, **-єю** (**-єю**) у м'якій та мішаній (*піснею, межею*).

Вправа 121. Запишіть іменники у три колонки відповідно до твердої, м'якої і мішаної групи. Поставте всі іменники в родовому, орудному відмінках однини та родовому множини. Поясніть правопис закінчень.

Випускниця, помилка, програма, п'ятирічка, продукція, експлуатація, тисяча, торгівля, квітка, буря, станція, площа, експозиція, армія, війна, груша, нянька, бочка, стаття, ескадрилья, прірва, мітла, миша, діляниця, діжа, марка, сім'я, круча, сестра, читальня.

Вправа 122. Поставте іменники в орудному відмінку однини. Підкреслені іменники перекладіть на російську мову і також поставте в орудному відмінку. Введіть їх у речення.

Туча, межа, сторожа, каша, Саша, втеча, круча, предтеча, вежа, лапша, тиша, душа, рожа, пороша, суша, малеча, листоноша, суддя, скеля, посуха, столиця, кукурудза, зоря, мрія, рілля, Надія.

2. Іменники другої відміни чоловічого роду мають закінчення **-а** (**-я**) або **-у** (**-ю**).

Закінчення **-а** (**-я**) пишеться у назвах конкретних предметів та істот (*трактора, дядька, Петра, лева*), в географічних назвах (назвах міст і сіл — *Києва, Ленінграда, Грушева*). У назвах рік закінчення залежить від наголосу: під наголосом пишеться **-а**, ненаголошене — **-у** (*Дніпра, Дінця, Іртиша*, але: *Дону, Дунаю, Амуру*). Закінчення **-а** (**-я**) вживається у термінах (*атома, відмінка, центра, кола*, але *роду, виду, періоду*).

Закінчення **-у** (**-ю**) властиве абстрактним та збірним іменникам (*комунізму, народу, лісу*), назвам установ і різних закладів (*заводу, інституту*), назвам маси, матеріалу, речовин (*піску, кисню*) і явищ природи (*холоду, дощу, вітру*). У географічних назвах вживається закінчення **-у**

(-ю) тоді, коли це назва краю чи країни (*Кавказу, Сибіру, Китаю, Афганістану*).

Іноді закінчення **-а (-я)** чи **-у (-ю)** залежить від значення іменника (*листа — листу, каменя — каменю, папера — паперу*).

Вправа 123. Розбийте іменники на дві колонки. У першу запишіть слова з закінченням **-а (-я)**, у другу — **-у (-ю)**. Поясніть правопис.

Курс, кандидат, округ, блок, факультет, куш, мир, комітет, лауреат, вапняк, колектив, комсорг, ювілей, виробіток, план, аналіз, вагон, мільйон, успіх, журнал, керівник, імпульс, декан, стандарт, вуз, актив, прогул, спеціаліст, брат, розвиток, прапор, пленум, внесок, Поділ, господар, учасник, снігопад, край, тролейбус, фейлетон, радіус, фініш, цвях, футбол, звук, Головкиївміськбуд, благоустрій, загін, острів, берег, пошук, соняшник, ступінь, ключ, сторож, чемпіонат, гість, маршрут, інтер'єр, міськком, плаш, приріст, трамвай, випуск, БАМ, Алтай, Іран, Кіпр, Лондон, Рим, Канів, четвер, Буг, Волгоград, Сахалін, спосіб.

В іменниках першої та другої відміни твердої групи в орудному відмінку однини пишеться закінчення **-ою, -ом**, м'якої і мішаної — **-єю, -ем (-єю, -єм)** незалежно від наголосу: *фабрикою, заводом, задачею, товаришем*.

Вправа 124. Подані нижче іменники поставте в орудному відмінку однини, поясніть правопис голосних у закінченнях. Виділені слова зіставте з словами в орудному відмінку російської мови.

Пропажа, **торпеда**, сажа, вежа, межа, буря, продавець, мережа, ханжа, саржа, ключ, **кобзар**, огорожа, плаш, **палець**, гуляш, **москвич**, пряжа, школяр, база, **таблиця**, плющ, смерч, молодиця, палац, **саквояж**, світлиця, передача, виграш, саранча, пугач, **притча**, сурмач, паяц, **кряж**, чесуча, посланець, **витязь**, круча, лівша, матрац, **тираж**, тисяча, **пілотаж**, горобець, **шарж**, **комар**, абзац, шантаж, листоноша, жнець, муляр, календар, фюзеляж, книгоноша, гуща, **звір**, **гвардієць**, **бліндаж**, **чаша**.

Вправа 125. Введіть в речення подані нижче слова в різних відмінках однини:

Календар, командир, пілотаж, корабель, фюзеляж, пейзаж, буря, хмара, простір, радіопередача, екіпаж, стюардеса, грім, сторожа.

Вправа 126. Розбийте іменники на три групи — тверду, м'яку і мішану; поставте їх в родовому, давальному та орудному відмінках і поясніть правопис закінчень.

Командир, кобзар, шахтар, скляр, звір, майстер, характер, сухар, газетяр, друкар, диктор, Ігор, Віктор, Лазар, Назар, гончар, муляр, комар, календар, бондар, бетоняр, ювіляр, маляр, проводир, володар, господар, шофер, директор, перукар, столяр, санітар, лікар, зброяр, пухир, кухар, долар, хабар, різьбяр, гектар, аптекар, лицар, касир, пустир, комісар, стовбур, комбайнер, пролетар, футляр, хутір, пісняр.

Вправа 127. Поставте іменники в родовому відмінку множини. Складіть речення, уживши в них підкреслені іменники в різних відмінках, і поясніть правопис закінчень.

Зобов'язання, зусилля, змагання, обличчя, досягнення, здійснення, узбережжя, завдання, озброєння, введення, узбіччя, відставання, управління, відділення, враження, рішення, приміщення, угіддя, знушання.

Вправа 128. Поставте іменники в родовому та орудному відмінках однини, визначте їх рід, відміну і поясніть правопис закінчень.

Можливість, біль, Умань, Керч, продуктивність, зустріч, подорож, харч, гордість, відсутність, пам'ять, ефективність, галузь, якість, далечинь, творчість, сіль, жовч, сучасність, молодь, пристрасть, любов, занедбаність, тюль, вісь, постать, стаття, ніч, нехворощ, степ.

Вправа 129. Складіть речення, використавши нижчеподані іменники в різних відмінках і числах. Визначте відміну іменника.

Курча (курчатко), дівча (дівчатко), кошеня, цуценя, теля (телятко), лоша, порося, каченя, індича, гусеня, дитя.

Вправа 130. Перекладіть з російської мови на українську. Утворіть, де можливо, множину і провідмінійте в однині та множині, порівнюючи закінчення.

Имя, племя, семья, вымя, пламя, полымя, знамя, стрема, темя, бремя.

Вправа 131. Розкрийте дужки і поставте іменники в потрібному відмінку. Поясніть правопис відмінкових закінчень.

I

До (монумент) веде широка алея. Не померкне слава (подвиги), здійснених біля стін (Київ). Ворог втратив

тут понад 100 тисяч (солдати), (офіцери). У (Київ) встановлено 105 (пам'ятники) і пам'ятних (знаки) воїнам і полководцям, що полягли на полі (бій), у тому числі 20 (пам'ятники) і пам'ятних (знаки), присвячених обороні (Київ) в 1941 році, загиблим (підпільники, партизани), жертвам (фашизм). У Нових Петрівцях відкрито пам'ятник-музей воїнам Першого Українського (фронт) (газ.).

II

Взяли ми, вклонились і поїхали усі четверо (різні шляхи). Довго бився я по (пущі та бездоріжжя), аж поки прибивсь до одного (хутір). Ліс навкруги густий такий, що тільки (небо та земля) видко, а хатинка стоїть одним одна і набік уже похилилась і в землю вросла, а солома на їй уся од (мох) та од (бур'ян) аж зазеленіла. Ні (дорога), ні (стежка) до тієї хатки нема; тільки повз самий причілок тече невеличкий рівчак. Думаю собі: видно ж, тут нема нікого. Коли дивлюсь, аж у (піддашшя) за (хата) сидить дід, сивий-сивий. Брови йому понависали аж на очі, а борода до (пояс). Сидить і струже (струг) держално на ратище, а біля його під (повітка) стоїть з десятків (ратовища) зовсім готових (П. К.).

Вправа 132. Перекладіть з російської мови на українську. Порівняйте відмінкові закінчення іменників в обох мовах.

С самого раннего детства и до глубокой старости вся жизнь человека связана с языком. Ребенок еще не научился как следует говорить, а его чистый слух уже ловит журчание бабушкиных сказок, материнской колыбельной песенки. Но ведь сказки и прибаутки — это язык.

Подросток идет в школу. Юноша шагает в институт или в университет. Целое море слов, шумный океан речи подхватывает его там, за широкими дверями. Сквозь живые беседы учителей, сквозь страницы сотен книг видится ему отраженная в слове необъятно-сложная вселенная. Через слово он впервые узнает о том, чего еще не видели (а возможно, и никогда не увидят!) его глаза. В звучном слове сверкают айсберги Арктики, шумят водопады Африки и Америки. Раскрывается огромный мир звездных пространств; зримыми становятся микроскопические космосы молекул и атомов.

Новый человек роднится с древними мыслями, с теми, что сложились в головах людей за тысячелетия до его рождения. Сам он обретает возможность обращаться к

правнукам, которые будут жить спустя века после его кончины. И все это благодаря языку.

Радостная или горькая, гневная или нежная летит над родными полями крылатая песня. Песня — это язык. На черной доске аудитории резко белеет строгая формула математики. Эта формула — тоже язык! Я пишу книгу, которую вы, может быть, когда-нибудь прочтете. Надо ли говорить, что при этом я снова пользуюсь языком, словами.

«Если бы каждый член человеческого рода не мог объяснить своих понятий другому, — говорил когда-то великий помор Ломоносов, — то бы не токмо лишены мы были согласного общих дел течения, которое соединением разных мыслей управляется, но и едва бы не хуже ли были мы диких зверей, рассыпанных по лесам и по пустыням!».

Каждое орудие приносит наивысшую пользу в руках того, кто его как можно глубже изучил, кто им владеет как мастер. А мастерски владеть любым из них — это значит до тонкостей узнать, как они устроены, из каких частей состоят, как работают и в чем изменяются во время работы, какого обращения с собой требуют.

Из всех орудий язык — самое удивительное и сложное. Надо ли объяснять, что знать его, мастерски пользоваться им необходимо каждому человеку (Л. Успенский).

ОСОБЛИВОСТІ ВІДМІНКОВИХ ЗАКІНЧЕНЬ ПРИКМЕТНИКІВ

1. Прикметники чоловічого роду м'якої групи в називному відмінку однини та всі прикметники жіночого роду в давальному і місцевому відмінках однини мають закінчення *-ій (-їй)*: *пізній вечір, добрий людині, на лісовій галявині*. Прикметники чоловічого роду твердої групи в називному відмінку однини закінчуються на *-ий*: *зелений явір, колючий дріт, широкий простір*.

2. Прикметники дієслівного походження з основою на шиплячий у називному відмінку множини закінчуються на *-і*, на відміну від дієприслівників з основою на *-и*: *діючі пристрої — діючи на відстані*.

3. Прикметники з основою на шиплячий в орудному відмінку однини жіночого роду завжди закінчуються на *-ою*, на відміну від іменників з основою на шиплячий, які в орудному відмінку однини мають закінчення *-єю*: *найбільшою удачею, колючою пущею*.

4. Прикметники чоловічого і середнього роду в місцевому відмінку однини можуть мати паралельні закінчення **-ому, -ім**: *на гарячому — на гарячій*. Закінчення **-ім** місцевого відмінка однини не слід плутати з закінченням **-им** орудного відмінка однини цих же самих прикметників: *широким полем — на широкому полі*. Це стосується лише прикметників твердої групи. У прикметників м'якої групи закінчення збігаються: *майбутнім святом — на майбутньому святі*.

Вправа 133. На місці крапок поставте пропущені букви **и** чи **і**. Словосполучення введіть у придумані речення.

На найбільш...й чорноморськ...й нафтобазі, найбільш...й чорноморськ...й корабель, з нафтов...м родовищем, на нафтов...м родовищі, у тропічн...й країні, тропічн...й клімат, у тепліш...й і вологіш...й частині країни, тепліш...м і вологіш...м повітрям, тепліш...й і вологіш...й клімат, у буденн...м одязі, буденн...м життям, на партійн...й роботі, партійн...м квитком, у партійн...м апараті, у порожн...й сумці, порожн...й чемодан, мальовничіш... краєвиди, мальовничіш...м краєвидом, у мальовничіш...м місті, мальовничіш...х краєвидів.

Вправа 134. Випишіть словосполучення у такій послідовності: у називному відмінку однини чоловічого роду, потім — у давальному і місцевому відмінках однини жіночого роду, за ними — у родовому множини, в орудному однини чоловічого і середнього роду і нарешті у місцевому відмінку однини цих же родів.

Дівоч...й голос, дівоч...й красі, у дівоч...м голосі, дівоч...м голосом, новітн...м досягненням, новітні...х досягнень, дівоч...х голосів, гаряч...ш...м днем, гаряч...м залізом, гаряч...ш...х днів, у лисяч...й норі, лисяч...й слід, палаюч...й промінь, у палаюч...м промені, на колюч...й гілці, колюч...ш...х шипів, колюч...ш...м поглядом, на висок...й ноті, висок...м парканом, на висок...м паркані, висок...й будинок, плакуч...й вербі, плакуч...х верб, плакуч... верби.

Вправа 135. Придумайте речення з поданими словами, визначте, до якої частини мови ці слова належать.

Ведучи, ведучі; голублячи, голублячі, голублячий; палаючи, палаючі, палаючий; колючи, колючий, колючі; сяючи, сяючі; пахнучи, пахучі; ревучи, ревучий, ревучі; лежачи, лежачий, лежачі; дрімаючи, дрімучі; шипучий; сиплячи, сипучі; згасаючи, згасаючий, згасаючі.

Вправа 136. На місце крапок поставте *и* чи *і*.

Ідуч... додому, квітуч... лук..., невмирущ...й подвиг, викликаюч... на змагання, робоч...й день, робоч...й хвилині, регулююч... вуличний рух, летюч... піски, летюч...й голландець, гусяч... лапки, минаюч... село, доруч... це мені, робоч... рук..., пахуч... ноч..., у творч...й напрузі, у творч...й колектив, овеч...й жир, в овеч...й шкурі, б'юч... в барабан, вузькоплеч...й юнак, уміюч... танцювати, болюч... рани, знаюч... життя, квітуч...х нив, пахуч...ми травами, у пахуч...й траві, творч...й атмосфері, творч...х здібностей, вовч...й апетит.

Вправа 137. Провідмінійте в однині і множині прикметник *білолиций*. Поясніть особливості його правопису.

Вправа 138. Перекладіть з російської мови на українську. Поясніть правопис відмінкових закінчень в обох мовах.

Могучий, дикорастущий, волчий, кроличий, лисий, заячий, черепаший, медвежий, аистовый, коровий, батрачий, мужичий, бычий, воловий, куриний, вороний, петушиний, воробьиный, мышиный, лягушачий, певучий, цветущий, трудящийся, свиной, беличий, лошадиный, обезьяний.

Вправа 139. Спшишіть текст, уставивши пропущені літери.

1. Край прогнутого вечорового неба, врізаюч...сь у зоряну імлу, і досі трудиться старий нагорблен...й вітряк (*М. Ст.*). 2. «Я, діду, ненавиджу фашизм усією душ...ю» (*О. Д.*). 3. Стояч... збоку в ніш..., Сагайда пропускав роту (*О. Г.*). 4. Вноч... рота окопувалась уже на нов...й вогнев...й позиції. З настанням ноч... ринули до висоти підводи, навантажен... боеприпасами (*О. Г.*). 5. Після бо... на набережн...й мінометники, залетівш... в приміщення Парламент..., зіткнулися біля вход... з Ференц...м (*О. Г.*). 6. В небі, чист...м і прозор...м, сонце сяє (*М. Р.*). 7. Вдивляюч...сь у чисту душу хлопця, стежач... за його вчинкам..., ходом думок, почуттями, можна досягнути глибини коріння радянського патріотизм..., високої духовн...ст..., гуманізм..., які не просто зумовили, а зробили немінуч...ю Перемогу нашого народу у Великій Вітчизняній (*газ.*).

Вправа 140. Перекладіть з російської мови на українську.

Однажды вечером, кончив дневной сбор винограда, партия молдаван, с которой я работал, ушла на берег моря, а я и старуха Изергиль остались под густой тенью

виноградних лоз и, лежачи на землі, мовчали, дивлячись, як тують в голубій мглі ночі силуети тих людей, що пошли к морю.

Вони шли, пели і сміялись; чоловіки — бронзові, з пишними, чорними усами і густими кудрями до плеч, в коротких куртках і широких шароварах; жінки і дівчата — веселі, гнучкі, з темно-синіми очима, теж бронзові. Їх волосся, шовкові і чорні, були розпущені, вітер, теплий і легкий, граючи ними, звякав монетами, вплетеними в них. Вітер тек широкою, рівною хвилею, але іноді він точно стрибав через щось невидиме і, рождаючи сильний порив, розвівав волосся жінок в фантастичні гриви, здіймавшися навколо їх голів. Це робило жінок дивними і казковими. Вони уходили все далі від нас, а ніч і фантазія одевали їх все прекрасніше (М. Горький).

ОСОБЛИВОСТІ ВІДМІНЮВАННЯ ТА ПРАВОПИСУ ВІДМІНКОВИХ ЗАКІНЧЕНЬ ЧИСЛІВНИКІВ

Різноманітна будова числівників породжує різні системи відмінкових закінчень.

1. Подібно до прикметників відмінюються числівники **один, одна, одне (о-)**, усі порядкові числівники. **Одна** має паралельні закінчення у родовому та орудному відмінках однини: *однієї (одної), однією (одною)*.

У складених порядкових числівниках відмінюються тільки останні слова: *сто десята, сто десятої* і т. д.

2. Окремий тип відмінювання становлять числівники **два, три, чотири, кілька, багато** та **збірні** (у збірних при відмінюванні суфікс **-ер(о)** випадає): *три, трьох, трьома* і т. д.

3. Числівники **5—20, 30, 50, 60, 70, 80**, а також **кілька-надцять, кількадесят** у родовому, давальному і місцевому відмінках мають закінчення **-и**, в орудному відмінку — **-ма** (порівняй з російською мовою): *вісім, восьми, вісьма (вісьмома), на восьми*. Вони можуть мати такі паралельні закінчення в родовому, давальному та місцевому відмінках, як збірні числівники: *восьми — вісьмох, восьми — вісьмом, на восьми — на вісьмох*.

4. У числівниках **50—80** при відмінюванні змінюється лише друга частина (на відміну від російської мови, в якій ці числівники відмінюються в обох складових частинах): *п'ятдесяти, п'ятдесятьма* і т. д.

5. Числівники 40, 90, 100 в усіх відмінках, крім називного і знахідного, мають закінчення **-а**.

6. У назвах сотень при відмінюванні змінюються обидві частини: *шестисот, шестистам, шістьмастами, на шестистах*.

7. У дробових числівниках чисельник відмінюється, як відповідний кількісний числівник, а знаменник, як порядковий: *одна п'ята, однієї п'ятої, одній п'ятій, одну п'яту, однією п'ятою, на одній п'ятій*.

Вправа 141. Запишіть цифри у словосполученні словами.

1. Добратися до 60 кілометра. 2. За 7 замками. 3. Жонглювати 11 м'ячами. 4. У 90 питаннях із 100. 5. На 136 маршруті автобуса. 6. Запросити 25 студентів. 7. Вручити мандати 478 делегатам. 8. Користуйтесь 9 джерелами.

Вправа 142. Провідмінійте числівники обое, семеро, багато, 861, 13, 367-ий, 1074, 23-ій, обидва, кільканадцять, півтора, $\frac{1}{3}$, $\frac{25}{7}$, нуль, 53/10, 86.

Вправа 143. Перепишіть речення, цифри в дужках запишіть словами.

1. За останні (10) років тільки в (12) вінницьких обласних школах передового досвіду... пройшли перепідготовку більш як (1300) молодих буряководів і (1,5) тисячі кукурудзоводів. 2. З (583) гектарів кормового клину (141) займають багаторічні трави... 3. В дію приводяться додаткові резерви: на (300) гектарах вже розміщено посіви, на (150) гектарах-супутниках налагоджено полив кормових культур... 4. У придунайських плавнях, на рисових системах, на островах і в лісосмугах вже працюють, використовуючи вільний час, бригади і ланка ентузіастів з (68) колективів. Вони вирішили заготовити близько (2) тисяч тонн сіна — майже (6) частину загальної його кількості. 5. Ще б пак: адже на кожному з (170) гектарів торік вирощено по (35,1) центнера бобів. 6. На Україні тепер діє (20) народних університетів, близько (1500) лекторіїв, понад (130) тисяч постів контролю за станом очисних споруд, водойм, повітря (*газ*).

Дієслова в теперішньому і майбутньому (простій формі) часах поділяються на дві дієвідмини залежно від тематичних голосних та особових закінчень. Крім традиційного способу визначення дієвідмін за основою теперішнього часу та закінченням (до I дієвідмини належать дієслова, які в III особі множини мають закінчення **-уть, -ють**, до II — дієслова, що в III особі множини мають закінчення **-ать, -ять**), можна визначити дієвідмину за основою інфінітива.

Дієслова II дієвідмини у формі інфінітива перед суфіксом **-ти** мають голосні **и, і (ї)** або **а** (після шиплячого приголосного), що у першій особі однини зникають: *бачити-бачу, бачать, веліти — велю, велять, кроїти — крою, кроять, кричати — кричу, кричать*. Вони мають такі особові закінчення: I особа однини — **-у (-ю)**, II — **-иш (-їш)**, III — **-ить (-їть)**, I множини — **-имо (-їмо)**, II — **-ите (-їте)**, III — **-ать (-ять)**: *ношу, стою; носиш, стоїш; несуть, стоїть; носимо, стоїмо; носите, стоїте; носять, стоятъ*.

Інші дієслова належать до першої дієвідмини. Вони мають такі особові закінчення: I особа однини — **-у (-ю)**, II — **-еш (-єш)**, III — **-е (-є)**. I особа множини — **-емо (-ємо)**, II — **-ете (-єте)**, III — **-уть (-ють)**: *досягну, досягнеш, досягне, досягнемо, досягнете, досягнуть*.

Запам'ятайте:

до I дієвідмини належать також слова: *гудіти, іржати, ревіти, сопіти, хотіти*;

до II дієвідмини належать також слова: *бігти, боятися, спати, стояти*.

В особових закінченнях дієслів ненаголошені голосні **е, и** у вимові наближаються один до одного. При написанні їх потрібно розрізняти.

У закінченнях дієслів першої дієвідмини в другій і третій особі однини та в першій і другій особах множини теперішнього і майбутнього часів завжди виступає тематичний голосний **е (є)**, у цих же особах другої дієвідмини — **и (ї)**: *ходиш, пишеш, опинишся; ходите, пишете, опинитесь; ходить, пише, опиниться; ходимо, пишемо, опинимось*.

Вправа 144. Поставте дієслова в другій особі однини та множини теперішнього або майбутнього часу дійсного способу.

Боротися, зупинитися, клеїти, колоти, повірити, вручити, мати, виходити, цікавитися, кликати, зумовити, підви-

щити, знаходити, забезпечити, перемогти, перемагати, міститися, розширюватися, розширитися, розв'язати, визволити, визволяти, знайти, об'єднати, досягти, досягати, їздити, виїжджати, нагромадити, нагромаджувати, відбутися, відбуватися, вирости, виростити, визнати, являтися, явитися, відвернути, показати, роззброїти, роззброювати, відзначитися, відзначатися, дихати, зневажати, наполягати, наполягти, домагатися, долати.

Вправа 145. Складіть речення, використавши подані нижче дієслова в різних особах.

Збиратися, поспішати, спиратися, спостерігати, дихати, втомитися, захопитися, розказати, описати.

Вправа 146. Утворіть від поданих інфінітивів особові форми дієслів і визначте дієвідміну.

Зупинятися, зупинитися, полоти, виполоти, сконцентрувати, запізнитися, боротися, клеїти, хотіти, купити, вивершити, видужати, видужувати, простежити, тесати, гриміти, воркотіти, воркотати, насидітися, почетверити, зцідити, зсувати, зсунути, джеркотати, джеркотіти, догоріти, догоряти, грубити, грубіянити, молоти, озеленити.

Вправа 147. Від поданих дієслів утворіть форми I особи однини та I і II особи множини. Простежте чергування приголосних.

Водити, возити, розграфити, припекти, скакати, полоскати, захотіти, наздогнати, переходити, викосити, натравити, їздити, ненавидіти, нагородити, приладити, потекти, випросити, голубити, мазати, лазити, скотити, скочити, трусити, закупити, дихати, смикати, посмоктати.

Вправа 148. На місці крапок поставте потрібні букви і поясніть їх вживання.

1. Щоразу розбу...ують уяву хлопців ці палаюч... простори заходу, коли сонце, сідаюч..., вже купа...ться в багряних туманах або сухо догор...е край степу кострищем (О. Г.). 2. Де тоді гасає (Той, що греблі рве), коли, вм...раючи, лілеї кл...нять до теплої води голівки в'ялі (Л. У.). 3. А мені, якби не пом...гав мій друг одвічний, мій щирий приятель осінній дощик, прийшлося би згинуть з парою! (Л. У.). 4. Вже час до лісу бидло виг...няти (Л. У.). 5. За Харківкою, за мостом, у тумані, як вві сні, дог...няла я підводи — не підводи, а пісні (П. Т.).

Складність правопису прислівників полягає в тому, що ця частина мови ще й тепер продовжує поповнюватися новими словами. Особливо багато їх утворюється від сполучень іменників з прийменниками. Деякі з цих сполучень стали прислівниками, інші зберігають ознаки сполучення іменника з прийменником. Тому вони пишуться разом і через дефіс. Окремо пишуться прислівникові сполучення, як-от: *без краю, в далечині, до обіду*. У розрізненні написання прислівника і прислівникового сполучення важливу роль відіграє контекст і синтаксичні зв'язки їх з іншими словами в реченні, а також те, наскільки збережене значення предметності в іменниках, від яких вони походять.

Разом пишуться:

1. Прислівники, утворені від іменника, колишньої короткої форми прикметника, числівника, займенника, прислівника у поєднанні з прийменником (*додому, вбік, ускач, ввечері, знову, сповна, нашвидку, вдруге, надвоє, потім, післязавтра, звідси*).

2. Прислівники, першою частиною яких є префікс **що-** (частка перейшла у префікс): *щодня, щосереди, щонайвище*.

Примітка. У постпозиції частка **що** пишеться окремо від слова, з яким уживається: *тільки що, поки що, хіба що*.

Окремо пишуться:

1. Прислівникові сполучення, утворені від іменника з прийменником. Найчастіше вживаються в них такі прийменники: *без* (*без пуття, без угаву, без упину*); *в* (*у*) (*в міру, в ногу, в обріз, в обмін, уві сні, у вись, у вічі*); *до* (*до вподоби, до краю, до загину, до останку, до побачення*); *з* (*з розгону, з дому, з переляку, з роботи*); *на* (*на жаль, на щастя, на добраніч, на весну, на протязі, на самоті, на відшибі, на світанку, на ходу, на око*); *під* (*під боком, під силу, під час, під вечір, під кінець*); *по* (*по правді, по суті, по двоє, по змозі, по щирості, по черзі, по честі*). У складних випадках написання слід звертатися до словника ¹.

2. Прислівникові сполучення, у яких повторюються основи, розділені прийменниками: *раз у раз, з боку на бік*,

¹ Головащук С. І. Словник-довідник з правопису та слововживання.

з ранку до вечора, час від часу, а також сполучення, утворені поєднанням іменника в називному відмінку з іменником в орудному відмінку: кінець кінцем, одним одна, честь честю, сама самотою.

Вправа 149. Напишіть прислівники і прислівникові сполучення. Поясніть їх правопис, перевіряючи за словником.

В/гору, в/цілому, у/низу, у/вись, до/лиця, до/щенту, до/волі, до/снаги, на/весні, на/весну, на/поруки, на/бік, на/виліт, що/разу, на/совість, на/споді, на/тще/серце, по/одинці, по/часті, у/сто/крат, по/сусідству, до/речі, на/диво, у/третє, то/рік, у/щерт, на/вибір, під/час, на/мить, з/рештою, з/роду, до/тла, зо/зла, на/зло, на/видноті, на/показ, на/прокат, у/пору, у/бік, в/наслідок, на/останку, що/неділі, поки/що, до/останку, до/дому, в/волю, за/багато, в/знаки.

На/світанку, на/виворіт, в/нічию, без/вісти, до/запитання, на/спіх, на/стільки, на/поготові, на/рівні, на/силу, на/половину, на/самоті, до/пари, в/розсип, до/долу, під/силу, за/світла, за/пані/брата, за/північ, з/вечора, по/можливості, в/слід, на/низ, над/міру, над/силу, попід/віконню, чим/раз, в/шир, до/пори, в/далечінь, без/ліку, на/ура, на/біс, до/лиха, в/одно, на/голову, по/волі, чим/дуж, на/смерть, у/поперек, на/здогад, на/різно, по/суті, у/поміч, до/обіду, на/славу, на/відріз, за/одно, з/окола, без/відома, за/очі, з/горда, по/закону, по/трое, на/в/знак.

Через дефіс пишуться:

1. Прислівники, у яких повторюються основи: *рано-вранці, ледве-ледве, видимо-невидимо, зроду-звіку, з давніх-давен, без кінця-краю* (синонімічні та антонімічні прислівники).

2. Прислівники, у яких повторювані в однаковій формі основи розділені прийменниками, що перейшли у префікси, та частками (ставиться два дефіси): *де-не-де, як-не-як, будь-що-будь, коли-не-коли, хоч-не-хоч, всього-на-всього* (але: *раз у раз, рік у рік, день у день*).

3. Прислівники, утворені від прикметників і займенників на *-ому (-ему), -ськ(и), -цьк(и), -зьк(и)* та прийменника *по*, що перейшов у префікс: *по-вовчому, по-вашому, по-моєму, по-французькому, по-піонерськи, по-французьки*.

4. Прислівники, утворені з прийменника-префікса *по-* і порядкового числівника на *-є*: *по-перше, по-десяте, по-тридцять*,

5. Прислівники *по-латині, на-гора, геть-чисто, десь-інде, десь-інколи, десь-колись*.

Вправа 150. Напишіть, де потрібно, прислівники і сполучення слів разом, окремо і через дефіс. Зверте за словником і поясніть правопис.

1. Все/одно, віч/на/віч, вряди/годи, час/від/часу, спід/тишка, на/віки/віків, спід/споду, сто/крат, ось/ось, в/різно/біч, спід/споду, давним/давно, з/роду/віку, на/віки/вічні, живо/силом, волею/не/волею, всього/на/всього, слово/в/слово, з/давніх/давен, рано/по/раненьку, за/пані/брата, хоч/не/хоч, за/одно, з/діда/прадіда, не/до/вподоби, яко/мога, тим/часом, пліч/о/пліч, кінець/кінцем, по/вськ/час, поза/вчора, в/решті/решт, сама/самотою, в/одно/час, рука/в/руку, час/від/часу, більш/менш, рік/у/рік, один/за/одним, раз/по/раз, як/не/як.

2. Видимо/не/видимо, мало/по/малу, з/роду/в/рід, тишком/нишком, раз/за/разом, день/у/день, без/кінця/краю, з/року/в/рік, не/сьогодні/завтра, коли/не/коли, з/ранку/до/вечора, з/боку/на/бік, не/до/речі, одним/один, о/пів/ночі, на/нівець, не/до/ладно, геть/чисто, по/вськ/денно, десь/інде, на/в/простець, по/друге, по/одному, на/в/тікача, по/радянському, по/латині, в/основному, десь/колись, на/гора, по/людськи, по/десятеро, на/в/скіс, під/гору, на/смерть, по/п'яте, с/під/лоба, на/п'ятеро, в/цілому, з/під/низу, в/плач, на/голову.

Вправа 151. У поданих реченнях правильно напишіть прислівники і прислівникові сполучення. Поясніть їх правопис, зверивши за словником.

1. Тихе полуденне небо, і тихо/тихо, немовби все заснуло (О. Д.). 2. Старі люди по/дідовому кашлю вгадували навіть погоду (О. Д.). 3. Бути поетом — це означає розростатися в/шир, пустити корінь в/глиб, підвестися думкою у/височінь (П. Т.). 4. З/дня/на/день ждали в село землемірів (А. Г.). 5. Море, що с/першу прозоро просвічувало аж до дна і з/верху було веселим, синім, що/далі мовби темнішає, важчає, воно стає і с/правді чорним, можна зрозуміти, чому його так назвали (О. Г.). 6. Віталій час/від/часу озирається через плече на далеке, ледь мріюче судно, щоб тримати курс просто на нього (О. Г.). 7. Один/однісінький серед морської рівнини бовваніє крейсер в/далині, і, крім нього, ніде ні паруса, ні катерка (О. Г.). 8. Дитячим шебетом починається ранок на одному з мальовничих півостровів, що по/тутешньому звється просто кут (О. Г.). 9. Чоловікам з/давніх/давен не лишило купатись за звичаєм (О. Д.). 10. Зоріє світанок, а він лежить, спить солодко, і мати ходить на/в/шпиньках, щоб не розбудити, обережно ставить йому біля узголів'я

склянку трав'яного настою — хай вип'є на/тще/серце, як прокинеться (О. Г.). 11. Везуть його мовби на/в/мання, кудись на/в/простець, бо всі шляхи зима позамітала, тільки на/весні відкриється тут кожна польова доріжка, відродиться кожна стежина (О. Г.).

Вправа 152. Складіть або виберіть з газет чи художніх творів речення з такими прислівниками і співзвучними з ними словами:

навіки — на віки, назустріч — на зустріч, удень — у день, знизу — з низу, збоку — з боку, утьрох — у трюх, по-перше — по перше, доволі — до волі, по-батьківському — по батьківському, востаннє — в останнє, вголос — в голос, нарешті — на решті, по-своєму — по своєму, уگو — у гору, напам'ять — на пам'ять.

ПРАВОПИС ПРИЙМЕННИКІВ

1. Прийменник як службова частина мови, що вживається при повнозначному слові, пишеться окремо від нього: *при орденах, на полі, у тебе, із знаком якості*.

2. До прийменника, що закінчується на приголосний, перед словом з кількома приголосними для полегшеної вимови додаються голосні *і* або *о* (*із (зі), переді (о), наді(о)*): *зі світу, переді(о) мною, наді(о) мною, піді(о) мною*.

3. Складні прийменники пишуться разом: *поміж (травами), понад (дорогами), навпроти (редакції), щодо (цього), наприкінці (виступу)*.

Виняток становлять прийменники, першою частиною яких є *з (із)*. Вони пишуться через дефіс: *із-за (гаю), з-під (землі), з-поміж (друзів)*.

Примітка. У російській мові складні прийменники пишуться через дефіс: *из-за, по-над, по-за, из-под*.

4. Похідні прийменники прислівникового походження, як правило, пишуться разом: *вслід командирові, обабіч шляху, попереду колони, наперекір долі, назустріч вітру, позаду отари*. Їх треба відрізняти від однозвучних сполучень прийменника з іменником: *стояв збоку — з боку Дніпра, назустріч сонцю — на зустріч з композитором, похололо всередині — в середині речення, виступив спочатку — з початку семестру, стояти скраю — з краю лісу*.

5. Складені похідні прийменники, утворені з іменників та прийменників і прислівників з прийменниками, пишуться окремо: *у зв'язку з, згідно з, відповідно до, залежно від, на шляху до, за допомогою, незважаючи на, під час, на протязі, на чолі, але внаслідок*. Такі прийменники відрізняються від співзвучних сполучень ослабленням лексичного значення.

6. Прийменники впливають на правопис займенників. Особово-вказівні займенники у непрямих відмінках пишуться з **н** на початку слова, якщо перед займенником стоїть прийменник: *зустрів його — підійшов до нього, привітався з нею*. В орудному відмінку вживається **н** і без прийменника: *горджуся нею (ним, ними)*. Слід розрізняти особово-вказівний займенник у родовому відмінку з прийменником і присвійний невідмінюваний займенник при іменнику (у присвійному займеннику **н** не вживається): *був у нього — був у його родичів (у неї — у її родичів)*.

7. Прийменник **у** чергується з **в**. Правил чергування слід дотримуватися і у вимові, і в написанні. Якщо для префікса існують певні обмеження при чергуванні **у** з **в**, то у прийменника таких обмежень майже не існує: **у** з **в** чергується для милозвучності, особливо в тих випадках, коли нанизується кілька приголосних на стику слів, важких для вимови, наприклад: *зайшов у кімнату, зайшла в кімнату*.

На початку речення й абзацу треба писати **у**: *У тричотири віршовані строфи М. Ісаковський вкладав такі вагомі й значущі думки, що читач не міг залишитись байдужим (газ.)*. **В** пишеться тоді, коли наступне слово починається на голосний: *В Одесі..., В огонь...* і т. д.

8. Під час перекладу з російської мови на українську і навпаки треба враховувати відмінність прийменникового керування в кожній з цих мов.

У російській мові:
идти за хлебом
украинец по происхождению
в адрес школы
общаться на русском языке
из-за неосторожности
согласно данным метеослужбы

В українській мові:
іти по хліб
українець за походженням
на адресу школи
спілкуватися російською мовою
через необережність
згідно з даними метеослужби

Вправа 153. Розкривши дужки, напишіть слова разом, окремо або через дефіс. Поясніть правопис прийменників і префіксів.

1. Ідеєю боротьби за/світле майбутнє, за/чисте небо над/планетою пройняте полотно М. Бельського «З/місією миру» (газ.). 2. Сержанти повідомили про/це в/пожежну частину, а самі кинулися на/зустріч небезпеці (газ.). 3. Він простував у/бік, протилежний од/того, куди скотилося сонце... (Ю. М.). 4. Тумани линуть в/гору, в/гору, а хмари — в/низ (П. Т.). 5. На/в/коло ліс, а перед/нами сам Дніпро (П. Т.). 6. ...Це травень, вічний еретик, — так з/під/землі бомбить зелено на/рівні вічних партитур! (І. Д.). 7. Ще одна проблема, яка виникла у/зв'язку з/підготовкою до/створення потокової лінії, — нестача виробничих площ (газ.). 8. Це було по/над/тридцять років тому (газ.). 9. Де тільки не зустрінеш земляка з/по/над тихого Бугу чи мрійливої Ворскли, із/степових балок Одещини і поліських пущ! (В. Р.). 10. Ані одного козака з/мєжи війська не втеряти (н. тв.). 11. Вузький глибокий Прут блиснув в/решті з/за прибережних верб, а по/під/горами зазеленів розкішний килим виноградників (М. К.). 12. Мельникова постать раптом зникла з/перед/очей, мов розпустилась в імлі (М. К.).

Вправа 154. Перепишіть, написавши прийменники і префікси з словами окремо чи разом. Виділені слова введіть у речення.

1. На/початку п'ятдесятих років у видавництві «Дніпро» вийшла книга вибраних поезій М. Ісаковського в перекладі українською мовою (газ.). 2. С/початку Белянський їде до Самарканда, де тоді перебував уряд Узбекистану (газ.). 3. На/передодні першої річниці Конституції СРСР у центрі села здано в експлуатацію нове приміщення середньої школи (газ.). 4. Редакція запросила на/зустріч з юними прихильниками журналу письменників, художників, майстрів дитячої іграшки... (газ.). 6. На/зустріч сонце гімн свій лле... (П. Т.). 7. ...Почало боліти десь у/середині, біля кістки (Ю. М.). 8. Проте в/середині танка мороз дошкуляв не менше, ніж на броні (Ю. М.). 9. Мов пущене ядро з гармати, земля круг/сонця творить цикл (П. Т.). 10. Мати не тямилася з радості: приїхав Тимко, її найстарший. Приїхав, не/зважаючи на негоду, на бездоріжжя (В. Р.).

Вправа 155. Додайте, де потрібно, до прийменника голосні і, о.

1. Першу плавку він з(...) своїми друзями по роботі

видав до славного ювілею міста (газ.). 2. Взявши коней, учитель гайнув був на станцію, але нікого вже там не застав (...) з тих, кого сподівався застати. 3. Сказавши жінці й матері, що він поїде по лісах оглядати, де кращий матеріал, та забариться, мабуть, з (...) два дні, Семен подався в свою мандрівку з налагодженим заздалегідь «прошенням» (М. К.). 4. І, замість бажаної користі, живим докором стануть перед (...) мною і закривавлені серця родини, й моє власне розбите, знівечене життя... (М. К.). 5. У цій радіопередачі порушується широке коло питань, зв'язаних з (...) сферою обслуговування населення (газ.). 6. Отож єдності, яка робила б нас (...) з кволих навіть одиниць незламною силою, потребуємо й ми... (М. К.). 7. Такий невідомець мав бути винятковим, аж якимось неземним, лицарем (...) з лицарів, красенем (...) з красенів... (О. Г.).

Вправа 156. Де потрібно, додайте **н** до займенника, поставивши його у відповідному відмінку.

1. Не зневажай душі своєї цвіту, бо з (він) виросло кохання наше. 2. У кожного люду, у кожній країні живе такий спогад, що в (він) в давнині були золотії віки. 3. Я не знаю, на щастя чи на горе тая воля, та я ще не скувала (вона) кайданів. 4. Не рідний він, хоч водяного роду, зрадлива і лукава в (він) вдача. 5. «Он бачиш, там питає дика рожа: «Чи я хороша?» А ясень (вона) киває в верховітті: «Найкраща в світі». — «А я й не знав, що в (вони) така розмова». 6. Насунула важка, червона хмара, гула в (вона) громом братобійна чвара, вона покрила цілую країну і повернула всю (вона) в руїну. 7. Бринить у (вони) радість, лунає і горе, шумить у (вона) спогадів, мрій ціле море, навколо (вони) розпач хаосом чорніє, над (вони) веселка надій променіє (Л. У.).

Вправа 157. Напишіть прийменники правильно, дотримуючись чергування **у з в**.

Винахідник електронного телевізора

...Винахід у (в) кінці минулого століття явища фото-ефекту розв'язав проблему перетворення відбитих од картини променів світла у (в) електричні сигнали. У (в) приймачі відбувається зворотний процес — електричні сигнали перетворюються на оптичне зображення... Для одержання послідовності сигналів потрібно, щоб у (в) кожний момент часу на фотоелемент потрапляло світло не з усьо-

го зображення, а від його окремого елемента... У (в) 30-х роках у (в) Радянському Союзі діяла подібна система механічного телебачення... Ідея про перехід до розкладу зображення електронним променем висловлювалась багатьма, однак перша у (в) світі подібна система була створена ... у (в) нашій країні. Творцем її стала мало відома у (в) історії техніки людина — Борис Павлович Грабовський. Народився Борис у (в) 1901 році у (в) Тобольську, куди був висланий його батько — відомий український поет-демократ П. А. Грабовський... Працюючи у (в) бібліотеці Середньоазіатського університету, він натрапив на одну із статей Розінга, що була присвячена проблемі передачі зображень. Тема зацікавила Грабовського, і він знайомиться з усіма наявними матеріалами. Впевнившись у (в) тому, що майбутнє належить електронному телебаченню, він вирішує створити проект подібної системи... (газ.).

Вправа 158. Подані слова введіть у речення так, щоб в одному випадку вони вживалися як прийменники, а в другому — як прислівники або іменники з прийменниками.

Близько, поряд, збоку, скраю, попереду, навколо, поруч, кругом, навпроти, поблизу, внаслідок, зсередини.

Вправа 159. Складіть речення, в яких би подані слова і словосполучення ілюстрували перехід повнозначних частин мови в прийменники. Поясніть, які частини мови поповнили прийменники.

За допомогою, на шляху до, у зв'язку з, протягом, з погляду, в силу, в результаті, на адресу, в ім'я, на честь, на чолі, з приводу.

На приклад: Слухачі звернулися за допомогою до лектора.

За допомогою товаришів Валентина швидко освоїлася в колективі.

Вправа 160. Перекладіть з російської мови на українську. Поясніть значення і правопис виділених прийменників в обох мовах.

1. В ходе предвыборной кампании кандидаты в народные депутаты много раз выступали перед избирателями. 2. Во время беседы были затронуты международные проблемы. 3. В течение года в санатории-профилактории смогут поправить свое здоровье свыше двух тысяч работников железнодорожного транспорта. 4. А когда вечерами ровно горела лампочка, другой мир начинал вращать-

ся **вокруг** неє. 5. И снова вертолет **вынырнул из-за** горы, стал опускаться, и затрепетали **вокруг** кусты дикой малины. 6. **Вместе с** главным инженером мы осмотрели стройку. 7. В городе Глазове **с помощью** депутатов выполнено около 60 наказов избирателей. **Вместе с** проходчиком мы идем **в глубь** тоннеля. 8. **Несмотря на** всю важность автоматизации расчетной части проектно-конструкторского труда, не следует забывать и об остальных его участках (*газ*).

Вправа 161. Складіть речення з похідними прийменниками:

в напрямі до, згідно з, залежно від, в галузі, відповідно до, слідом за, поряд з, в міру, порівняно з, незважаючи на, в ім'я, у справі, в інтересах, при умові, з метою.

ПРАВОПИС СПОЛУЧНИКІВ

1. Складні сполучники, утворені поєднанням колишніх займенників з прийменниками або частками чи сполучників з частками, пишуться, як правило, разом: **адже, аніж, абощо, зате, мовби, ніби, неначебто, отже, отож, притому, причому, тож, теж, також, тобто, якби, якщо, щоб, проте, тощо, аби**. Пор.: *Працювали багато, зате маємо добрі наслідки. Нагородили його за те, що план виконав достроково.*

Примітка. Якщо частки **то, ж, би(б)** зберігають підсилювальне значення, то пишуться окремо: *все ж таки, бо ж, але ж, хоч би, коли жб, коли б то, що до, але: тому-то, тим-то, тільки-но.*

2. Складні сполучники **щоб, проте, зате, причому, притому, якщо, якби, таж, тож, теж**, які пишуться разом (див. правило 1), слід відрізнити від однозвучного поєднання повнозначного слова з часткою або прийменником. Сполучник як службове слово виконує синтаксичну функцію поєднання членів речення або окремих речень, однозвучні сполучення слів виступають членами речення, і до них можна поставити питання.

Сполучник

1. **Щоб** жить — ні в кого права не питаюсь. **Щоб** жить — я всі кайдани розірву (*П. Т.*)

Самостійна частина мови з часткою або прийменником
Що б вам заспівати?

2. Проте боротись із власною безвільністю Андрієві допоміг його товариш (газ.).
 3. Та **зате** вже — що там не кажи — Горобці живуть на світі довше (Б. Ол.).
 4. Сервіс за святковим столом — річ важлива. **Причому** маються на увазі не лише вишукані, гарно оформлені страви, а й те, як подадуть їх гостеві (газ.).
 5. Добре було б, **якби** отакій співучий разок наміста впав із неба на землю... (Є. Г.).
 6. **Тож** і виникло в нього під час хвороби таке бажання — мати в себе справжній інструмент... (О. Г.).
- Та все **про те ж...** Що його тепер не всі й визнають, — роздумливо каже Заболотний (О. Г.).
- Йому дали орден **за те**, що він найшов спосіб різати метал в десять разів швидше, ніж різали раніш (І. Б.).
- Совість... зілля... А **причому** тут ви? (О. Г.).
- ...**як би там** не було, комусь належало це перевірити, ризикуючи власним життям... (О. Г.).
- **То ж** хто ви? — дівчатка ще більш заінтриговані. — Звідки ви? З якої країни? (О. Г.).

3. У складених сполучниках усі компоненти пишуться окремо: **так що, тому що, через те що, замість того щоб, з того часу як, в міру того як, та й, з тим щоб, після того як, незважаючи на те що, дарма що.**

Вправа 162. Визначте будову сполучників, поясніть їх написання.

1. Чиїм ім'ям цей град назвати, щоб вознести на цілий світ (Б. О.). 2. Тим-то так сміється радо, аж дивує древніх муз, бог веселий винограду, що скінчив радянський вуз (М. Р.). 3. Якби ж то знаття, де я опинився (В. Р.). 4. — А хіба я знаю, хто вони такі? **Тож** відповідаю, що не знаю ніяких партизанів, — і з хати (Є. Г.). 5. І тебе лиш вигадав такою, **зате** й вірнішу тебе не знайти (Б. О.). 6. А що я особисто зробив для того, щоб Київ став ще кращим, щоб ширилася його слава? (газ.). 7. Щодо механічного телебачення, то воно в певній мірі відіграло свою позитивну роль, довівши на практиці можливість передачі зображень на відстань (газ.). 8. Якщо зовсім пізно повертались, то вчитель брав школярську нашу бригаду до себе ночувати... (О. Г.).

Вправа 163. Поясніть написання складних сполучників та однозвучних з ними сполучень слів. У сполученнях слів визначте частини мови.

Ну що б, здавалося, слова (Т. Ш.). Щоб між нами не вгасало Проміння величне, Ти поставив «на сторожі» Слово твоє вічне (Л. У.). Як би я тепер хотіла У мале човенце сісти І далеко на схід сонця Золотим шляхом поплисти! (Л. У.). 2. Якби здоров'я, то ще й пожити можна (Є. Г.). 3. Проте до терема нелегко було досягнути, бо тільки Сварг відчинив ворота і зайшов на двір, до них кинулись величезні пси (С. С.). 4. Про що думає хірург, приступаючи до операції? Звичайно, скажете ви, про те, щоб урятувати життя людини (М. Кол.). 5. Отож лізе таке в голову (О. Д.). 6. «Ні, цього не віддаю», — скаже хмуρο батько. «А то ж чого?» — «Цьому ще рано. Хай підросте» (О. Г.). 7. Але ж і хутір не обминули карателі — спалили за те, що сюди партизани навідувались (Є. Г.). 8. Зате як хороше на перервах (І. Б.). 9. — Молочка випийте на дорогу, як же ви так поїдете (Є. Г.). 10. ...парашут вітром віднесло далеко від призначеного місця приземлення, тож юна радистка, ще нічого не встигнувши, потрапила в руки фашистським посіпакам (О. Г.). 11. ...впізнавали її по мачинках-родимках на щоках, що ніде не зникли, не злиняли, бо то ж їх мама своїй донечці на щастя дала!.. (О. Г.).

Вправа 164. Розкрийте дужки, напишіть слова разом або окремо. Поясніть, якими частинами мови вони виступають.

1. Раз у раз на її ясні очі мов(би) хмарки набігали (Є. Г.). 2. Та(ж) не в тім річ, — хвилювалась дівчина (О. Г.). 3. Що(ж), отак і приходить вечір, по-лисячому тихо, без стуку (Б. О.). 2. — При(чому) тут подвиг? — пролунали запитання (І. Б.). 5. І як було б цікаво, як(би) раптом посеред зими випав на наше село синій сніг, синя завірюха захурделила — зареготала! (Є. Г.). 6. О, мармур був досить вчений! Він міг би сказати про(те), Що бравсь одкривать Шевченка уже не один митець (Б. О.). 7. Чисте полуденне небо, і тихо-тихо, немов(би) все заснуло (О. Д.). 8. І сьогодні злободенно звучать слова поета, нагадуючи нам про(те), що пісня особливий жанр... (газ.). 9. Ой коню, коню, не продам я тебе. Як(би) часом не було мені трудно, як турки й татарва не обступали на торгу мене, не розлучуся з тобою ні за яку ціну (О. Д.). 10. Чому малюки не слухають нас, дорослих, коли ми звертаємося до них з проханням чи дорученням? Тому, що добре

засвоїли: як(що) вони не виконують, їм нічого за(те) не буде (*газ.*). 11. Вирішив і доб'юся того, що(б) то не стало (*І. Б.*). 12. Що(б) тебе, малого, взяли на ярмарок, це треба було заслужити... (*О. Г.*). 13. Я те(ж) такої думки,— згоджується Заболотний (*О. Г.*).

Вправа 165. Визначте прості, складні і складені сполучники, поясніть їх правопис.

1. З дванадцяти романів, що представляють нині малійську художню прозу, більшу частину створено вже після того, як країна здобула незалежність (*журн.*). 2. А вони таки справді були невеселі, і тому перед тим, як їх описувати, згадаю краще я щось утішне, а далі вже й до коней перейду (*О. Д.*). 3. Духом хлопець міцний, вірить у своє бойове щастя, але ж у повітряних боях всяко може бути (*О. Г.*). 4. Справжнє почуття хоча ні на кого й не зважає, проте й не ображає нікого, скоріш воно викликає симпатію, зацікавлює вас і приваблює, як усе прекрасне, що зустрічається, на жаль, не так і часто в житті (*О. Г.*). 5. Якби мої думи німії на струни пророчисті впали, зайшлись би плачем мої струни і сміхом дитячим заграли (*Л. У.*). 6. Як же будеш, синку, У чистому полі За панам конем уганяти, Не раджу я, синку, Тобі кров людську Річеньками марне проливати (*П. К.*). 7. А проте цей край розкішний Не зваблює мене красою (*М. В.*). 8. На смак ягідні пасльону солодкі, аж нудні, а проте ми охоче ними ласуємо, бо ж то для нас плід найдоступіший (*О. Г.*). 9. Тож їдьте собі і їдьте, з дороги не звертаючи, а якщо виникне бажання випити гарячої кави чи треба дозарядити машину паливом, тоді, будь ласка: на узбіччі траси, осторонь від її відпрацьованих газів, вас уже чекає станція обслуговування машин і придорожня кав'ярня (*О. Г.*).

Вправа 166. Наведіть приклади речень, у яких були б подані нижче слова і словосполучення.

Притому — при тому, тож — то ж, якже — як же, щоб — що б, таж — та ж, якщо — як що, проте — про те, теж — те ж, причому — при чому.

Вправа 167. Розкрийте дужки. Складіть з цими словами речення і вкажіть, які це частини мови.

Ад(же), ад(же)ж, ото(ж), або(ж), тако(ж), але(ж), (а)ні(ж), мов(би), немов(би), немов(би)то, коли(б)то, наче(б), наче(б)то, хоч(би), ніби(то), це(б)то, то(б)то,

як(то), тому(то), тільки(но), тим(то), тому(що), хіба(що), то(що), дарма(що), як(що), через(те)що, (не)зважаючи на(те)що, тим(часом), в(міру)того(як), замість(того)щоб, за(тим)щоб, тільки(що), що(духу), що(правда), поки(що), казна(що), будь(що).

Вправа 168. Перекладіть з російської мови на українську. Визначте сполучники і поясніть їх правопис.

1. Но есть богатство, которое не измеришь привычными мерами, однако оно в человеческой жизни главное — это нравственный капитал. При этом главном богатстве все остальное, как вагоны при исправном и хорошо отлаженном паровозе. 2. А человек должен чувствовать радость жизни, радость труда на земле, радость своего очага. И когда он понимает, что это в нем уважается, будет и план, и даже многое сверх плана. Наше село не обветшало, не обезлюдело, а сейчас просто крепко стоит на ногах, потому что как-то так получилось: тут не забыли эту несложную мудрость. 3. Стоит только вообразить на минуту, что бы случилось, если бы в каждой отрасли инженеры пользовались собственными стандартами технического черчения... А ведь именно это происходит сейчас с машинами, которые в не столь отдаленном будущем возьмут на себя практически всю чертежную работу. 4. У Галины нелегкая работа; все время на виду у людей. Но если ты трудолюбива, искрення и честна — другие это обязательно увидят и оценят. Ведь доверяют тому, кого хорошо узнали, на кого могут надеяться. 5. В тот день Николай все-таки открыл для себя, почему именно они, молодые рабочие, встали вровень со строгими и опытными учителями (газ.).

ПРАВОПИС ЧАСТОК

Частки з різними частинами мови можуть писатися разом, окремо і через дефіс.

Разом пишуться словотворчі частки **аби-, де-, -ся (-сь), ні-, що-** і формотворчі **як-, що-, -ся (-сь)**: *абихто, абиде, деякі, сміятися, щось, колись, ніскільки, щонеділі, якнайбільше, щонайсильніший, будуватися(-сь)*. Якщо між часткою і займенником ставиться прийменник, то всі слова пишуться окремо: *аби з ким, де про що, ні з якими, ні від скількох*. Так само розділяють слова частки **не, ж**: *що не година, що ж до, все ж таки*. Частка **що**, коли вона стоїть після слова, до якого відноситься, пишеться окремо: *поки що, хіба що, тільки що, дарма що*.

Окремо пишеться більшість часток: фразові частки, що надають різних смислових, модальних та емоційно-експресивних відтінків: *ось, це, саме, лиш, хоч, аж, навіть, хай, тільки, невже, що, за, ще, ж, же, ну, вже, просто, якраз, майже* та ін. Наприклад: Пленум **ще** раз наголосив на тому, **що** справжню пісню треба оберегати від псевдотворчості, поліпшувати пропаганду пісень (*газ.*).

Частки **би(б), же(ж), то** у складі інших часток і сполучників пишуться разом. При такому написанні вони виконують різні функції, наприклад: *пішов би, пішла б* — формотворча частка **би (б)** утворює умовний спосіб, але: *мовби, немовби, нібито, начеб, неначебто, тобто, якби, щоб; знайшов же, знайшла ж* — підсилювально-видільна частка **же (ж)**, але: *отже, аякже, тож, атож, таж, теж, авжеж; то сестра приходила* — вказівна частка **то**, але: *тобто, начебто, нібито, немовбито*.

Через дефіс пишуться частки **-бо, -но, -то, -от, -таки** з різними частинами мови та словотворчі частки **будь-, -небудь, казна-, хтозна-** з неозначеними займенниками та прислівниками: *іди-бо, тільки-но, тому-то, пішов-таки, будь-що, хто-небудь, казна-який, хтозна-скільки, де-небудь, хтозна-коли*.

Примітка. Ці ж частки вживаються з словами окремо, якщо вони розділені з ними іншими частками або прийменниками: *іди ж бо, тому ж то, будь із ким, казна в чому, хтозна у скількох, пішла ж таки*. Якщо частка **таки** стоїть попереду того слова, до якого відноситься, то вона пишеться окремо: *знав-таки — таки знав; він-таки — таки він*.

Вправа 169. Напишіть слова разом, окремо або через дефіс і поясніть їх правопис.

Аби/коли, тільки/б, так/то, що/правда, хіба/що, аби/хто, тому/таки, чи/що, хтозна/як, аби/тільки, ні/де, мов/би/то, а/ні/когісінько, тому/то, ні/скільки, наче/б/то, куди/небудь, казна/з/якими, де/хто, аби/як, будь/як, ні/як, ніби/то, а/вже/ж, а/ні/який, будь/що, що/ночі, тільки/що, як/найсерйозніше, будь/коли, а/ні/коли, коли/б/то.

Хоч/би, але/ж, тоді/то, тоб/то, той/таки, де/в/кого, а/ні/як, де/які, хтозна/де, де/небудь, що/до, все/таки, пізнав/таки, таки/зрозумів, усе/ж/таки, як/от, от/вискочить, що/ж/до, поки/що, що/хвилини, що/наймиліше, де/в/чому, будь/де, ось/де, дарма/що, що/суботи, а/то/ж, а/все/ж/таки, з/ким/небудь, аби/куди, ні/чого, будь/що/будь.

Вправа 170. Складіть чи підберіть з тексту речення з поданими нижче словами та сполученнями слів і поясніть їх правопис. Визначте частини мови.

Аби де — аби де, абошо — або що, авжеж — а вже ж, ані — а ні, ато — а то, хтозна — хто зна, зате — за те, атож — а то ж, анізащо — ані за що, аякже — а як же, нінащо — ні на що, що до, теж — те ж, таж — та ж, нібито — ніби то, якби — як би, щоб — що б, якже — як же, чимало — чи мало, щоразу — що раз, тож — то ж, отже — от же, дещо — де що, так-от — так от, шосуботи — що суботи

Вправа 171. Перепишіть текст і підкресліть у ньому частки, виявивши їх значення або словотвірну чи формотворчу функцію.

1. Функції фірми — виявляти будь-які, навіть найнезначніші відступи від зразка-еталона: зміни кольору, фасону, всілякі спрощення. 2. Але ж це можна зробити і без таких крайніх засобів впливу. 3. Читачам відомий сибірський кедр. Що ж до корейського, то його можна зустріти значно рідше. 4. Що треба зробити Головкиївмиськбуду, прапор якого прикрашає найвища урядова нагорода, щоб повернути колишню славу однієї з провідних будівельних організацій республіки? 5. Коли при розкритті циліндропоршневої групи дизеля ви виявляєте на глянцевої поверхні металу раковини і шорсткі смуги, це теж сліди мікробів. Але ж мікроби, крім усього іншого, просто переводять нафтопродукти, які нам слід використовувати дбайливо. 6. Ну, а як же зустрічають гостей господарі київських парків? 7. До того ж цех має поповнитися кількома новітніми верстатами з числовим програмним управлінням. 8. — Ти, юначе, не журися. Якщо так рвешся на передову, сідай у машину стажистом (*газ.*).

Вправа 172. Перекладіть з російської мови на українську. Виявіть частки і поясніть їх значення та правопис.

1. Как-то Владимира Ильича посетили рабочие Глуховской мануфактуры. 2. Почти семьсот плотников и лесорубов, механизаторов и шоферов, монтеров путей и мостостроителей обучаются сейчас в вузе молодого города на Ангаре. 3. И вот я снова в необыкновенном саду. Все так же красив первенец увлеченный учителя — куст лимона Вилла-Франка. 4. Но и еще кое-кому очень иужен был в тот вечер этот разговор. 5. Где чetyреста человек, там хватает всяких. Важнее, что почти все они уже прежде

прошли некоторую закалку этим самым «клубным стилем». Ведь все началось с воскресных встреч в клубе. 6. Была во дворе минутка, когда все рады отвлечься от дел и сообща позабавиться. В такой момент как-то сразу чувствуешь, чем живут в доме: ладно ли, дружно ли? (газ.).

ПРАВОПИС ЧАСТКИ НЕ

Написання не разом чи окремо з різними частинами мови залежить від того, чим виступає не — часткою при певній частині мови чи префіксом у слові. Якщо не є заперечною часткою, то вона з усіма частинами мови пишеться окремо, коли ж не вживається як префікс, то пишеться разом.

Разом частка не пишеться в таких випадках:

1. З іменниками, прикметниками, дієсловами, прислівниками, якщо вони без частки, яка стала префіксом, не вживаються: *негода, немовля, негайний, ненавидіти, незчутися, незабаром*.

2. З іменниками, прикметниками, прислівниками, коли утворюються нові слова, які можна замінити близькими за значенням словами (синонімами): *недовіра* (підозра), *нешвидкий* (повільний), *негарно* (погано), або коли слова з часткою не утворюють єдине поняття: *недорід, несказаний, незнайомий, неждано-негадано, невже*.

3. У складі префікса *недо-*, що надає значення неповноти якості чи дії в іменниках, прикметниках, дієсловах (дієприкметниках і дієприслівниках), прислівниках: *недогляд, недороблений, недоважувати, недокритий, недоладно, недочуваючи*.

4. З дієприкметниками, якщо дієприкметник є означенням і не має при собі пояснювальних слів: *нерозроблені питання, недозволені ігри, незагартований організм*.

Окремо частка не пишеться:

1. З іменниками, прикметниками і прислівниками, коли наявне протиставлення: *не воля, а рабство; не глибокий, а мілкий; не голосно, а тихо*.

2. З дієсловами (дієприслівниками), числівниками, прийменниками, сполучниками, деякими прислівниками і з більшістю займенників: *не подолати, не виконавши, не десять, не для..., не то ..., не то..., не завтра, не тут, не тебе, не їхній*.

3. З дієприкметниками, коли є протиставлення чи залежні від них слова: *ще не розв'язані проблеми, не спростований ніким факт, не сказане, а написане привітання*.

Або коли дієприкметник з часткою **не** виступає присудком: *проблеми не розв'язані*.

Вправа 173. Напишіть **не** разом або окремо із словами і поясніть правопис.

Не/жить, не/навість, не/мічний, не/активний, не/увече-
рі, не/гаразд, не/абиякий, не/благонадійний, не/можна, не/
має, не/боязкий, а хоробрий, не/видимість, не/вперше,
не/впізнаний, не/добрати, не/дозрілий, не/впору, не/до-
годувати, не/дружній, не/до/речі, не/товариш, не/ласка,
не/людяний, не/марксистський, не/сестрин, не/моя, не/спо-
кій, не/ясний, а похмурий, не/любов, не/начебто, не/дося-
гати, не/зайнятий справами, не/досушити, не/доробляти,
не/до/ладу, не/догода, не/добирати, не/волити, не/вимуше-
ний, не/абихто, не/мовби, не/званий, не/з'ясоване досі пи-
тання, не/там, не/легко, не/догатований, не/доліт, не/до-
сипати, не/забутий усіма вчинок, не/дорослий, не/дорого,
а дешево, не/дорога, не/дослухати, не/густо, не/скрізь, не/
в'янучий, не/білений, не/близький, не/абищо, не/зважаю-
чи, не/безтурботний, не/йти, не/довиконати, не/зчутися,
не/впорядкований, не/врожай, не/дбалий, не/завжди, не/за-
хищений від вітру, не/краще, не/істотно, не/пекучий, не/ме-
тал, не/охота, не/переконливий, не/досягати, не/вблаган-
ний, не/проворний, не/часто, не/надійний.

Вправа 174. Напишіть **не** з словами разом або окремо і поясніть правопис.

1. Сонце вилізло із-за обрію, червоне, не/жарке, за-
блищало на металевих боках механізмів, що безладною
чередою збилися коло штабного вагончика: знову там за
чимось затримка... 2. Яке це складне створіння, людина!
Як багато ще в ній не/розгаданого, сил не/досліджених...
3. Вдома Віталіка ніхто не/зустрів. Матері ще не/було
з роботи. 4. І вже, як у не/легкому, сліпучому сні, ідуть
батько, мати й Тоня з льотчиками до колодязя, щоб на-
питися з нього на прощання. 5. Слова замполіта скеру-
вали думки Хаєцького в зовсім не/сподіване річище.
6. Бульдозер за бульдозером так й шугають стрімголов
у глибокі пази траншей, а залишені між ними вали рих-
лої не/обваленої землі дедалі вищають, ростуть (О. Г.).

Вправа 175. Правильно напишіть слова з **не**, поясніть їх правопис.

I

1. Задуха тут. Зверху на валах обвіє тебе, а в котло-
вані, на дні бульдозерних траншей, спеки наливо по вінця,
вітерець не/дмухне, хто не/звичний, просто зварився б там,

а ти ще ж і в кабіні бульдозера, в пилюці, в гуркоті, у випарах пального, тобі ще й важелями працювати весь час. І ти працюєш, перевертаєш степ, бо норми за тебе ніхто не/дасть. 2. Є на світі керовані снаряди, є керовані ракети, але є не/керована жива істота в образі Грині Мамайчука. 3. Дорошенко приязно й не/квапливо вітається з людьми; в своєму капітанському кашкеті та білому парадному кітелі моряка він справляє на присутніх враження якесь підбадьорливе, не/буденне,— щоразу він приїздить до матері саме такий: свіжий, підтягнутий, тропічними зливами скупаний, засмаглявлений на сонцях не/ту-тешніх...

II

1. Вже й Віталій, і Тоня не/зводять з судна очей. Для Тоні воно повне таємничості. Все воно — не/доступність і заборона. 2. «Прийдете вдруге в такому вигляді — обіду не/дам. Тут вам не/пляж». Бульдозеристи з крайнього столу делікатно звільняють місця жінкам-археологам, дарма що спини у них вже надто оголені і облазять, мов на ящірках, начальникові розкопок, літньому чоловікові, жиловому, худорбастому, наче він не/доїдає, теж дали місце, не/найшлося місця тільки для студента,— хай постоїть, щоб не/був такий розумний, прийшов між люди безштанком, та ще й покинує на їхній напис над віконцем. 3. В тітки Катерини обличчя іконно-темне, суворе, передчасно зів'яле, а очі молоді, повні не/згасного блиску... 4. І якось не/звично серед цього безгоміння та не/порушності раптом побачити силуєт газика, що жваво рухається по обрію, маленький, як миша, серед високих блискучих ракет (О. Гончар).

Вправа 176. І. До поданих дієприкметників додайте частку не і побудуйте з ними речення так, щоб в одному випадку частка не з дієприкметником писалася разом, в усіх інших — окремо.

Розгорнутий, підготовлений, випущений, підписаний, оформлений, розташований, виданий, зосереджений, забезпечений, реалізований, зіпсований, рекомендований, зміцнений, пробитий, ржавіючий.

II. Побудуйте слова з не, які:

- без не не вживаються;
- в одному випадку пишуться з не разом, у другому — окремо;
- пишуться з не тільки окремо.

Вправа 177. Перекладіть текст з російської мови на українську, визначте службові слова і поясніть їх вживання.

Демократія — це багатоголосся, в якому гласність повинна «працювати» в двох напрямках: як зверху вниз, так і навпаки. Так, може, навіть в ній на рівних існує як професійна, так і самиздівська друкарня? Чому їх треба протиставляти? Навіщо не перешкоджають же сьогодні один одному професійні театри і численні студії. Професійне мистецтво і самодіяльність. Та й та сама друкарня і стенгазета. Разве скажеш, що ця робоча супутниця гласності народилася з невдоволення пресою?..

Образована при цьому конкуренція друкарських видань стане додатковою гарантією надходження правди до читача. Це буде реальний плюралізм. І професійна преса, і «незалежна» опиниться в рівних умовах і буде доводити свої переваги відкрито.

Сьогодні стають реальністю господарська самостійність підприємств, кооперативний рух, студійні форми молодіжної культури. Людині стали довіряти. Але якщо різним суспільним групам, об'єднанням, клубам, театрам довіряють утворення матеріальних і духовних цінностей, то чому не можна довірити їм висловитися по цікавлячому їх питанню в своєму журналі, газеті?

Провозглашаючи гласність і плюралізм, легко передбачити, що ми чуємо не тільки думки, приємні у всіх відносинах. Економічна неразбериха, криза національних відносин виступили не тільки здорові, але і деструктивні сили. Але в умовах, коли ми будемо будувати правову державу, і методи боротьби з ними повинні бути тільки правові. Поки положення самиздату в правовому відношенні змінюється і двозначне. Юридично його як би не існує, а значить, і запитати в разі чого не з ким. Може, пора поставити незалежну друкарню в певну залежність від закону? Не тільки кримінального, але і Закону про друкарство, створивши їй рівні умови з офіційною пресою (газ.).

ПРАВИЛА ПОВТОРЕННЯ

Правило 178. З простих слів, поданих у дужках, утвори складні слова, які є в поезіях М. Т. Рильського, врахувавши розмір вірша і його зміст.

I

1. Ніколи я не знав, що так люблю — До болю, до смертельного жалю — Понад Дніпром сріблясті (верби, лози), Березу, що прозорі ронить сльози На тиху, присмирі-

лу мураву. 3. О, прийде час весни на Чехії луги, Заграють радісно (живе, творити) сили, У зелень проросте, квітчаючи могили, Усе прокинеться і набере снаги. 4. Зоря моя вечірня простилає Останні смуги на хисткій воді, Стихає річ — то співи молоді Ростуть, як паруси, на (край, небо). 5. Брехня, що лук тугий не трісне від напруги, Що не буває жертв, коли руйнують дім, Що (красти, свято) — пан у храмі (все, людський), Що кривда — це сестра відважної потуги. 6. Троянди паморозь (іскристий, сизий) вкрила, Хоч бідні пуп'янки ще прагнуть розцвісти; Летить до вирію, до теплої мети Гусей згуртованих черга (широкий, крило). 7. В (суворий, добрий, душа) простоті, Скупим на слово, на думки багатим Він жив. Колись мене назвав він братом, І слово це — як зірка у путі. 8. Цибуля, сіль, (половина, хліб), три тарані, (половина, пляшка), запасні гачки, чайник — Усе, либонь... Рибалка здавна звик Перевірять припаси в тиші ранній.

II

1. Я пізнаю тебе, тебе я знаю, Мій любий, рідний (голос, сто) краю! Радянська земле! Шана і привіт! 2. Іше, здається, вчора тут гули Громовим криком бойові загони, І грізний тупіт (огонь, грива) коней Будив луну серед тяжкої мли. Прощай, кохання (крило, біле), І сум нічний і сяйво днів! 3. І (злий, ворожий) падає стіна, І непорочний, як зоря ясна, В багрянім сяйві виникає Канів. 4. Прекрасний Києве на (предки, вічні) горах! (Много, страждати) хвала тобі, хвала! Хай на просторищах, де смерть, як ніч, пройшла, Воскресне день життя і весен неозорних. 5. Я новий обрій серцем угадав, Я віддаюся вільній переміні, Я полюбив поля (молочні, сині). 6. Два серця трепетні, високі два уми — (Широка, віть) дуб і ясен (тонке, листя) — Не слави марної, не ситої користі Вони, страждаючи, шукали між людьми. 7. А вечір глибшає, (Рожевий, сизий) мла Оповиває степ, людські голубить душі... 8. Знак терезів — доби нової знак. Як розгойдалися (весь, світ) шалі! Бліді серця і погляди зів'ялі, Ховайтесь! Бурі носить зодіак. 9. У пушчах, де лише стежки звірині, Серед потворно сплєтених гілок Буває в небо просвіт (ніжний, синій)... 10. Нехай не знає втоми та рука, Що добре зерно в добру землю сіє, Що зневажає чорні (віяти, сухий) І щедра, як напровесні ріка!

1. І шум людський і велемудрі книги, І п'яних струн (бентежний, милий) спів, І славу й злото — битія вериги — Я все забув, все занедбав, спалив. 2. Як світоч (вогонь, носити) — Прометеїв... Благословен той день, коли Розцвівся Станіславським — Алексеев. 3. Нащадки сіверян, полян, дулібів, Малята вчать ті сонячні слова, що ніби (діяти, чари) з рукава Ти сипав їм — і в доброті не схибив. 4. То хмарка набіжить і бризне дощ краплистий, Ясною вільгістю оббризкавши цвітінь, То сонце вигляне (ласкавий, променистий) І знов сховається, і знову дощ і тінь. 5. Тому клонюся (густий, листя) липам, Де запалала гострим смолоскипом На цілий світ постова любов. 6. Спокійно поглядає на В'язинку, Де починав свій (трудитися, много) вік, І ніби й нині чує все около, Склоняючи перед поетом чоло, Його (прекрасний, гордий): я мужик. 7. О мисле! Спогадів є гідра мовчазна, Що спить на дні твоїм під (зливи, дощі), А в супокійну мить рве серце пазурами. 8. Над плесом озера я юність пригадав, Вечірні небеса і посвист крил качиних, Туман, що молоком біліє по долинах, В лататті й комишах (прозорий, вода) став. 9. Він проспівав орлину славу тим, Хто серце має мужне й непоборне. Сам чистий серцем, як нагорний сніг, Він в музиці до «Кобзаря» воздвиг Народу монумент (не, творити, руки).

Вправа 179. Перекладіть з російської мови на українську. Визначте, з яких частин мови утворилося складне слово чи словосполучення, поясніть їх правопис.

I

Абсолютно безвредный, бюджетно-финансовый, врач-психиатр, всемирно известный, глинозавод, далеко идущий, девочка-узбечка, мелко-шаговый, журнально-газетный, канал-километр, килограммометр, килограмм-час, кожно-мускульный, коми-пермяк, красно-кирпичный, линейно-строительный, лугово-пастбищный, Малоархангельск, мелочно-скупой, молочнospелый, многосторонне развитый, народно-поэтический, невинно-чистый, нежной-дерево, Нижнедевицк, отчетно-выборный, пассажировместимость, пассажиро-час, пестро окрашенный, пол чайной ложки, пол-оврага, пол-Италии, пол-июля, предельно сжатый, пресс-конвейер, прямоугольно-двухпроводный, резиноасбестовый, рукав реглан, сверхплановый, семейно-брачный, слащаво-восторженный, Сырдарья, эхо-сигнал.

II

Авиационно-аварийно-спасательный, асфальтобетон, беспредельно преданный, белково-витаминный, аэрофото-съемка, бронзографит, быстро- и медленнорастущий, воспитательно-оздоровительный, высококвалифицированный, гетероатом, глагольно-именной, грязеводолечебница, дорожно-строительный, естественнонаучный, жиромолочный, изяшно-плоский, каюта люкс, киловольт-ампер-час, кресло-кровать, кристально чистый, лесопарковый, лечебно-профилактический, макси-мода, массово-физкультурный, машино-смена, машиносортировочный, мини-рецензия, музей-усадьба, мясоовощной, незаслуженно забытый, определенно-личный, редконаселенный, суп харчо, токарь-универсал, труднопреодолимый, фанерострогальный, цветомузыка, южносахалинцы, ярко-пестрый.

III

Автостекло, агитационно-пропагандистский, амударьинский, болезненно-преувеличенный, быстрорастворимый, бобово-злаковый, буквенно-цифровой, вагоно- и паровозостроение, великодержавно-шовинистический, визуально наблюдаемый, водопровод, волгодонцы, вышеизложенный, газово-жидкий, генерал-лейтенант, глинисто-известковый, густонаселенный, дом-музей, древнецерковнославянский, единственно верный, заказ-наряд, западноевропейский, звездообразно расположенный, звероферма, золобетон, избыточно-возвратный, избыточно увлажненный, камнещебеночный, кинорадиофотоустановка, леденцы монпансье, люцерно-злаковый, малодифференцированный, математико-технический, мелкобитый, мотовелогонки, музыкально-хоровой, мутно-голубой, мюзик-холл, народно-хозяйственный, обезьяночеловек, плужно-щеточный, повествовательно-юмористический, радиофизический, рельсо-балочный, сальто-мортале, сверкающе-синий, турбовинтовой, учебно-вспомогательный, фруктово-ягодный, целомудренно-строгий, человеко-месяц, энергохимический, яхтклубовец.

Вправа 180. Утворіть прислівники і прислівникові сполучення, поясніть їх правопис. З'ясуйте, які прислівники можуть бути однозвучними із сполученнями слів.

В (у) — бік, вечір, далина, два, день, дім, глибина, гора, загал, замінити, запас, зима, лівий, літо, низ, ніч,

нічія, основний, пень, перед, перший, півголоса, півсили, підбирати, плавати, поперек, позичка, пора, притуляти, п'ятеро, раз, ранок, решта, рівень, різний бік, розгонити, розрізати, розтікатися, ручний, ряд, середина, серйозний, суперечити, сон, сюди, тричі, в три дорого, унісон, цілий, шість.

З — бік, верх, високий, вільний, всім, вечір, віддалік, відки, верхній, відусюди, гора, гарячий, глибокий, давній-давній, далекий, даль, зад, зовні, зло, надворі, нехотя, край, низ, новий, нагода, окремих, початок, привід, правий, раз, ранок, перед, рідкий, косий, рід-вік, середина.

За — без ціни, видно, надто, кордон, новий, північ, рано, раз, світло, тепло.

Зав — більший, глибший, вищий, товщий, ширший.

На — багато, бік, борг, весна, вилітати, вік, глухий, голий, голова, гора, виріб, два, двір, диби, диво, діло, дні, добраніч, довгий, даремне, жаль, завтра, зовсім, завжди, зло, зразок, зустріч, одинець, око, останок, пам'ять, певний, перед, прокат, переганяти, перед днем, перерізати, поруки, початок, показати, протяг, при кінці, проти, півголосний, півдороги, решта, різний, рука, світанок, скрізь, сміх, слава, смерть, спід, справді, стільки, сторожа, чистий, школа, швидкий, щастя.

Нав — випередити, знак, здоганяти, коло, коліна, перебивати, манівці, переймати, половина, присідати, проти, простувати, помацати, скосити, скакати, тікати, хрест, круг.

Над — вечір, міра, ранок, сила, голод, зелень, то.

По — близько, батьків, братній, ваш, вздовж, вік, воля, всюди, два, дев'ятий, дитячий, дружній, зад, звірячий, змога, зимовий, латинь, ленінський, людський, мій, можливість, нині, ніч, одинець, парний, перед, перший, полудень, право, половина, різний, середина, сусідство, той, третій, частина, чому, щирість.

Вправа 181. Напишіть прикметники правильно і введіть їх у словосполучення. Перекладіть їх російською мовою і поясніть правопис.

По(над), по(під), з(під), з(над), по(між), з(про)між, з(по)над, з(по)під, по(серед), з(по)серед, по(за), з(по)за, на(проти), по(перед), з(за), на(в)коло.

Вправа 182.

1. Поясніть, як правильно будувати сполучення слів. Зіставте їх з такими ж словосполученнями в російській мові.

Сміятися з кого чи над ким? Чекати кого чи на кого? Згідно чого чи згідно з чим? Дійти до згоди чи дійти

згоди? Знушатися з кого чи над ким? Доглядати хворого чи доглядати за хворим? Прибути на наступний день чи наступного дня? Повернутися за годину чи через годину? Піти по воду чи за водою? Думати про нього чи за нього? Перекласти українською мовою чи на українську мову? Дякувати на добрім слові чи за добре слово? Бути прикладом чи бути за приклад?

2. Поясніть написання слів:

Спитати — з-під хати, спочатку — з початку, спереду — з-перед, спромігся — з-проміж, спідлоба — з-під явора, з-за кордону — з закордону, Схід — спід — з-під, спостерігати — з-посеред, поза городами — по закутках, поміж деревами — по міжряддю, попід горою — по підгір'ю, з надвечір'я — з-над хмар, спопелити — з-попід, навпроти ранку — на противагу, із-за гаю — із застави.

Вправа 183. Перекладіть з російської мови на українську, поясніть уживання прийменників в обох мовах.

Скучать по тебе, избавятся от беды, быть у власти, жениться на ней, разбираться в игре, считают необходимым, отречься от убеждений, избавятся от опасности, стремятся к славе, принимают к сердцу, обратятся по делу, увеличат по всем направлениям, расскажут обо всем, прийти в семь часов, удивляются неугомонности, в течение месяца, вследствие землетрясения, согласно расписанию, по случаю праздника, на протяжении двух часов, на счет урока.

Вправа 184. З'ясуйте синонімічні можливості прийменників. Поясніть відтінки їх значення.

1. Люди мовчки стояли на березі й важко дихали (Я. Г.). 2. В березі човнів уже не було (Ю. С.). 3. «Невже він дома, в своїм селі, на березі своєї Многи?» (В. Ш.). 4. «Це я про перевибори Рад на селі» (О. В.). 5. Мені однаково, чи буду Я жити в Україні, чи ні (Т. Ш.). 6. Ще на Україні веселі і вольнії пишалися села тоді... (Т. Ш.). 7. ...з Залізняком Весілля справляє В Уманщині... (Т. Ш.). 8. На Київщині... побачив під хатою дивом уцілілу серед чорного виру війни високу рожу (О. Г.). 9. У Сваляві, що на Закарпатті, проходив чемпіонат СРСР з мотобогатборства (газ.). 10. Родичі Іванові жили на Буковині і в Закарпатті (О. В.). 11. А я гадав, що ви втекли на Запоріжжя (В. Ш.). 12. На місці навіть толу не знайшлося,

його літаками доставляли з Запоріжжя (О. Г.). 13. Мие жінка у квартирі ввечері підлогу (П. Г.). 14. Я влаштував майстерню у себе на квартирі (О. Д.). 15. Коні в шахті... Три чверті кілометра під землею (О. В.). 16. На шахті ви такого ніколи не почувете (О. В.). 17. На всіх машинах Богом відчуваєш себе (О. Г.). 18. Люди в машині напружуються всім тілом (О. Г.). 19. Блищить на сонці лита з бронзи могутня постать поета (О. Г.). 20. Лежить синок, вигріває спину проти сонця (П. Г.). 21. Спочивай тихо під сонцем (М. К.). 22. При сонці дорогу переходити вже небезпечно (О. Г.).

Вправа 185. Розкрийте дужки і правильно напишіть слова та словосполучення, з'ясуйте, до яких частин мови вони належать.

1. Іде на(зустріч)... Відрами хита... З(під) хустки волосинка золота Промінням виграє... (М. Р.). 2. Ад(же) навіть мимо його волі обставини можуть скластися так, що опиниться він для тебе в не(досяжності), війна(ж) триває, і Заболотний не(втрачає) надії, що літати він(таки) буде, що не(раз) ще зів'ється в небі його «яструбок», все(далі) сягаючи на захід, йдучи на ворога лоб(у)лоб (О. Г.). 3. То(ж) поплавець, не(встигши) добре й стати, Пірнає в воду... Що(бо), пане-брате! Зловився й сам? — Не(все)ж тобі ловить! (М. Р.). 4. — Я те(ж) такої думки,— згоджується Заболотний (О. Г.). 5. І з думкою, що ніч і(ще) там хто(зна)де На захід буду йти, куди тропа веде, Немов(би) знаючи, як людям жити треба (М. Р.). 6. Буває так: ще темна ніч на(дворі), Ще сон колише землю, як маля, Німує небо, і мовчить земля, Зірок (не) видно в тиші (не)прозорій. І в(раз) прокинешся. Думки бадьорі Роем налянуть хто(зна) відкіля, Запрагнуть праці руки, і (з)даля Поллється шелест віт на осокові... (М. Р.). 7. Жену (в)перед коня, що(б) линув ні(би) птах, Ліси, яри, шпилі біжать (на)зустріч оку, Подоба бистрого хвилястого потоку,— Сп'яніння прагну я найти у тих дивах. Але зморився кінь. Тоді в моїх очах, (не)наче в дзеркалі, розбитім з(не)нароку У час, коли туман долину вкрив широку, Примарою встає той весь казковий шлях (М. Р.).

Вправа 186. З'ясуйте, якими частинами мови є підкреслені слова. Поясніть їх вживання.

На відміну від своїх батьків, людей веселих і компанійських, ця Ліда Дударевич — серйозне, може, **аж** надто серйозне дівча. Сірі очі старші за неї, **завжди** сповнені

задуми чи **якогось** докору. «Типове дитя віку акселерації»,— жартівливо каже про свою донечку сам Дударевич, котрого не **вперше** доля зводить із Заболотним на довгій дипломатичній дорозі. **Тож** і Ліда для Заболотних **уже як** своя. В товаристві Соні-сан вона перебуває, здається, **навіть частіше, ніж** біля рідної матері, викликаючи іноді **цим з боку** своєї матусі легкі ревності. **А втім**, Ліда не є **щодо** цього винятком, бо й діти з інших дипломатських родин також горнутья до Заболотної, **що**, здається, **уже** звикла до ролі їхньої підмінної матері й добровільної терплячої виховательки, **надто ж коли** їй довелося після травми якийсь час відсиджуватись **удома...**

Дударевич на добрий десяток років молодший за свого колегу Заболотного і на цій підставі вважає себе дипломатом більш сучасним і **тим-то** службово перспективнішим, **хоча** виходить **чомусь** так, що коли йдеться про підвищення по службі, то Заболотний **бодай** трохи, але **щоразу** опиняється попереду, **дарма що** не докладає до цього ніяких зусиль, **чим** особливо дивує Дударевича (О. Г.).

Вправа 187. Напишіть текст як диктант і поясніть правопис прислівників та часток.

День мій суботній.

Прокидаюсь я щосуботи од сонця й золота, що, здається, тече крізь вікно з недавню позолочених хрестів на Андріївській церкві. Якщо сонце вже височенко, хрести відбиваються на вицвілих стінах моєї кімнати (я живу тут недавно, ремонту зробити не встиг та вже й не встигну), і ледь помітно тремтять серед сріблястого хатнього пороху. Я дивлюся на хрести і уявляю собі, куди сягала їхня тінь, коли сонце тільки-но зійшло. А сягала вона, це я недавно бачив, аж на дальні, вкриті молоденькою зеленню приподільські кручі, на яких з ранку до вечора гасає дітвора з м'ячем: кручі ті найраніше зустрічають весну. Потім тінь усе коротшала й коротшала, доки не зникла поміж старовинними будинками на Узвозі, тихій вуличці, вимощеній бруківкою, мабуть, ще за руських князів. Я подумав тоді: «Тіні коротшають так само непомітно, як і людське життя»,— і пішов на Житній ринок базарувати, одразу ж забувши свою думку. А сьогодні вона знову явилася мені, і, як це часто бувало зі мною й раніше, я раптом побачив себе збоку, чужими очима—напевно, так бачить себе актор у фільмі, де він грає: кожен свій крок, слово, вчинок—і гостро, як біль, відчув, що став не са-

ним собою, а кимось іншим і що ця роль мені важка (Г. Тютюнник).

Вправа 188. Перекладіть з російської мови на українську. Визначте службові частини мови та поясніть різницю у їх вживанні.

I

В конце января, овейные первой оттепелью, хорошо пахнут вишневые сады. В полдень где-нибудь в затишке (если прогревает солнце) грустный, чуть вянутый запах вишневой коры поднимается с пресной сыростью талого снега, с могучим и древним духом проглянувшей из-под снега, из-под мертвой листвы земли.

Тонкий многоцветный аромат устойчиво держится над садами до голубых потемок, до той поры, пока не просунется сквозь голызну ветвей крытый прозеленью рог месяца, пока не кинут на снег жирующие зайцы опушенных крапин следов...

А потом ветер принесет в сады со степного гребня тончайшее дыхание опаленной морозами полыни, заглухнут дневные запахи и звуки, и по чернобылу, по бурьянам, по выцветшей на стернях брице, по волнистым буграм зяби неслышно, серой волчицей придет с востока ночь, — как следы, оставляя за собой по степи выволочки сумеречных теней (М. Шолохов).

II

Светать начинало в десять. Из-за верхушек лиственных появлялся наконец краешек клюквенного, ровно очерченного шара. Едва поднявшись над лесом, подкрасив розовым снега, солнце через четыре часа садилось чуть поодаль, мерк рассеянный слабый свет. После двух недель сорокаградусных, с ветром морозов двадцать восемь ниже нуля — сущий пустяк, долгожданная «оттепель». В такие вот студёные заиндевелые дни мне довелось побывать в Уренгое. Новый Уренгой поставлен в центре крупнейшего на планете газоконденсатного месторождения. Мерзлая земля, где он стоит, таит запасы тепла и энергии, которыми долгие годы будут питаться индустриальные предприятия страны. Освоение Уренгойского месторождения — важнейшая из шестнадцати ударных комсомольских строек нашей области (журн.).

I

Зранку наступного дня з Бородаєм ніби щось сталося, ніхто із співробітників Мосдіпротрансу не впізнавав його, перші півгодини він нервував, йому не сиділося на місці, щось йому заважало, і тільки коли начальник експедиції наказав якнайшвидше розшукати всі матеріали вивчення і розпланування траси на центральній ділянці, більшість працівників, в усякому разі ті, хто не мав стосунку до названого району, полегшено зітхнули, інші ж задалися питанням: «Що могло трапитися?» Бородай не належав до тих людей, які люблять панікувати з приводу якоїсь дрібниці, однаке він мав одну ваду — не міг, хоч як би намагався, приховати свої почуття. У нього все завжди було на виду. У такі хвилини ставав мовчазним, замкнути-м, прагнучи сам обміркувати ситуацію. А тим часом працівники експедиції, не знаючи, що могло так стурбувати начальника, починали думати догадками. Вони знову уявно проходили весь шлях на своїх ділянках, згадували всі важкі дороги на болотах і морях, на узгір'ях, перевалах, через бурхливі тайгові ріки і круті, недоступні хребти...

Невдовзі Бородай переконався, що вся документація складена правильно і не підлягає сумніву жоден пункт, хлопці постаралися все зробити якнайкраще, не виникало сумнівів і в нього самого, врешті, на такий майже рівнинний місцевості не могло бути ніяких неясностей, та й розвідувальна партія, якою керував Куликов, підбиралась сумлінно.

Десь через годину начальник викликав до себе в кабінет двох вільних на той час геологів і попросив негайно виїхати на трасу і взяти в кількох місцях ґрунти для проби. Потім слухав пояснення, що, мовляв, зараз на місці немає бурової машини, точніше, є одна, але з мотором щось там негаразд. Геологи потупцювалися біля дверей і нарешті, не почувши жодного слова з вуст начальника, переглянулись і вийшли з кабінету — все і так було зрозуміле. Бородай не любив повторювати двічі, і цього разу він не сумнівався, що хлопці зрозуміли його правильноно... (*О. Луній*).

II

Боротьба за Шевченка тому й тривала так довго, тому й була такою гострою, що це — боротьба за душу українського народу.

Бувши плоттю від плоті і кров'ю від крові свого багатостраждального народу, безмежно люблячи його і належачи йому всією своєю істотою, він ненавидів у ньому те, що було виховане століттями соціального поневолення і національного розтління. Взявши від народу все краще і життєдайне, він відкинув гірше, ветхе. Та він не лише взяв від народу — він йому сторицею віддячився. Він присвятився гуманістичній освіті, демократичному і революційному вихованню мас. Велика його заслуга перед українським народом насамперед, а потім і перед іншими народами — в тому, що він уперто вщеплював у його свідомість ідеї демократизму, народного самоврядування, соціальної та національної справедливості, правди і свободи. Велика заслуга його і в тому, що, доклавши стільки зусиль для пробудження національного самоусвідомлення українського народу та виховання національної гідності, він спрямовував їх не в бік національної замкненості, винятковості чи ворожнечі, а в бік взаємопізнання та взаємоповаги, рівноправного спілкування, дружби та братерства народів.

Та Шевченко належить не лише Україні — всьому людству, хоч кожне його слово — про Україну.

Тут відбувається нечає в історії літератури, — але підвладне генієві, — щасливе перетворення: поезія, породжена злобою дня, живе вічно; поезія, зміст, характер, призначення якої безпосередньо національні, набуває загальнолюдського значення, виростає до світових масштабів, стає «родовим» явищем людського духу (І. Дзюба).

Пунктуаційна система, яка є складовою частиною загальної системи українського письма (графіки в широкому розумінні слова), принципово неодномірною, як кожна мовна система. Системний характер української пунктуації виявляє себе в тому, що загальні функції пунктуаційних знаків взаємозв'язані одна з одною і утворюють ієрархічну єдність.

Термін пунктуація вживається щодо: 1) самих знаків, які утворюють особливу частину загальної графічної системи даної мови й обслуговують ті сторони писемного мовлення, які не можуть бути виражені літерами, 2) самих правил розстановки цих знаків у зв'язному тексті, а також 3) розділу мовознавства, що вивчає пунктуацію.

Українська пунктуація має пунктуаційну систему, яка спирається на синтаксичну та інтонаційну структури і на семантику речення. Провідним принципом, що регулює правила обов'язкового вживання розділових знаків, є **формально-граматичний** (логіко-граматичний) принцип. Він і обумовлює вживання відповідних розділових знаків. **Смисловий** та **інтонаційний** принципи виступають як додаткові.

Розділові знаки бувають **відділяючі** і **відокремлюючі**. Перші з них служать для розмежування попереднього і наступного речення, частин у складному реченні та однорідних членів. До них належать **крапка, знак питання, знак оклику, кома, крапка з комою, двокрапка, тире і три крапки**. Відділяючі розділові знаки можуть бути одиничними і повторюваними (кома і крапка з комою). Тире і двокрапка рідко бувають повторюваними: *Просто-рідшими стали степи; очистились, подаленіли обрії* (О. Г.); *Не було байдужих у залі, коли В. Я. Бровченко розповідав про свою роботу і творчість, поїздки за кордон, зустрічі з земляками-українцями, тими, хто в далекі роки виїхав за океан у пошуках кращої долі* (газ.).

Відокремлюючі розділові знаки вживаються

для позначення меж таких синтаксичних конструкцій, які вставляються в речення з метою доповнення, пояснення, розкриття змісту одного чи кількох членів речення або й речення в цілому. Вони можуть містити назви осіб, предметів, до яких звернена мова, або виражати суб'єктивне ставлення до висловленої думки. До них належать коми, тире, дужки, лапки (вони завжди парні і становлять один розділовий знак): *Він (партизан) гукнув на хлопців і, вдаривши коня, понісся з ними за село в степ...* (А. Г.); *Отже, сама історія й наші нинішні духовні потреби велють організувати в Сокиринцях регіональну школу народної культури з навчально-методичним центром відродження кобзарства імені О. М. Вересая, надавши йому статусу республіканського (газ.).*

Іноді відділяючі і відокремлюючі розділові знаки в тексті збігаються: *Мене мій батько про поезію спитав: Ну що воно, скажи мені, за штука?* (М. Ткач); *Трохи на захід від Тростянця тяжко відроджувана Качанівка — «пантеон української слави»; тут похований один з найближчих, найвідданіших Шевченкових товаришів — Г. М. Честахівський (1820—1893), якому завдячуємо похованням Тараса на Чернечій горі та впорядкуванням відомої на весь світ могили — святині України (тому й могильний горбок у Качанівському парку чекає достойного опорядження)* (газ.).

У художніх творах та публіцистиці можуть використовуватися так звані факультативні розділові знаки. Термін **факультативні пунктуаційні знаки** за змістом полярний терміну **знаки кодифіковані, або обов'язкові**. Факультативні знаки — це в основному знаки авторські. Важливо встановити ту мовну одиницю, в якій знак стає факультативним. Такою одиницею є мікроконтекст (який дорівнює реченню) та макроконтекст (ситуація, відрізок тексту).

Індивідуально-авторське застосування і комбінування розділових знаків необхідні для передачі найтонших смислових та емоційних відтінків. Такі факультативні розділові знаки можуть суперечити загальноприйнятим нормам: *Добро на світі творять, а зло на світі — роблять* (П. С.). Саме завдяки факультативності нашої пунктуації здійснюється вплив на читача. У цьому плані можна говорити про різні типи розділових знаків, пов'язаних з контекстом.

Проте авторська пунктуація не вичерпується випадками контекстуальними. Є такі знаки, вживання яких викликане схильністю автора до певних прийомів, певних розділових знаків (у поезії І. Драча багато тире, у Є. Гу-

цала часто використовується крапка з комою): *Природа — в усьому. В зеленому клетоті Дерев мідногорлих при буйній погоді, В шуганнях ракет і в пташиному стрекоті — Слава природі!* (І. Д.); *Лист на дубах ще був цупкий, густий, зелений; він і не збирався спадати; берези тихо полум'яніли...* (Є. Г.). Такі знаки передають тільки емоційний лад мовлення, який відповідає даній індивідуальності. Їхня функція — створення експресій: вони сприяють динамічності або, навпаки, плавності викладу, різкості або ліричності звучання. Вони виконують часто стилістичну функцію.

Однак індивідуальність у використанні розділових знаків полягає не в порушенні пунктуаційної системи, а в розширенні і збагаченні практики її застосування: знаки в такому випадку допомагають читачеві досягнути глибини думок і почуттів автора. Якщо ж від надмірної індивідуалізації втрачається соціальна значимість пунктуації, то це призводить до пунктуаційної неграмотності.

Отже, сучасна пунктуація, відбита в друкованих текстах, являє собою сукупність загальноприйнятих правил користування розділовими знаками, рекомендованих «Українським правописом», а також особливостей індивідуально-авторського їх вживання.

Вправа 1. Прочитайте речення вголос. Простежте, чи завжди коми відповідають паузам.

1. Людську мисль і почуття орлине ніхто й ніщо не викине за борт (М. Р.). 2. Хай розквітне веселково у невиданій красі наша мова калинова, наче сонце у росі (П. Т.). 3. По країні весна пролітає і шумить журавлиним крилом (В. С.). 4. Я на гору круту крем'яную буду камінь важкий підіймать і, несучи вагу ту страшную, буду пісню веселу співать (Л. У.). 5. В останньому промінні сонця грала дрібненька мушва і, мов сітка, мигтіла перед очима (М. К.). 6. Було йому літ сімдесят чи, може, й більше (О. Д.). 7. Розпрягайте, хлопці, коні та й лягайте спочивать (н. тв.).

Вправа 2. Поясніть, які розділові знаки відділяючі, а які відокремлюючі; які з них одиничні, а які парні; в яких випадках знаки збігаються.

Для кого гласність — як сіль в оці, як колька в боці. Як легко можна було б без неї вчинити ще одну пакість проти природи: заарканити у верхів'ї найчистішу в Європі річку — заповідну Лімницю.

...Ій, безумовно, пощастило — уздовж гірського русла поки що не споруджено жодного промислового підприємства, яке могло б скидати стоки. Лімницю обминула доля Чечви, яку перегородили греблями, щоб цілодобово напувати ненаситного хімічного монстра. Нарешті, в січні 1979 року її оголосили заказником місцевого значення і взяли під охорону держави. Акт цей відіграв не останню роль, коли виробниче об'єднання «Хлорвініл» стало вишукувати майданчик під будівництво ще однієї водойми для своїх потреб. Тоді, на початку 80-х, компетентна комісія сказала своє рішуче «ні!», і хіміки на деякий час відступили... (*журн.*).

Вправа 3. Які принципи української пунктуації переважають при виборі розділового знака в таких газетних заголовках?

1. З Гренландії... в Сибір? 2. Ось що залишилось за кадром. 3. Чашка чаю і газета — кращий початок дня! 4. На сесії Верховної Ради СРСР. 5. СНІД: чи засвоєно урок? 6. Вибір чи відбір? 7. Третя дитина — от що нам потрібно! 2. СРСР — ФРН: новий розділ в історії відносин. 9. Жив-був лікар...

Вправа 4. Поясніть, як впливає пунктуація на сприйняття тексту.

1. Утямлюєте, до чого негласно (в період гласності) йдеться? (*Б. О.*). 2. Я впізнаю цих «зодчих» з плантаторськими замашками, підпорядкованих відомчим інтересам. Гадаєте, він не розуміє, що буде і де буде? Гадаєте, хоч один такий «зодчий» встав і сказав: не буду отут топтати кістки предків і славу народу, не буду отут нищити й без того пошматовану землю? Ні. 3. Здалося недоречним запитання нашого супутника-черкашанина, чи «грибник» проти АЕС на оцій землі? Але, виявилось, доречно: — А мені що, я не тутешній, живу за сім кілометрів. Хай будують... 4. Деякі особливі глашатаї перебудови (треновані в усі часи) явище перебудови мають трохи не за своє особисте досягнення. Стережіться їх! (*М. Шевч.*). 5. Щодня про це пишеться в центральній та республіканській пресі. Але.. Про це «але» й поговоримо (*Є. Д.*).

Щоб за допомогою розділових знаків забезпечити тому, хто пише, і тому, хто читає, однозначне розуміння речення і тексту, треба знати пунктуаційні правила. Пунктуаційне правило — це інструкція, в якій указуються умови вибору розділового знака. Умови вибору розділового знака пов'язані з граматичними, змістовими та інтонацій-

ними особливостями речень та їх частин. Можна назвати такі умови вибору розділового знака: 1) морфологічні (наявність дієприкметників, дієприслівників, вигуків, сполучників, прийменників, окремих часток); 2) синтаксичні (наявність двох і більше граматичних основ, однорідних членів речення, прямої мови); 3) фонетичних (наявність особливої інтонації, наприклад, звертання та ін.); 4) змістові (вираження причини, умови, допустовості та ін.).

Вправа 5. Вимовте ці слова про себе, подумки вслухайтеся у їх звучання. Яке значення передає кожен розділовий знак?

Так. Так! Так? Так?! Так... Так, Так: Так —.

Вправа 6. Встановіть умови вибору розділового знака.

1. Звичайно, кожен повинен займатися своєю справою: швець має шити взуття, лікар — лікувати, а студент — здобувати знання (газ.). 2. Мабуть, жоден документ, який приймається в республіці, не викликав у людей стільки суперечок, міркувань, занепокоєності, як розроблюваний законопроект про мови (газ.). 3. Більшість людей одмахується від історії, щоб легше жити, простіше. Тягар історії не кожному під силу. Все можна виправдати, окрім освіченого варварства. От з ним і воюю (П. З.). 4. З правосуддям не граються — то воно веде сувору гру зі світом, девіз якої: незалежність і непідкупність; непідкупність суджень, непідкупність спогадів, непідкупність уяви (П. З.). 5. Пишемо: «Бережіть красуню природу!» Закликаємо: «Рятуймо бенгальського тигра!» Страуса нанду і якогось черв'яка заносимо у Червону книгу. А жінку губимо. Щодня, щогодини, щохвилини (Є. Д.). 6. Чехов — це Пушкін у прозі. ...створив нові, зовсім нові, по-моєму, для всього світу форми писання, подібних яким я не зустрічав ніде. Його мова дивовижна (Л. Т.). 7. Отак, дорогесенький Филимоне Парфеновичу, — або, або... (А. Ч.). 8. Який він, сьогоднішній студент? (газ.). 9. Щоб реалізувати сни, треба спати набагато менше, ніж ми спимо (газ.).

Вправа 7. Поясніть, як графічна система української мови обслуговує ті сторони писемного мовлення, які не можуть бути виражені літерами. Чи в усіх наведених прикладах можна розділовий знак передати інтонаційно при усному відтворенні тексту?

I

1. Ось летить м'яч, «мов пущене ядро з гармати» (випірнув рядок незабутнього Тичини), але на його шляху постає «черлений щит» блока (*газ.*). 2. Так само не знають, чи повернуться назад до залу «Ракетка» на Березняках і динамівці Києва, чия чоловіча команда теж забезпечила собі щонайменше друге місце в чемпіонаті-89 (*газ.*). 3. Та раптом... повернувся додому (*газ.*). 4. День закінчився оглядом Києва. День закінчився оглядом «Києва». 5. А по шовковому Дівиному волоссю ходять на прекрасну «Діву» люди грішні і милуються морем, горами, краєвидами (*О. В.*). 6. Та ще дивніше, що критик (*В. Чуйко*), не сказавши нічого посутнього про оті «найприкметніші риси поетики С. Вишенського», зважився докоряти постові за «випадковість (?) асоціацій» і навіть робити далекосяжні висновки про його «громадянський темперамент» і «соціальність» (*журн.*). 7. У письменника Валентина Распутіна можна прочитати: «Марнотратника за тисячу віддають під суд, а тут сотні мільйонів карбованців та ще й десятки спокушених душ, які після прийняття урядової постанови про припинення робіт (по перекиданню вод північних і сибірських рік.—*М. К.*) вважають себе несправедливо ображеними й обділеними» (*журн.*).

II

Володимир Олейко

гроза

...атмосферні ліфти освітились грозою.

Ти падаєш,

ніби оглушений громом раптовим.

Вправа 8. Що хотів донести читачеві кожен автор, використовуючи індивідуальну пунктуацію?

1. Телеграфує начальник гарнізону Роздільної.

Ми всі напружено нахилилися над білою стрічкою, яка поволі розгорталася, а на ній чорними крапками й рисками божевільно довго повзли слова:

— П-о-з-о-в-и-т-е к т-е-л-е-г-р-а-ф-у в-о-е-н-к-о-м-а.

Йому відповідають:

— В-о-е-н-к-о-м з-а-н-я-т, в-с-е с-п-о-к-о-й-н-о.

(В. С.)

2. Мені щось серце тисне
Моеї мами колисанка
Така стара і ніжна висне
І буде виснуть до світанку.
І буде виснуть до світанку
Співучим спогадом нависне
Тиха і ніжна серце тисне
Моеї мами колисанка
Моеї мами колисанка.

(М. Сем.)

3. Чорне — біле — золоте — зелене —
спалахнуло — блиснуло — знялось!
Грім ударив особисто в мене,
око сонця кров'ю налилось.

(Л. К.)

4. 1. З усією відданістю революції, громадським інтересам — це нове покоління сполучало й потяг до мистецтва, інтерес до філософії, смак до пінявого життя в усіх його проявах. 2. В душі прекрасній найсумніший випадок — обертається на красу. 3. Через кілька днів по приїзді — з головою поринув Дмитро Андрійович у наукову працю (Мих. М.).

ПУНКТУАЦІЯ У ПРОСТОМУ РЕЧЕННІ

ТИРЕ МІЖ ПІДМЕТОМ І ПРИСУДКОМ

Знак **тире** в писемному мовленні виконує комунікативну функцію — членує речення на тему і рему, дане і нове. Ця функція знака тире забезпечується морфологічними, фонетичними та змістовими умовами.

У простому реченні часто ставиться тире для позначення нульової (пропущеної) словоформи.

Тире ставиться між підметом і присудком на місці пропущеної (нульової) зв'язки:

1. Якщо іменна частина складеного присудка і підмет виражені іменниками або кількісними числівниками в називному відмінку: *Проблема виховання — вічна проблема людства* (газ.). *Три рази по три — дев'ять*.

2. Коли обидва головні члени або один з них виражається неозначеною формою дієслова: *Завдання моло-*

ді — вчитися (газ.). *Тікать* — дієслово, що виключно *сто-сується живих речей* (О. В.).

В усному мовленні нульова зв'язка супроводжується чималою паузою. Відсутність такої паузи призводить до порушення правила. Особливо це властиво усній народній творчості, де немає потреби виділяти логічно головні члени речення: *А в'язальнички середні люде, А пораднички старії люде* (н. тв.).

3. Перед вказівними частками **це, то, ось**, які стоять перед іменною частиною складеного присудка і приєднують її до підмета: *Новий рік — це свято казки* (газ.). *Гігієна розумової праці — ось ще один важливий аспект фізичної культури* (газ.). Наявність часток логічно та інтонаційно виділяє те, що повідомляється присудком про підмет. Тому тире може ставитись і в випадку, коли є зв'язка.

Примітка. Якщо **це** — займенник або підсилювальна частка, а **то, ось** вказівні частки, які вживаються не перед іменною частиною складеного присудка, то тире не ставиться: *Діло це надзвичайно серйозне — збагачуватися набутим досвідом і переносити на свої поля* (газ.).

4. Якщо підмет виражений особовим займенником і логічно та інтонаційно виділяється, то на місці нульової зв'язки перед іменною частиною складеного присудка ставиться тире: *Вона — сестра мені і рідніша за всіх вас укупі* (М. Стар.). *Він — комуніст, депутат селищної ради* (газ.).

Тире не ставиться між підметом і присудком:

1. Якщо перед іменною частиною, вираженою іменником, стоїть частка **не**: *Молодість — буйність, а старість не радість* (н. тв.).

2. Коли перед іменною частиною складеного присудка стоять порівняльні сполучники **як, що, мов, немов, ніби, немовби, наче, неначе** та ін.: *Промені як вії сонячних очей!* (П. Т.).

Примітка. У більшості прикладів у такому випадку наявне логічне та інтонаційне виділення (при зіставленні, протиставленні чи звичайному порівнянні), тому і перед часткою **не**, і перед порівняльними сполучниками тире ставиться: *У нього очі — наче волошки в житі* (А. Г.). *Для декого гласність — як сіль в оці, колька в боці* (газ.).

3. Якщо між головними членами, вираженими іменниками, з'являються вставні або вставлені конструкції: *Ви-*

ховання, безперечно, справа тонка! І це вимагає індивідуального підходу до кожного новачка (газ.).

Примітка. Коли ж між підметом та іменною частиною складеного присудка, вираженою іменником, з'являється відокремлений член або підрядне речення, то після них на місці пропущеної зв'язки ставиться тире, якому передують кома, що відмежовує відокремлений член чи підрядне речення: *Головне, що відкрилося Лідії Панасівні в Надії,— здатність близько брати до серця чужий біль (газ.).*

4. Якщо іменна частина складеного присудка виражена прикметником, діеприкметником, займенником, співвідносним з прикметником, цілим словосполученням: *І кожен мазок, кожен штрих цієї незвичайної живої картини продуманий до деталей (газ.). А він живий, дивись, живе! (А. М.). То був юнак не з ближніх міст (А. М.).*

Вправа 9. На підставі названих вище критеріїв поясніть наявність або відсутності тире між підметом і присудком.

1. «Первоміст» — це своєрідна історія одної з найперших великих, висловлюючись по-сучасному, інженерних споруд давнини — першого мосту через Дніпро, збудованого Володимиром Мономахом; це розповідь про спосіб життя, мислення й почування наших далеких предків, які вбачали в такій небуденній споруді уособлення єдності і міцності своєї держави (П. З.). 2. «А ви новий учитель?» — запитав хтось із них. «Я — новий директор» (Ю. З.). 3. Володимир Сосюра. Це не просто рядок з поетичної рубрики. Це не просто поет великої сили. Це — поетична любов нашого народу. Це — Червона зима. Значить, Жовтень. Це — переможні битви і героїчний труд радянських людей. Це — Дніпрельстан. Магнітка. Це — червоний стяг Перемоги над фашистським рейхстагом... Єдність поетичного слова і живого людського подвигу — це, може, найхарактерніша риса Сосюриної біографії (газ.). 4. Хліб потрібен людям, як повітря, як вода. І хоч це істини прописні, та повинні повторювати їх, щоб, живучи в благополуччі, маючи його, хліба, доволі на своєму столі, не втрачали ні грана поваги до нього; не забували, що він — одвіку святий (газ.). 5. Ми ж — вищим розумом озброєні створіння (М. Р.). 6. Ідуть мовчазно ковалі, І в хлопцях руки в мозолі. Він, може, теж коваль?.. (А. М.). 7. Кожний пройдений нами рік — то не просто відтинок звичайного плину часу. То — нові космічні витки, нові «кільця» на дереві мудрості народної (газ.).

Вправа 10. Поясніть, у яких реченнях потрібен показник комунікативної установки автора — тире.

1. Першотравень, День Перемоги ... свята сонця, квітів, радощів. 2. Поезія ... це дивовижне поєднання інтимного і загальнолюдського. 3. У Кортелісах нема дзвонів, але попіл села... то дзвін на сполох. 4. Помилково було б уявити, що контроль ... тільки сфера боротьби з недоліками... Одне з його прямих завдань ... виявлення і поширення позитивних зразків. 5. Тепер невідкладне завдання хліборобів ... старанно доглядати посіви. 6. В будь-якій справі формалізм ... це зло, а в комсомолі ... це зло у квадраті. Молодь ... наша надія і майбутнє. 8. Книга ... унікальне явище духовної і матеріальної культури людства. 9. Щастя ... це не гарний будинок, не дорогі речі, не машина. Щастя ... це ... улюблена робота, гарна, дружна сім'я. Щастя ... це ... жити з коханим, поруч з ним іти в житті. 10. День ... як глибока криниця. Прозорий, блакитний, холодний (газ.).

ТИРЕ В НЕПОВНОМУ РЕЧЕННІ

Комунікативну функцію (поділ речення на тему і рему) виконує тире також і в неповному реченні, тобто коли опущений один із його членів. Найчастіше пропускається присудок, рідше — підмет або додаток і ще рідше (їх нестача майже не помічається) означення, а також обставина.

Це залежить від змістових та ритмомелодійних особливостей тексту.

Критерії вживання чи невживання тире в цих випадках змістові та фонетичні (ритмомелодійні). На місці пропущеного члена (компонента реми або, рідше, теми) в неповному реченні ставиться тире, якщо в усному мовленні цей пропуск позначається паузою.

Приклад. *Посеред степу — скирта соломи, двоє на ній — молоді, як пилوک (Д. П.). У майбутньому — наше обличчя (журн.).*

Якщо відсутнє смислове (рематичне) виділення та пауза як показник пропуску, тире не ставиться. Тоді комунікативне членування речення відображається тільки у фразовому наголосі: *На космічній орбіті навколоземної поверхні знову поживалення (газ.).*

Пропуск присудка часто спостерігається у заголовках газет: *Місту — зразкову бібліотеку. Піврічний план — до Дня Перемоги. Економіці — інтенсивний розвиток. Товари — народу та ін.*

Вправа 11. Поясніть, яка комунікативна установка автора в кожному з наведених речень.

1. Обабіч асфальту — двоповерхові будинки з водогонном, центральним опаленням, всіма вигодами. У квартирах — газові плити, гаряча вода (*газ.*). 2. Угорі — небо. Внизу — земля (*О. В.*). А мені — мов ніж у серце (*Ю. З.*). 3. Науці належить розум, а поезії — споконвіку душа (*В. Ш.*). 4. Тут кожен — як у себе у господі (*М. Р.*). 5. Добро на світі творять, А зло на світі — роблять (*П. С.*). 6. Високий зріст — серйозна перешкода для гімнаста (*газ.*). 7. У цих трьох книгах, що стали настільними для мільйонів людей, — цілі розсипища мудрого всенародного досвіду... (*газ.*). 8. У човен не взяли ми зайвої ваги. Оце — для голоду, ось трошки для жаги, папуша тютюну, дві ... три любимі книги (*М. Р.*). 9. Навколо — вир снігів (*М. Р.*). 10. Ранні пташки росу п'ють, а пізні — слізки ллють (*н. тв.*).

Вправа 12. Вставляючи замість крапок потрібні розділові знаки, поясніть змістові, синтаксичні та фонетичні умови їх уживання.

1. Задум ... це лише половина справи (*Ю. З.*). 2. Він ... лицар (*М. Р.*). 3. Дихання міста у пекельну спеку ... агонія пекельного коня (*М. Р.*). 4. Андрій понурив голову, відповів глухо: «Я ... не гайдамака» (*Дм. Б.*). 5. Праця наша ... ніби пісня голосна (*А. Т.*). 6. Гілка ... не олівець, не перо — нею не напишеш віршів, не змалюєш малюнка (*О. Ів.*). 7. Матроси купили великого омара. Це ... великий морський рак (*М. Тр.*). 8. Та істина ... як грім, що душу сповнює огнем святого жаху. І знати істину йому дано — не їм (*М. Р.*). 9. Кожна ленінська праця ... то могутня зброя в руках робітничого класу, міжнародного прогресивного руху. 10. Руки твої роботяші ... ось твоє щастя. 11. Я ... радянського моря краплина. 12. Щастя ... не знати спокою. 13. Хтось влучно назвав лісників оздоровлювачами навколишнього середовища, а самі ліси ... зеленими легенями землі (*з календаря*).

Вправа 13. Запишіть текст як диктант, звірте написане. Прослушайте уважно текст, осмислюючи комунікативне членування речень і звертаючи увагу на їх ритмомелодику.

Про найбільш, здавалося б, просте і зрозуміле — покликання, призначення шахів — ніколи не існувало й не існує досі єдиної думки.

Ось що, наприклад, було сказано з цього приводу ве-

ликим російським письменником Л. Толстим: «Шахи — прекрасна розвага: за грою ми відпочиваємо від роботи і забуваємо про знегоди».

Зовсім інша думка лежить у крилатому афоризмі Гете: «Шахи — це пробний камінь людського розуму».

Що ж таке все-таки шахи? Тут, напевно, корисно надати слово шаховим королям, що осягли їх тонкощі і премудрощі.

М. Ейве: «Шахи — це боротьба».

Е. Ласкер: «Їхня характерна риса є боротьба».

Альохін: «Для мене шахи не гра, а мистецтво».

Т. Петросян: «Шахи — це за формою гра, за змістом — мистецтво, а за труднощами оволодіння грою — це наука».

А ось яку думку висловив гросмейстер С. Тартаковер: «На перший погляд, шахи — просто гра, гра на дошці, як і багато інших, насправді ж вони — грандіозний відбиток людських поривань, дивовижна симфонія пристрастей, пісня пісень переможця» (*журн.*).

Вправа 14. Напишіть твір на тему «Цікавий епізод із журналістської практики» з уживанням тире у простому реченні.

Вправа 15. Перекладіть з російської мови на українську. Чому, на вашу думку, пунктуація однакова в обох мовах?

Арча — одна из древнейших древесных пород. Она родственна нашему обыкновенному можжевельнику. Но в можжевеловых зарослях мало гигантов, достигающих в высоту пяти — семи метров. В арчовниках такие экземпляры — не редкость. Некоторые же поднимаются на 25 метров, их диаметр превышает два метра. Поразительно длинен век арчи: известны деревья, дожившие до двух тысяч лет.

У арчи множество достоинств, если глядеть на нее с хозяйственной точки зрения. Во-первых, это — прекрасные, жарко горящие дрова. Во-вторых, долговечный строительный материал, не подверженный гниению... В-третьих, из арчи — твердого и прочного материала, хорошо поддающегося обработке, — изготавливали и орудия труда, и домашнюю утварь, и музыкальные инструменты...

Функции леса многогранны. И его охрана — это забота не о лесе как таковом, а о наших, человеческих судьбах, о хозяйстве, подчас неразрывно связанном с лесом. Ведь одно из наиболее тяжелых последствий уничтожения горных лесов — резкое снижение продуктивности пастбищ... (*газ.*).

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ОДНОРІДНИХ ЧЛЕНАХ РЕЧЕННЯ

Функція розділових знаків при однорідних членах речення номінативна. Розставляючи розділові знаки, автор так членує текст, щоб правильно передати (назвати) кількість учасників подій, їхніх ознак, дій тощо.

Однорідними можуть бути всі члени речення, якщо вони пояснюють той самий член речення і виконують однакові синтаксичні функції. Критерії вибору розділового знака при них — змістові, синтаксичні, морфологічні та фонетичні.

Кома ставиться між однорідними членами при відсутності сполучників: *Схід червоніє, розжеврюється, голі дерева стоять непорушно, в сережках роси* (О. Г.).

Кома не ставиться:

1. Між двома дієсловами в однаковій формі, з яких одне виражає рух, а друге його мету: *Я сяду подумаю, зайду провідаю*.

2. У сполученнях слів, що становлять собою одне ціле за змістом, але мають різні форми, з яких друга частина має частку не: *зробити не зробить, тільки обіцяє*.

При поєднанні однорідних членів сполучниками кома ставиться:

1. При протиставлених сполучниках: *Праця садівника не спокійна, але почесна і самою своєю суттю мирна* (О. Г.).

2. При еднальних і розділових сполучниках, якщо вони повторюються: *І зовнішньою красою, і смаком, і особливо своїми рідкісними освіжаючими властивостями наш сорт виділяється з-поміж інших і ніби спеціально створений для людей важкої фізичної праці* (О. Г.).

Кома не ставиться:

1. Між однорідними членами, коли еднальні і розділові сполучники вжиті один раз: *У всякого своя доля і свій шлях широкий* (Т. Ш.). *Була четверта чи початок на п'яту* (В. К.).

2. У стійких висловах, фразеологізмах (навіть при повторенні сполучників): *ні се ні те, ні риба ні м'ясо, і сміх і горе, ні слуху ні духу*.

Тире ставиться:

1. При протиставленні: *То не хмара — біла пташка хмарою спустилась* (Т. Ш.).

2. Коли наступний однорідний член (присудок) виражає причину, наслідок, швидку зміну подій, уточнення попередньої дії: *Повернувшись додому, мати вже не за-*

стала нікого під хатою,— порозходились спати. Сіла на призьбі — посумувала трохи (А. Г.). Ніч, озеро, комиші внизу шумлять — шумлять дуже, тривожно (О. Г.).

Вправа 16. Визначте однорідні члени речення і поясніть уживання розділових знаків.

1. Головним критерієм тих або інших звершень завжди були і будуть люди, їх ставлення до праці, їх творчий пошук, самовідданість у виконанні поставлених завдань (газ.). 2. Кінь басує,—от-от річку, от-от перескочить (Т. Ш.). 3. Згодом я довідався, що він в селі не останній, бо ж і письменний, і має чим перед людьми похвалитися (Ю. З.). 4. Зими були довгі, мало що не по півроку, і ставали в пам'яті самими снігами (П. З.). 5. Остап город свій перейшов і вперся в тин—хотів переплигнути... (А. Г.). 6. І в Марка нема жінки, нема доньки, але є стара мати, в якій завжди так добре пахнуть потріскані руки то весняним зіллям, то соняшником, то чорнобривцями, то осінніми грибами, то свіжим хлібом (М. С.). 7. Я дивився на тиху чарівну річку, і на берег, і на суворого кормчого діда, що піднімався наді мною на фоні урочистого неба (О. Д.).

Вправа 17. Спишіть речення, поставте розділові знаки, поясніть їх уживання. Вкажіть випадки поглинання одного знака іншим.

1. Ще розбрівшись з самого рання по парках по бібліотеках позабиравшись у спорожнілі аудиторії на факультетах сидять над конспектами студенти готуються до останніх екзаменів (О. Г.). 2. Коли і не писали треба було б тягнутись а так все одно тягнись не тягнись гарячись не гарячись уже все одно виставили перед цілим районом (Ю. З.). 3. Мені сподобався і могутній ліс що припав грудьми до самого шкільного подвір'я і село надійно складене з смолянистої сосни і широка піщана вулиця що побігла геть кудись у видолинок туди де проглядала із-за дерев заржавіла баня сільської церкви (Ю. З.). 4. Вони обертаються і притуляючись плечем до плеча вузькою стежиною йдуть до села (М. С.). 5. До того як надійти до споживача, у виготовленні виробу беруть участь сотні робітників інженерів починаючи від тих хто добуває вугілля руду виплавляє метал обробляє деталі до механізмів або виготовляє сировину для текстильних виробів і кінчаючи тими хто завершує цикл втілює спільну працю в продукцію того чи іншого підприємства (газ.). 6. Марко мліючи заточуючись падаючи і знову підводячись як міг пішов

до соняшників (М. С.). 7. Сипало з неба сухою холодною потертю било хугами натрушувало злодійкувато ліпило лапатим валило таким білим що чорніло в очах,— заноси замети цілі стовпища снігові громадилися на мосту робили його непроїжджим а там і загрожували зламати його в хребті навіки поховати під своєю примарною білістю (П. З.). 8. Днями в нас у партгрупі відбулися звітно-виборні збори. І на них теж ішла мова не тільки про виробництво а й про товариські стосунки між людьми про поліпшення їх про дальший вияв душевності й сердечності. Це — теж крок до зразкової роботи (газ.).

Вправа 18. Поставте замість крапок, де потрібно, розділові знаки. Визначте, якими частинами мови виражені однорідні члени речення.

1. І ти працюєш ... перевертаєш степ, бо норми за тебе ніхто не дасть (О. Г.). 2. Я стрівся з друзями, обвітреними боєм, В рожеві сутінки лапатої зими — І руки стиснули в однім пориві ми... У вірі, що свій стяг ... і спів ... і хліб відстоїм (М. Р.). 2. На фронті він — два місяці ... а все не може звикнути ... примусити себе спокійно сприймати це шаленство вогню й металу (В. Шевч.). 4. У Тбілісі, як і в Києві, швидкими темпами зводяться школи ... дитячі садки ... піонерські табори ... спортивні ... та ігрові майданчики (газ.). 5. Вона (природа) відкриває вам ... то хвилясте пасмо невисоких гір та пагорбів, що м'яко переходять у роздолля долин ... то сяєне блакиттю нежданої затоки ... то виставить буйно квітуче дерево коло шляху ... то розгорне перед вами сонячну ... вільну ... океанську широчінь з її даленіючим безмежжям (О. Г.). 6. Ставок — це блакитні очі землі. Їм теж треба дивитися ... і на сонце... і на зорі ... і на людей ... і на оці зеленокорі верби, що побралися за руки, мов дівчата, і ведуть своє коло (М. С.). 7. Тому й усі мости в цій землі були дерев'яні, через що людям захожим ... чужинцям ... мандрівникам ... завойовникам ... апостолам ... або й пройдисвітам здавалося, ніби тут і зовсім немає мостів, ніби лежить ця земля в неприступності ... й непрохідності, мов од сотворіння світу (П. З.).

ОДНОРІДНІ Й НЕОДНОРІДНІ ОЗНАЧЕННЯ

За загальним правилом однорідними є означення, що характеризують предмет з одного боку (*Сиві, рожеві, блакитні дими кучеряві плінуть з високих, мов баш-*

ти, стрімких димарів — М. Р.) або вказують на ознаки предмета одного, часто узагальненого порядку: *Дерева стоять блискучі, мускулясті, щасливо притихлі, мовби самі прислухаються до свого росту* (О. Г.).

Завжди однорідними бувають означення, які стоять після пояснюваного ними слова: *І так повзла зима, помітна, сніжна, морозна і чарівна* (Н. Р.). Однорідними є художні означення: *Шумить заводів теплим передзвонком нова, жива, весела Білорусь!* (М. Р.).

Якщо прикметник і дієприкметниковий зворот стоять поряд, то означення вважають однорідним тоді, коли першим стоїть прикметник: *Луниться під палаючим сонцем старенький, вимитий дощами дах* (Ю. З.).

При зворотному порядку (на першому місці дієприкметниковий зворот) означення неоднорідні: *На пляжах купиннями зачорніли викинуті прибоєм морські водорості* (О. Г.).

Вправа 19. Перепишіть речення. Поясніть уживання розділових знаків при однорідних означеннях.

1. Присадкуватий, незграбний, у широких вовняних штанах та в пофарбованій в якусь буро-сірувату фарбу полотняній сорочці, в засмальцьованій шапці, босий, він нагадував старого, виляного ведмеда, якого галасливі цигани примушують танцювати по ярмарках (Ю. З.). 2. А сам він хлопець славний, сумирний, з нахилом до музики, в напівлі довіри колись признався, що дуже любить скрипку і дуду і що після переселення сюди, в стени, йому ще довго ночами вчувалось трембітання трембіти в горах (О. Г.). 3. Ця земля не знала жодного мосту з каменю. Тут не вірили в камінь, ставилися до нього з засторогою, лякалися його холоднечі й замкненості, не вірили, що може захистити він людину в стужу, в лютий мороз, в осінню хвищу, в усьому надавано перевагу дереву, приступному, узвичаєному, близькому (П. З.). 4. Прийшов новий досвідчений майстер, добрий, душевний, ненав'язливий, однаково уважний до кожного виробничника, і на дільниці потеплішало (газ.). 5. Середній на зріст, міцно збитий, з широким лобом і запалими щоками, Бабак дивився на все відвертим і довірливим поглядом (Ю. З.). 6. Малюки дивляться на неї, принишклі, зацікавлені, насторожені — тридцять пар очей, тридцять натур, тридцять характерів (А. Д.).

Вправа 20. На місці крапок поставте, де потрібно, розділові знаки і поясніть їх уживання. Чи в усіх реченнях означення однорідні?

1. А де ж твої думи, рожеві квіти, Доглядані ... смілі ... викохані діти, Кому ти їх, друже, кому передав? (Т. Ш.). 2. Чого звертаєш ти до мене чудові очі ті ясні ... сумні ... немов криниці дно студене? (І. Ф.). 3. Була весна весела ... щедра ... мила, Промінням грала, сипала квітки (Л. У.). 5. Свіже ... весняне повітря лоскоче мене, бадьорить (О. Г.). 6. Рясна — висока ... повнолиця жінка пригаслої вроди (О. Г.). 7. Багато чим Віталик тривожить її, тривожить тим гостріше, що немає для неї на світі нікого дорожчого, ніж він, її ніжний ... тихий ... душевний Віталик (О. Г.). 8. Над нею вдень і вночі шуміли могутні ... повні сил і снаги осоки (Ю. З.). 9. Над головою весь час дзвеніли точені із золота ... корабельні сосни (Ю. З.).

Вправа 21. Визначте однорідні і неоднорідні означення у словосполученнях і поставте, де потрібно, коми між ними.

Урочистий зоряний вечір, сувора гартована мужність, розкішний яблуцевий сад, повні махрові жоржини, сине рожеве фіалкове цвітіння, молоді радісні голоси, міцні залізни цяхи, чорна грозова ммара, чиста прохолодна вода, погрозлива насторожена тривога, високі цегляні стіни, правдива чесна висока принциповість, маленькі густі брижі, розквітлі пишні троянди, м'які юнацькі літа, гірка не знана ще туга, міцний гранітний фундамент, високий світлий ідеал, легкий проторений шлях, жива свіжа зелень, чорний закіптюжений від сажі димар, засмаглий на сонці темношкірий юнак, довгі осінні ночі, урочиста народна пісня.

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ УЗАГАЛЬНЮЮЧИХ СЛОВАХ

Після узагальнюючих слів перед однорідними членами речення ставиться **двокрапка**: *Борода у діда Яреми рідкісної пишноти: широка, рівна, біла, мов сніг, у сутінках світиться* (О. Г.).

Якщо між узагальнюючими словами і однорідними членами є слова типу **а саме, наприклад, як-от**, то після них ставиться **двокрапка**, а перед ними — **кома**: *Всяке птаство, як-от: деркачів, перепілок, куликів, курочок — можна було викосити косою в траві, якщо підвернеться, або впіймати* (О. Д.).

Перед узагальнюючими словами, що стоять після однорідних членів, ставиться тире: *Чай, лавровий лист, мигдаль, хурма — все там було, в моєму потертому портфелі* (О. Г.).

Якщо у реченні після узагальнюючого слова ідуть однорідні члени, а потім речення ще продовжується, то після узагальнюючого слова ставиться двокрапка, а після однорідних членів — тире: *Тут все: і повітря, і тиша, і вода, і дерева — сповнене такої сили, що й сам мимоволі стаєш сильнішим* (газ.).

Вправа 22. Поставте розділові знаки і поясніть їх уживання.

1. Досконале знання технологічних процесів новаторський підхід гордість за свій колектив усе це сприяє зростанню трудових успіхів (газ.). 2. А наше все круг нас і води й дерева і переплески хвиль і вогкість лісова і хмари з синьої прозорчастої криги (М. Р.). 3. І росіянин і болгарин і гагауз з українцем усі працюють у нашому колгоспі (газ.). 4. Жінкам належить вирішальна роль у народній освіті і охороні здоров'я торгівлі і сфері побуту всюди, де потрібні умілі руки допитливий розум хазяйське око чуйне добре серце (газ.). 5. І навіть у нас, де, на перший погляд, все і верстатний парк і організація праці було досконалим, продуктивність їх підвищилась на 12—14 процентів (газ.). 6. Вася засяяв від мого звернення, мабуть, багато він у ньому прочитав і дружнє ставлення до себе і довір'я і рівність ту рівність, яка буває лише між парубками (Ю. З.). 7. Голодне дитинство тяжкі роки війни нелегка повоєнна праця все, ніби кадр за кадром, поставало у спогадах старого комуніста (газ.). 8. Все написане О. П. Довженком проза драматургія публіцистика кіносценарії поетичне і хвилююче незабутнє і вражаюче (газ.). 9. Приносив їм дід повернувшись із мандрів гостинці від нього пахло завжди чимось незвичайним далекими дорогами сонячними просторами далекими краями (А. Д.). 10. Усі працівники заводу робітники та інженери ветерани і молодь дружно і з натхненням стали того дня на свої робочі місця з наміром відзначити ювілей міста ударною високопродуктивною працею (газ.). 11. Все блищить новизною будинки посадки вулиці газони квіти школи все росте, все хороше з кожним днем (О. Д.).

Вправа 23. З публістики та художньої літератури підберіть речення, у яких однорідні члени стоять після узагальнюючого слова, перед узагальнюючим словом, в середині речення (після узагальнюючого слова), а також приклади, коли перед однорідними членами стоять слова наприклад, саме, як-от.

Вправа 24. Перекладіть з російської мови на українську. Поясніть розділові знаки при однорідних членах.

I

Нельзя не признать: годы культа и застоя выработали в нас подозрительное, а то и негативное отношение к общественной инициативе, коль она не предписана сверху. Нам всюду виделись то «враги», то «демагоги», то «потрясатели основ». Мы не давали себе труда задуматься, что за многими инициативами, рожденными болью за общее дело, критическим осмыслением тех или иных сторон действительности, стоят тревоги, всерьез волнующие соотечественников (газ.).

II

То, что произошло во Львовском производственном объединении «Конвейер», вызвало крайнее изумление даже у привыкших к высоким темпам зарубежных специалистов. Через полгода после покупки лицензии у западногерманской фирмы «Маннесман», не имея еще ни чертежей, ни соответствующего импортного оборудования, основываясь лишь на образце, «Конвейер» изготовил опытную автоматизированную подвесную транспортную систему. Но если бы дело ограничилось лишь этим! Был создан уникальный комплекс, в который вошли не только электрифицированная подвесная дорога, но и роботизированное оборудование «Красного пролетария», а также роботизированная тележка, которая движется по полу между станками, соединяя верхний и нижний «ярусы» транспортной системы. Таких тележек не было даже у самой фирмы. Только на составление технического задания, конструирование, изготовление, испытания, доводку этих агрегатов требуется, как показывает практика, несколько лет...

И тем не менее летом нынешнего года гибкая автоматизированная система предстала на ВДНХ во всем своем великолепии (газ.).

Вправа 25. Напишіть твір «Новобудови Києва» з уживанням однорідних членів.

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ВІДОКРЕМЛЕНИХ ЧЛЕНАХ РЕЧЕННЯ

З функцією відокремлення у складі простого речення вживаються подвійні (парні) знаки — коми і тире. Ці знаки в писемному мовленні служать для виділення і підсилення ознак, об'єктів мовлення та обставин виконання дії (другорядних членів речення). За силою відокремлюючої функції кома — знак слабший, тире — сильніший. Якщо смисловий відрізок (член речення) за значенням потребує підсилення і стоїть на початку або в кінці речення, то один із парних знаків збігається із знаком початку або кінця речення. У сильній позиції середини речення звичайно функціонують подвійні знаки — **коми і тире**.

Умови вживання розділового знака при відокремлених членах речення — морфологічні, синтаксичні, фонетичні та смислові.

ВІДОКРЕМЛЕНІ УЗГОДЖЕНІ ОЗНАЧЕННЯ

Узгоджені означення виділяються за змістом та інтонаційно, а на письмі комами в таких випадках:

1. Якщо означення, виражені прикметниковими і дієприкметниковими зворотами, стоять після пояснюваного ними слова: *Місто, освітлене вогнями, лежало в долині (газ.)*.

2. Якщо означення, виражені прикметниковими і дієприкметниковими зворотами, стоять перед пояснюваним словом і мають додаткове обставинне значення (можливе додавання слів *будучи, бувши*): *Охоплені патріотичними почуттями, люди праці здатні на трудовий подвиг (газ.)*.

Примітка. Означення, виражені зворотами, що стоять безпосередньо перед пояснюваними словами і не мають обставинного відтінку у значенні, не відокремлюються: *Очолювана нею ланка стала для буряководів області справжньою школою передового досвіду (газ.)*.

3. Коли два або більше одиничних означення стоять після пояснюваного ними слова, перед яким уже є означення: *І навіть сірі горобці Здаються — срібні промінці, Дівочі очі, карі й сині (А. М.)*. *На ньому незмінна коротенька фуфайка, потерта, сива, як і його голова та вуса (Б. К.)*.

Примітка. Якщо ж перед пояснюваним словом немає означення, то ті слова, що стоять після нього, можуть відокремлюватись або не відокремлюватись залежно від бажання автора: *На узбіччі стояв ліс, темний, подекуди похмурий...* (Є. Г.) *Поклав руки свої мозолясті, напружені, протяг по столу і важко впав на них головою* (А. Г.).

Іноді, щоб підсилити відокремлені означення, ставиться тире: *Ті ж людські очі — сині, карі — Чекають, просять; говори* (А. М.).

4. Якщо означення пояснюють особовий займенник (незалежно від того, чи вони стоять перед займенником, чи після нього): *Розумна, дотепна, товариська, невтомна, добра, завжди і в усьому щира, вона користувалася загальною любов'ю і учителів, і учнів* (Ю. З.). *Вона, вражена, спостерігала за швидкими рухами свого наставника (газ.)*.

Примітка. Коли ж означення стосуються присвійних, вказівних чи означальних займенників, то вони не відокремлюються: *Всі прибуваючі на зустріч півколом ставали навкруг пам'ятника*.

5. Якщо означення стоїть не безпосередньо біля пояснюваного слова (незалежно від значення і позиції): *То, сполошена несподіваною перервою в грі, бігла сюди ворожа команда* (Ю. С.).

ВІДОКРЕМЛЕНІ НЕУЗГОДЖЕНІ ОЗНАЧЕННЯ

Неузгоджені означення можуть відокремлюватися лише при наявності відповідної паузи і особливого смислового навантаження: *Ростислав, у солдатській фронтовій шинелі Іванова, і Боженко поспішали тепер до залізничних майстерень* (Ю. С.). *Це були неприємні і страшні озера, з чорною водою і чорними торф'яними берегами* (І. Б.).

В інших випадках при відсутності інтонаційного і смислового виділення неузгоджені означення не відокремлюються: *А хлопці в піджаках, у шапках сиділи за книжками* (А. Г.).

Вправа 26. Вкажіть умови розстановки розділових знаків при відокремлених означеннях. Змініть фонетичні та синтаксичні структури речень, щоб означення в них стали невідокремленими.

1. Біля майстерень стояли вишикувані трактори, націлені моторами в степ (О. Г.). 2. Усе це, помножене на самовіддану працю прохідників, дало вагомий результат (газ.). 3. На тракторі сиділа дівчина, кругловида, закіптюжена, у засмальцьованім комбінезоні, в червоній, як шмат полум'я, косинці (О. Г.). 4. Чим ближче до центру, тим більше траплялось покинутих німецьких автомашин — вантажних і легкових (газ.). 5. А потім минали дні за днями, минали тижні й місяці, довгі, безрадісні, одноманітні... (А. Ш.). 6. Схвильовані і вражені, веселі й замислені, шасливі й до краю зворушені на новому березі, дивляться вони на перетворені свої простори (О. Д.). 7. Відділення складалося з обстріляних, бувалих у бувальцях чекістів, знайомих з підступними діями ворожих розвідників і диверсантів (газ.). 8. Голова застиг за столом, мов кібчик, зіркий, крутоший, весело насторожений (А. Г.). 9. Батько сидів з веслом на кормі — веселий і дужий (О. Д.). 10. Десятеро юнаків з розхристаними грудьми, у чорних трусах та синіх з червоними комірами футболках обступили одинадцятого, зодягнутого так само (Ю. С.).

Вправа 27. Поставте розділові знаки і поясніть правила їх уживання.

1. Таня вже збиралася йти на роботу, а Петрик шойно розбуджений матір'ю ще тільки продирав очі (А. Г.). 2. Вагомі здобутки маємо ми і від впровадження новинок запозичених у результаті відряджень на споріднені підприємства (газ.). 3. Жухарев тим часом подався попереду легкий сухорлявий проворний, як людина, що звикла багато бігати в житті (О. Г.). 4. З села прибіг батько. Тривожний подививсь-подививсь, а тоді зняв шапку й довго стояв нерухомо простоволосий безпорадний... (А. Г.). 5. Рідну добру у крові уміту я тебе нікому не віддам (А. М.). 6. Серйозний вдумливий Іванов схилився над кресленням (газ.). 7. Він стояв на кормі з веслом суворий і красивий і дивився вперед поверх нас (О. Д.). 8. Було голо і пусто в степу. Пляміли копи разками вітром розкуйовджені (А. Г.). 9. І в ті години ясні й гожі Юнак вже зводивсь насторожі, Відчув живу гарячу кров (А. М.). 10. Стомлений він підходив до рідної хати (газ.). 11. Тебе

маленьку рідну сивувату дано навіки в серці пронести (А. М.).

Вправа 28. Вставте означення так, щоб в одному випадку вони відокремлювалися, а в іншому — ні.

Зразок: *Ми летимо до столиці СРСР, розташованої на схід від Києва. Ми летимо до розташованої на схід від Києва столиці СРСР.*

Літак набирає висоту (яку?). Ми відлітаємо з Києва (якого?) до Москви (якої?). Під нами на відстані понад дев'ять тисяч метрів за хмарами заховалася земля (яка?). Летимо годину (яку?). Потім помічаємо зниження (яке?) літака. Хмари (які?) залишилися над нами. Під нами московська земля (яка?). Приземляємося на Внуковському аеродромі (якому?). Автобус (який?) везе нас до самого центру столиці (якої?).

ВІДОКРЕМЛЕНІ ПРИКЛАДКИ

Прикладки бувають відокремленими й виділяються комами в таких випадках:

1. Коли прикладка з залежними від неї словами чи без них стоїть після пояснюваного іменника: *Сергій, сталевар, справу знає добре (газ.). Тим часом надійшов голова, привітний червонощокый чоловічок з іскристими невловимими очима (О. Г.).*

2. Якщо прикладка стоїть перед пояснюваним іменником і має причиновий відтінок значення: *Чудовий піаніст, Лисенко надзвичайно тонко й художньо передавав твори Шумана, Шопена, Ліста (В. Д.).*

3. Коли прикладка стосується особового займенника (незалежно від місця в реченні): *Хороший робітник, він користується особливою повагою в колективі (газ.). Молодість, сили, життя — їй оддам, моїй коханій (М. К.).*

Примітка. Відокремлені прикладки відділяються тире: а) якщо вони поширені і мають особливе інтонаційне і смислове навантаження для уточнення, для самостійності; б) коли поширені прикладки уже мають у своєму складі розділові знаки; в) у кінці речення навіть одиничні прикладки: *Мати — ставка, смаглява гречанка, що була ніби старшою сестрою Ользі, — саме ув'язувала вузли, коли дівчата зайшли до хати (О. Г.). А на поріг пнеться вже друге мале — Оріся, мати-на доня (А. Г.).*

4. Коли прикладка вживається із сполучником як і має причиновий відтінок значення: *Як справжній син тру-*

дового народу, Іван Франко розглядав народні та свої власні пісні поряд, в одному ряду, бо походили вони з спільного джерела, яким було багатогранне і складне народне життя (О. Дей).

Примітка. Прикладка із сполучником як не відокремлюється комами, коли вона не має причинового відтінку в значенні: *Ліс зустрів мене як друга...* (М. Р.), а також тоді, коли має значення «в ролі кого, чого»: *Як представник і керівник радикальної партії Франко багато роз'їжджав по Галичині, виступав на селянських вічах і проводив пропагандистську роботу (О. Дей).*

5. Коли прикладка приєднується до пояснюваних нею іменників чи особових займенників уточнюючими словами (сполучниками, прислівниками, частками та ін.) тобто, або (в значенні тобто), наприклад, особливо, в тому числі, зокрема, як-от, а саме, так званий, навіть, на ім'я, родом, походженням: *Ліс, або, як серби кажуть, шума,— це не просто сосни та дуби...* (М. Р.). *Атоли, тобто кільцевидні коралові острови, трапляються найчастіше в Тихому океані.*

При словах як-от, а саме кома ставиться перед ними, а після них — двокрапка: *На клумбах — скромні квіти, а саме: петунія і красоля, кручені паничі і резеда, бальзаміни і півонія (Ю. С.).*

Вправа 29. Поясніть уживання розділових знаків при відокремлених прикладках.

1. Нові люди — молодь без багатих батьків і знатних покровителів — прийшли в науку, зайняли аудиторії, наукові кабінети й лабораторії. 2. На диво витривалий орган — серце. А ми, хірурги, так довго боялися доторкнутися до нього. 3. Значно частіше зустрічаються інші захворювання, так звані пороки серця, які здавна є найнебезпечнішими ворогами людства. 4. Серце — свята святих людського організму — перед допитливим оком хірурга остаточно розкрило свою таємницю (М. Кол.). 5. Зоя мовби стає на певний час тим осередком, де схреплюються розбурхані пристрасті багатьох розпалених працею людей — бригадирів, механіків, обліковців (О. Г.). 6. Природний співак, він любив пісні і в душі пишався своїм артистичним хистом (В. Д.). 7. Син бідного сільського титаря, Павло Грабовський, в дитинстві пізнав не тільки злидні, щоденні важкі турботи про хліб насущний,

а й поетичні обряди, сумовиту красу народної пісні (О. Дей). 8. Микола дивився на цих двох старих і думав, що от сидять вони вдвох, непомітні, невідомі нікому народні таланти й творці (В. Д.). 9. Хлопці-брати порозходились із дому: старший, Пилип, у прийми пристав в інше село, а Федь замолоду в місті на заводі (А. Г.).

Вправа 30. Поставте розділові знаки і поясніть умови відокремлення прикладок.

1. Ірина кранова машиністка добре оволоділа професією. 2. Місто-сталевар воно живе своїм особливим неповторним життям. 3. У Великій Стариці Бориспільського району привертає увагу мальовнича природа. 4. А сам Микола кавалер ордена Трудового Червоного Прапора аж ніяк не вважає ці здобутки чимось винятковим. 5. Таким він і є у житті Микола Яловничий наполегливий та ініціативний, чуйний, але вимогливий у роботі. 6. Багато з них особливо старшокласники мають вищий ступінь ГПО. 7. Йому митцеві, художнику належать кращі плакати на виставці (газ.).

Вправа 31. Поставте, де потрібно, розділові знаки і поясніть їх уживання.

1. Заслужений митець він з радістю передає багатий досвід молоді (газ.). 2. Хвала тому, хто людям у приполі Несе слова подібні хлібу й солі і співи гідні слави стяга (М. Р.). 3. Лауреат торішнього районного конкурсу «Золотий колос» на ім'я Харченко Володимир Іванович підтвердив свій рекорд сьгоднішніми виробітками (газ.). 4. Старшим доглядачем на маяку працює відставний боцман Омелян Прохорович Лелека відомий у Приазов'ї героєм громадянської війни, іменем якого названо один з найбільших катерів місцевого рибзаводу (О. Г.). 5. Весела життєрадісна пройнята духом патріотизму вона музична комедія «Вільний вітер» одразу захопила глядачів (газ.). 6. І навіть уві сні важкому тривожному побачила ніч навколо себе (О. Г.). 7. Прекрасний лелека в польоті, і прекрасний його політ схожий на беззвучну мелодію таку близьку й потрібну людині на мелодію, що завжди викликає захват! (Є. Г.).

Вправа 32. Спишіть текст, поставивши потрібні розділові знаки. Підкресліть означення, виражені дієприкметниковими зворотами, та означувані слова.

1. Збурена зелектризована власними похвалами юрма невгавала (М. К.). 2. Ремонт техніки зроблений узмнку

чи восени пройде непомітніше, та й наші працівники зможуть більше уваги приділити якості робіт і своєчасному їх виконанню (газ.). 3. Навік присвятивши себе морю, ставлячи морську службу понад усе, боцман і дочку свою Марію задумливу й дещо сувору на вигляд дівчину спрямував по морській лінії (О. Г.). 4. Вода в озері глибока й студена непорушно виблискувала на сонці... (М. К.). 5. Однією з найважливіших рис Всесоюзного фестивалю свята народних талантів є його інтернаціоналізм (газ.). 6. Спочатку, потрапивши у лісове царство, я дивився на все те широко розкритими очима зачарований впивався ароматом лісового повітря настоящего на лісових травах, грибах та сухих суніцях (Ю. З.). 7. Червона лілія символ адміністративного центру Тоскани була промовистою візитною карткою гостей (газ.). 8. По-флотському підтягнутий зібраний з міцно розправленими махорочного кольору вусами Омелян Прохорович і з боку підлеглих не терпить найменших відхилень від раз і назавжди заведеного порядку (О. Г.).

Вправа 33. Напишіть текст (один з двох запропонованих) як пояснювальний диктант. Зверте написане.

I

Місту — зразкову бібліотеку

Ось уже десятий рік очолює Волноваський районний будинок культури Микола Олексійович Рева. Керує вміло, з любов'ю і натхненням. Його самовіддану працю на культмасовій ниві відзначено високими урядовими нагородами — орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани»... Все життя Миколи Олексійовича зв'язане з Волновахою. Члени трудової хліборобської родини — батько, мати, чотири сестри — грали на багатьох музичних інструментах... Під час першого Всесоюзного фестивалю самодіяльної художньої творчості трудящих волноваські артисти продемонстрували зрослу майстерність. Два колективи — агітбригада і духовий оркестр — одержали звання самодіяльних народних. РБК — справжній центр методичного і творчого керівництва вогнищами культури району. М. Рева — ініціатор багатьох починань. Одне з них — свято пісні!

II

Рейс: Щербані — Москва — Київ — Миколаїв

«Дисколайнер» — так називали першу програму учні школи села Щербані на Миколаївщині, задумавши здійс-

нити за допомогою грампластинок веселу пісенно-музичну подорож. І екіпаж, і пасажери ретельно готувались до рейсу, бо ним ознаменувалося відкриття сільської диско-теки — популярного виду дозвілля молоді...

Лунають позивні. На авансцену з привітанням виходять ведучі: командир корабля, пілот, бортрадист, стюардеса. Дається коротка технічна інформація про дисколайнер, за допомогою якого здійсниться захоплююча екскурсія за маршрутом Щербані — Москва — Київ — Миколаїв у світ мистецтва, у світ музики... Звучить «космічна» музика, і через зал проходять помічниці стюардеси. В руках у них — оригінальні «підноси» — барвисті конверти від пластинок — з цукерками, що пропонуються всім присутнім. Чути навігаційні команди, діалог спецслужб, що забезпечують «політ»...

На екрані — панорама Києва, його золоті куполи, висотні будівлі, підйомні крани, риштування, плесо Дніпра. «Пасажири» стають глядачами ще одного музичного слайд-фільму, кожен кадр якого — наче маленька поема про красу старовинного міста, його людей. Лунає «Київський вальс» — візитна картка столиці республіки (газ.).

ВІДОКРЕМЛЕНІ ОБСТАВИНИ

Незалежно від місця в реченні обставини відокремлюються комами у таких випадках:

1. Коли обставина виражена дієприслівниковим зворотом: *Артем швиденько покінчив з вечерею і, сказавши матері, що з хлопцями трохи погуляє на вулиці, вибіг з двору — прямо до школи* (А. Г.).

2. Якщо обставина виражена одиничним дієприслівником, що означає час, причину, умову, спосіб дії: *Похлипавши, гармошка починає снувати й прясти розлогу мелодію* (Є. Г.). *Степ мовби спочиває, вичахаючи, м'яко оповиваючись духмяними сутінками* (О. Г.). *Це тільки біля хати притихло на мить, а всюди й зараз бурхає хуртовина, не затихаючи* (А. Г.).

Примітка. Обставина, виражена одиничним дієприслівником із значенням способу дії, що близький до прислівника способу дії, комами не відокремлюється, якщо стоїть після дієслова-присудка: *Вона сиділа замислившись* (Ю. Я.).

3. Коли обставина виражається дієприслівником чи дієприслівниковим зворотом, який стоїть після сполучника, що стосується інших членів речення: *Обличчя натхнен-*

но розширилося і, освітившись якимись новими думками, стало мовби тоншим, інтелектуальнішим, багатішим... (О. Г.). Мільйони сонячних днів! Це буде найгуманніший пам'ятник старим більшовикам, що, odkриваючи сонце, згоріли передчасно (О. К.).

Примітка. Якщо сполучники а, і (в ролі підсилювальної частки) відносяться до відокремленої обставини, то вони відокремлюються разом з нею: *Ми схилиємо голови перед тими, які, і помираючи від тортур, лишилися вірними своїй Батьківщині (газ.). На лузі на тім Псьол навесні гуляє, землю поїть, рівчак прорізує, ріллі виполіскує, а погулявши, вертається до круч своїх і тече, лагідний, несе до Дніпра до старого прозору воду свою...* (О. В.).

Коли сполучники і, та, або, чи з'єднують дві обставини, виражені дієприслівниковими зворотами чи одиничними дієприслівниками, то вони вважаються однорідними і кома між ними не ставиться: *Зустрічі з Веселими Тернами чекав давно, а тому, приїхавши в село і надаючи великого значення першому враженню, з автобусної зупинки подався не в сільраду чи колгоспну контору, а просто так, як повела дорога* (Є. Г.).

4. Якщо обставини виражені словосполученням, до якого входять слова незважаючи на, у зв'язку з, згідно з, завдяки, відповідно до, на відміну від, залежно від, внаслідок, наперекір, всупереч та ін.: *Всупереч повідомленням синоптиків, політичні оглядачі пишуть про «жарку зиму» в багатьох країнах Заходу (газ.). Героїчна боротьба трудящих під проводом більшовиків у 1905 році, незважаючи на поразку, була воістину генеральною репетицією до ще більш грізної боротьби* (І. Ц.).

Примітка. Як правило, відокремлюються допустові обставини з прийменниками незважаючи на, всупереч, наперекір. Обставини з іншими вищенаведеними словами можуть відокремлюватись або не відокремлюватись залежно від ролі в реченні, бажання автора виділити їх: *І клумба ця, і латка асфальту виникли завдяки настійливості Лукиї Назарівни* (О. Г.).

Вправа 34. Поясніть розділові знаки при відокремлених обставинах. Визначте вид обставин.

1. Тимофій підійшов до бригадира, розмовляючи з кореспондентом (газ.). 2. Притомившись, на бічній лавці відпочивало кілька в'єтнамських дівчат (Є. Г.). 3. Місце-

вий «Колхозчі», зазнавши чимало поразок на виїзді, за традицією мав реабілітувати себе вдома (газ.). 4. А спустившись, узяв малого за руку.— Ходімо... (Є. Г.). 5. Рановранці Петрусь пробрався до свого селища і, лежачи в бур'яні, з насолодою спостерігав, як «драпають» гітлерівці (І. Б.). 6. Я дивлюсь на морські береги, які відпливають в глибоку далечінь, і, схиливши голову, думаю про всіх трудівників нового моря (О. Д.). 7. Тільки сонце за «Кішку» сідає, ховається, підморгує, за її спину кошлату — у Криму вечір настає... (О. В.). 8. Він ішов замислившись (газ.). 9. З'ясувавши, чого хоче Паливода, і беззлотно лайнувшись з цієї нагоди, Сава біжить до майстерні взяти потрібні запасні частини для потерпілого трактора (О. Г.).

Вправа 35. Поясніть морфологічні та змістові умови вживання розділових знаків при поширених обставинах.

1. І. Франко, всупереч твердженням буржуазних теоретиків, не вважав, що народ — пасивна сила, що він може лише виливати свої страждання в піснях (О. Дей). 2. Та, незважаючи на велику славу, Лейпцігська консерваторія в той час була досить своєрідним навчальним закладом (В. Д.). 3. Згідно з планом впровадження нової техніки тут закінчуються налагоджувальні роботи системи телеогляду (газ.). 4. У полі зору П. Грабовського, в силу його світогляду й симпатій, постійно були культурні надбання села й міста (О. Дей). 5. Завдяки умілим і працьовитим рукам робітників цього підприємства ніби друге життя дарується автомашинам (газ.). 6. Ефективне використання різних форм заохочення забезпечується при умові широкої гласності змагання, об'єктивності при підбитті його підсумків (газ.). 7. Після урочистої присяги президент Фінляндії виступив з промовою (газ.). 8. Виробниче об'єднання «Дніпрошина» відоме на Дніпропетровщині як ініціатор руху виготовляти високоякісну надпланову продукцію за рахунок економії всіх видів ресурсів (газ.). 9. Сумлінно трудяться в колективі пташники — оператори Шевцова і Бордюг, на відміну від птахівниць з птахофабрики № 15 (газ.).

Вправа 36. Поставте, де потрібно, розділові знаки.

1. Микола Кузьмич стояв спершись на верстат, мовчки стежив за розмовою (газ.). 2. Тільки під'їжджаючи до рідного міста Ігор зрозумів, наскільки він скучив за до-

мом (І. Б.). 3. Два вершники легко скочили з коней, прив'язали їх до обори і пригинаючись під пагіллям вишняків пішли до хати (М. С.). 4. Петро сидів зіщулившись чекаючи слів начальника цеху (газ.). 5. Біля ніг її плещеться море і мов питаючи в тривозі одна одну про щось найголовніше в світі хвиля хвилю доганяє (О. Д.). 6. Щодня проходячи повз оті риштування на Львівській площі в редакцію на вулицю Ю. Коцюбинського з приємністю відзначали, як моторніше, жвавіше стали обертатися навколо крана в'язки блідо-рожевої цегли (газ.). 7. Карпо Васильович враз помолоділий з'явився на ганку і скинувши кашкета став дивитися вгору мовби чекаючи звіти когось дорогого, бажаного... (О. Г.). 8. Там, де вони проходили, з соняшниками творилось щось дивовижне. Втрачаючи свій царський дрімотний спокій вони зненацька оживали, золоте тарілля, здавалось, само розігнавшись летіло стрімголов назустріч одне одному, і з'єднавшись на мить в поцілункові знову розліталось врзнібіч, і вже знову вільно сміялося пустотливо погойдуючись сяючи розімлілим золотом до сонця (О. Г.). 9. Над луками, залитими квітневою повинню, холонув оранжевий вечір, зануривши в мілкі прибережки далеке полум'я хмар (Г. Т.).

Вправа 37. Поставте, де потрібно, коми при поширених обставинах.

1. Бригада Сагайдачного всупереч недовірі до неї деяких товаришів вийшла переможцем у трудовому змаганні. 2. І все ж таки підприємство виконало план першого кварталу незважаючи на ці несприятливі обставини. 3. Газова сировина Азербайджану використовується для виробництва аміаку і азотних добрив. 4. Видатну перемогу незважаючи на несприятливі умови здобули землероби Азербайджану (газ.). 5. Стриманість вислову завдяки емоційній виразності кожної складової частини образу надає обом гравіюрам особливої впливової сили, властивої народному мистецтву ясності та концентрованості загальної думки. Подібно до словесного фольклору думи пісні казки в українському іконопису ритміка мелодика особливі засоби оповідання поєднуються з глибоким реалізмом деталей правдивістю життєво конкретних характерів. На відміну від побутових картин XIX століття ці твори не критикують суспільні звичаї, а також не призначені для розваги читача (П. Б.).

ВІДОКРЕМЛЕНІ ДОДАТКИ

На відміну від означень і обставин додатки відокремлюються рідко. Їх відокремлення супроводжується прийменниками *замість, крім, опріч, за винятком*, прислівниками *особливо, зокрема, часом, часто, завжди*, частками *навіть, аж*, сполучниками *хоч, не тільки — але й*: *А тепер, замість крила парусника, Тоня і Віталій бачать вдалині темну непорушну гору якусь (О. Г.). Радянський Союз підтримує культурні зв'язки з багатьма країнами світу, особливо з соціалістичними країнами (газ.).*

Примітка. Додатки із словом *крім (окрім, опріч)* відокремлюються завжди, з іншими словами — залежно від смислового і стилістичного навантаження: *Крім безперервного ідейно-тематичного збагачення, закономірністю розвитку радянського мистецтва є збільшення числи яскравих творчих індивідуальностей (П. Б.). Третю добу замість води ми їли сніг (О. Г.). В нашій лоцманській слободі, замість тополь, край шляху вирости металеві щогли, вищі за всяку тополю (О. Г.).*

Вправа 38. Назвіть морфологічні умови вживання ком при додатках. Установіть семантику прийменників при них.

1. Прибуток розподіляється між колгоспами, за винятком суми, необхідної для будівництва (газ.). 2. Як вірну подругу, любить білу акацію степовик. Та й як її не любити. Наперекір суховіям та чорним бурям, повсюди йде вона за людиною, заходячи аж сюди, до самого мертвого моря, де, крім солі, вже ніщо не росте (О. Г.). 3. Опріч цього руху, намічався ще й другий рух (М. К.). 4. Окрім масової науково-освітньої, колектив провадить науково-дослідну роботу, організовує пересувні виставки на репродукційному матеріалі (газ.). 5. Безперечно, перебудова різних сфер і ділянок ідеологічної, політико-виховної роботи, зокрема економічного навчання, відповідно до вимог сьогодення — завдання складне (газ.). 6. Крім того, для нашої служби просто необхідні і такі природні дані, як спостережливість, кмітливість, витримка (газ.). 7. Тут багато чого, навіть нагромадження рівнозначних «що» в одному реченні, — від Льва Толстого (М. Р.).

ВІДОКРЕМЛЕНІ УТОЧНЮЮЧІ СЛОВА

Уточнюючі члени речення відокремлюються в усному мовленні вони виділяються паузами, на письмі — комами і тире.

Найчастіше уточнюючими бувають обставини (крім допусту), рідше — додатки й означення: *Тут, біля меморіалу, проводяться свята дружби трудящих сіл і районів, фестивалі художньої самодіяльності, зустрічі молоді (газ.).*

Підмет і додаток уточнюють прикладки: *І на плантаціях нашого головного хліба — озимини — роботи зараз вистачає (газ.).*

Уточнюючим може бути присудок: *Від вибухів у вухах шуміло — рехло, гуло і гупало.*

Серед означень уточнюючими найчастіше бувають узгоджені означення: *І ось, коли батарея вже вела бої на землях сусідньої — Естонської — республіки, довгожданий лист, нарешті, прийшов (О. Г.).*

Слід пам'ятати, що обставини та означення можуть і не відокремлюватися від таких же членів речення з ширшим змістом: *Пісня «Степом, степом...» стала лейтмотивом творчого задуму всього меморіального комплексу, який відкрито 9 травня в Черкасах на Пагорбі Слави, над самим Дніпром (газ.).* У такому випадку обставина чи означення не виділяються ні паузою, ні своїм змістом: *Юхим та Цигуля, похмурі обидва, дивились у вікно, де крізь білі засніжені дерева в шкільному садку за вигонот чорніли руїни маєтку, і, може, одне обидва думали (А. Г.).*

Уточнюючі слова слід відрізнати від однорідних членів речення.

Вправа 39. Поставте розділові знаки і поясніть умови уточнення та відокремлення членів речення.

1. Нещодавно у Конотоп що на Сумщині прибув незвичайний вантаж 400 квадратних метрів мармурових плит (газ.). 2. Попереду метрів за двісті-триста зметнувся в небо вибух і тихо як у кіно осів на луг землею та сірим димом (Вас. Шевч.). 3. Ну що ж, сину, будемо жити! Прости, що зустрічаю отак без радості. Але де ж її взяти було щастя-радості тої? (А. Г.). 4. Бо письменники так спроста не бувають (О. В.). 5. Від мами я позаписував і вивчив напам'ять немало пісень в тім числі також повний весільний цикл (І. Ф.). 6. Дядько мій Микита-чорнокнижник Швець і мрійник славний чоловік Все життя розповідав про ніжність, Хоч її не бачив цілий вік (А. М.). 7. У центрі села біля колгоспного «Трудового інформатора» на високому флагштоці майорить червоний прапор (газ.). 8. Бувають поети і великі поети творчість

яких пронизана одною головною ідеєю одним улюбленим образом одною я сказав би мелодією (М. Р.).

Вправа 40. Спишіть текст, поставте потрібні розділові знаки, підкресліть уточнюючі члени речення та слова, які вони уточнюють.

1. Комітет обговорив доповіді ряду представників у тому числі від Української РСР про виконання конвенції (газ.). 2. У нас тут на Вкраїні якось ніхто не мислить серйозно постановки будь-якої української п'єси без Петрицького (О. В.). 3. З натовпу виділяється колоритна постать старого рибалки: кряжистий, нахльосканий вітром стоїть попереду, обличчя сміливе, навіть ніби трохи сердите люлька в зубах, бакенбарди руді аж вогнисті (О. Г.). 4. Тільки бачить Давид — з-під долопі в неї сміються до нього її очі радісні сині (А. Г.). 5. Такі поети своєю творчістю надовго переживають фізичне життя, вони по-різному сприймаючись за різних часів стають дорогими супутниками наступних по них поколінь (М. Р.). 6. Вранці ще до схід сонця в табір прибула машина з гарячим, шойно з пекарні хлібом, в час обіду привезли свіжі газети, і хоч це, може, просто так збіглося, але Ма-ша одразу приписала все Шелюженкові: це він, він! (О. Г.). 7. У вікні показалися вчитель, Цигуля, потім батько і той у синій косоворотці (А. Г.). 8. Мої пориви, помисли, й жалі, і сні, й шукання — у твоєму лоні, Де крають даль на батьківській землі Твої світанки сині і черво-ні (А. М.).

Вправа 41. Напишіть текст як контрольний диктант. Поясніть пунктограми.

Дорога за хмари

Дороги звідси на перевал нема. Звідси взагалі нікуди нема доріг, є лише вузька, ледь помітна стежечка понад потоком униз, в далеку долину, де живуть дядя Леван та тьотя Етері. Під час навчання в школі Нателла живе там, у дяді Левана, а до татка їздить тільки в гості — верхи на коні або на ішаку. Бо тільки так — верхи — можна добутися сюди, в лісникове підхмар'я. Щоб спуститися в долину, треба день, а щоб піднятися звідти, треба й два. Звісно, машиною було б набагато швидше, але яка це машина пройде в гори козиною стежечкою, вузьким карнизом понад урвищами, де навіть ішак, ступаючи обережно, щомиті ризикує зірватися?

Рідко бувають тут люди. З'явиться часом нав'ючений дядя Леван, забреде хто-небудь з мисливців, або про-

йдуть незнайомі юнаки, вимірюючи гори якимись дивовижними інструментами... Минулого літа забрались сюди навіть столичні піонери — юні натуралісти з рюкзаками за плечима, з палицями в руках. Вони збирали в горах взірці мінералів та рідкісні лікарські рослини, і Нателла охоче допомагала їм у цьому (О. Гончар).

Вправа 42. Перекладіть з російської мови на українську і поясніть уживання відокремлених членів речення.

Есть ли добрые традиции у моего народа? Помнится, в раннем детстве, когда по улице шел старик, молодые ждали, чтобы уступил ему дорогу и тем самым показать свое уважение. Мой дядя Искак, белобородый, общительный, приветливый старик, не мог равнодушно проехать мимо камня, лежащего на дороге. Непременно слезал с лошади и отбрасывал камень в сторону. Говорил при этом: «Пусть никто не споткнется». А некоторые мои друзья, воспитываемые «по-новому», смеялись над ним, считали его чудачком. Порой с грустью задумываешься: неужели добрые обычаи нашего народа безвозвратно уходят с такими вот стариками?

С сожалением приходится признать: избавляясь от вредных или изживших себя предрассудков и обрядов, мы растеряли немало нравственных ценностей. Раньше у казахов считалось неслыханным позором, если дети оставляли на произвол судьбы стариков — отца, мать. Увы, теперь такого рода факты не единичны. Желая обеспечить себе спокойную жизнь в удобных городских квартирах, иные молодые люди «выталкивают» родителей в дома для престарелых. И не испытывают при этом ни малейших угрызений совести. Откуда же берутся подобные индивидуалисты, потерявшие чувство долга перед людьми, которые дали им жизнь? Причин немало, и одна из них — забвение многого из того доброго, мудрого, что накопил народ за века.

Среди молодежи сплошь и рядом встретишь не знающих литературы, истории, обычаев своего народа. Такие, как правило, слепо подражают псевдоценностям Запада.

Будем откровенны: ведь это мы, старшее поколение, в погоне за планами и дутыми цифрами преподали им в свое время уроки пренебрежительного отношения к духовной стороне жизни. А ведь без усвоения всего ценного, что есть в национальной и отечественной культуре, не может быть настоящего гражданина, патриота, интернационалиста (газ.).

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ
ПРИ ВСТАВНИХ І ВСТАВЛЕНИХ КОНСТРУКЦІЯХ

1. Вставні слова й словосполучення в реченні виділяються комами. За значенням вони поділяються на такі групи:

а) вставні слова, що виражають імовірність чи вірогідність повідомлюваного: *мабуть, можливо, певно, здається, зрозуміло, безперечно, як відомо* та ін.;

б) вставні слова, що виражають різні почуття (радість, горе, обурення, задоволення тощо: *на щастя, чого доброго, на жаль, як на зло* та ін.);

в) вставні слова, що вказують на зв'язок думок, послідовність викладу, висновки: *до речі, по-перше, по-друге, проте, однак, отже, словом, нарешті, взагалі*;

г) вставні слова, що вказують на джерело повідомлення: *за словами..., кажуть, як повідомляють*;

д) вставні слова, що вживаються як інтимізуючий засіб, щоб привернути увагу співбесідника: *уявіть собі, пробачте, дозвольте, даруйте, прошу, розумієте* та ін.

Приклади. *Жінки, навпаки, судили Якова і разом своїх чоловіків...* (П. М.). *Смирнов уже був тут, і господар був дома. Десь, певно, Смирнов йому вже й розповів дещо і, як видно, дуже прикру якусь новину, бо сиділи обидва похнюплені, в тяжкій зажурі* (А. Г.).

2. Комами виділяються також вставні словосполучення та речення, якщо вони починаються сполучниками та сполучними словами, а також без них: *Полювання, як ви потім побачите, потребує чимало часу* (О. В.). *В ім'я миру і злагоди народів, я певен, кожний із нас не пошкодує віддати всі найкращі сили своєї душі* (О. Г.).

Примітка. Коли ж сполучники, що стоять перед вставними конструкціями, відносяться до інших членів речення чи цілих речень, то комами відокремлюються самі вставні конструкції без сполучника: *Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне життя визначає їх свідомість* (К. Маркс).

3. Якщо в одному з двох вставних словосполучень, що чергуються, пропущене слово, тоді замість коми ставиться тире: *На Закарпатті відбувалися свої особливі процеси трансформації давньоукраїнської літературної мови під впливом, з одного боку, місцевих говірок, а з другого — російської літературної мови* (журн.).

4. Вставні слова, що входять до складу відокремлених членів, комами, як правило, не відділяються: *Твор-*

цями середньовічних «кам'яних баб» звичайно, та *мабуть* помилково, вважають самих тільки половців (П. Б.).

Вставні конструкції, які не вважаються членами речення, часто бувають співвідносними з іншими словами, що виступають граматичними омонімами до них і виконують роль членів речення: *Справді, у світлому великому небі... де, мабуть, лише реактивні літають, йдуть табуни птиць* (О. Г.). Героїка Вітчизняної війни — це *справді не-вичерпне чисте джерело* (газ.).

Вправа 43. Поставте розділові знаки і поясніть уживання вставних конструкцій та співзвучних з ними членів речення.

1. А працюватість його та сумлінність будуть і в цьому ділі якраз до речі (А. Г.). 2. До речі саме завдяки Паризькому конгресові особа Тараса Шевченка привернула пильну увагу Карла Маркса, ще раз підтвердивши інтернаціональний характер високих і гуманних творінь людського генія (О. Г.). 3. І все здається Ярославні: Гуде, вертається похід, І все здається... (А. М.). 4. Це був один з тих підйомів, коли здається моторові не вистачає якоїсь краплини сил, щоб взяти його (О. Г.). 5. Пробиваючи таким чином собі стежку, червоноармійці розірвали тісне кільце оточення (І. Ле). 6. Таким чином без жодного пострілу ми взяли не один, а два гарнізони (Ю. З.). 7. Захоплена роботою, вона видно зовсім не помічала скульптора, їй було не до нього, в неї була своя творчість (О. Г.). 8. Села в півтімні вже не видно було... (А. Г.). 9. Налагоджено виробництво кустарне правда деякого спорядження та ручних гранат (А. Г.). 10. Скориставшись з нагоди, Артем спитав, чи правда нібито є такі волості, в тому числі і його Вітробалчанська, куди німці тільки вдень носа показують (А. Г.). 11. Бо після такої затяжної паузи Серьозі здавалось просто неможливим озватися звичайними словами (А. Г.). 12. Вдень не лише сонце — все небо здавалось палило, дихало спекою (О. Г.). 13. А ніч і справді тільки ще надходила — прегарна і урочиста (А. Г.). 14. Прилад справді поведив себе ганебно. В той час як надворі все вигоряло, барометр уже третій день показував у конторі дощ (О. Г.). 15. І справді світало вже, а в нього ж іще не було ніякого пристанища (А. Г.). 16. Певності звичайно не було (А. Г.). 17. Іванов прощається з дружиною звичайно як і більшість з простих людей, що йдуть на війну (О. Д.).

Вставлені конструкції на відміну від вставних передають додаткові відомості до змісту речення чи окремого його члена. Вони виділяються комами, тире або

дужками. Ці відокремлюючі пунктуаційні знаки розрізняються між собою за силою виділення, тобто це градуальний ряд розділових знаків.

Найбільш сильний відокремлюючий знак — дужки: вони фактично ізолюють уміщений в них текст від речення, яке включено в дужки. Меншу відокремлюючу силу мають подвійне тире і особливо подвійна кома.

За будовою вставлені конструкції дуже різноманітні: *Сьогодні прийшов лист з Росії, з Одеси, що, мовляв, Старк (?) (з Капрі) дивується, чому я не передав одеситові відоме мені від Старка і від Вас (!) про одеську більшовицьку газету!!* (З листа В. І. Леніна до Горького).

Вставлені конструкції можуть поєднуватися із вставними, виражаючи одночасно і ставлення мовця до висловлюваної ним думки і даючи додаткову інформацію: *Розповідають, що бачили його і різким, колючим, навіть грубим на слово (і це, напевне, так, адже таким буває він і в своїх творах), мені ж все випадало бачити його в розливі доброти, яку він мовби випромінював на співрозмовника. Для мене Остап Вишня — це насамперед виняткова душевна делікатність, чутість, ласкавість* (О. Г.).

Дужками виділяються:

а) слова, якщо вони вживаються як додаткове зауваження: *За селом зелено-зелено. І по хвилях переливи червоні (од сонця)* (А. Г.);

б) прізвище автора і назва твору, які стоять після цитати, або посилання на місце, справжнє прізвище тощо: *Команда «Динамо» (Москва) поступалася ЦСКА;*

в) вставлені речення, які доповнюють, уточнюють усе речення або якийсь його член і різко випадають із синтаксичної структури: *Чи справді так було, чи, може, хто збрехав (хто ворогів не мав!), — а все-таки катюзі, як кажуть, буде по заслугі* (Л. Г.).

Вставлені конструкції, які нема потреби різко відмежовувати від основного речення, виділяються, як правило, тире, рідше — комами: *Як не полум'я, то крига. Завжди ставалося те вночі, а ночі — мовби хто вибирав навмисне — були чорні, холодні, похмурі, ще звечора нічого не заповідалося* (П. З.). *Як показує вивчення становища на місцях, не всюди визначили чіткі орієнтири, подекуди слабо оволодівають сучасним динамічним стилем* (газ.).

Примітка. Якщо вставлена конструкція виділяється тире, а на її місці у реченні (без неї) мала б бути кома, то така конструкція виділяється комами і тире: *Не було ще такого літнього ранку, —*

хіба вже каміння з неба, — щоб дід Арсен, прозваний Бушлею, встидя дома (Г. Т.).

Вправа 44. Поясніть розділові знаки при вставлених конструкціях, визначивши ступінь віддаленості їх змісту від самого речення.

1. Отоді, в кінці березня, і створено у Славгороді отой зональний штаб (на три суміжні повіти, з місцеперебуванням у містечку Князівці, ближче до географічного центру зони) для керування повстанським рухом (А. Г.). 2. Ось чому у боротьбі за зразкове місто — а підприємства зразкового міста мають випускати тільки високоякісну продукцію — я хочу зосередити увагу моїх друзів-виробників саме на вмілій організації своєї праці на кожному робочому місці... (газ.). 3. Вже напився води, — виніс нишком Серьога з хати, — утамував нарешті пекельну спрагу (А. Г.). 4. Хтось (здається, Потебня) зауважив, що слово в художньому творі, окрім прямого предметного значення, має ще свій стилістичний ореол (О. Г.). 5. В теплушках люди без води, Оці хлоп'ята і діди, Ці матері, — і в тебе ж мати, — А ген за ними тліють хати, Пожежі чорної сліди (А. М.). 6. В цей час (узимку) починалася й загальна освіта в місцевій церковноприходській або в народній школі (О. В.).

Вправа 45. Поставте розділові знаки при вставних і вставлених конструкціях, поясніть їх уживання.

I

1. Ясно знання діла, вміння воювати — справа наживна. Сьогодні не вмієш воювати, сьогодні немає у тебе достатніх військових знань, завтра вони будуть — і вміння воювати, і знання діла, коли безперечно є велике бажання вчитись, учитись на досвіді війни, працювати над собою і розвиватися (О. К.). 2. Швидко спливають роки. Майже кожен з них був і складний, і насичений розмаїтими подіями робітничого будення. Але мабуть є щось одне, найголовніше, яке уособлює, поєднує пройдений людиною життєвий шлях. І не тільки для мене я переконаний у своєму висновку, а й для кожної радянської людини — це праця. Творча, самовіддана, натхненна (газ.). 3. Десь далеко, мабуть під Черніговом, глухо гули гармати (О. Десн.). 4. Тільки вийшов на поріг, одразу бачу: тиха, погожа буде днина тихі дні у нас бувають не часто, непрошені гості — суховії — ще заскакують раз у раз зі степу (О. Г.). 5. На його щастя розмову, проваджену до

його приходу, як видно не було закінчено, а цікава мабуть була (А. Г.). 6. Думки мої зараз однак не про Серьогу, вони про Кожущенка, про багатьох таких, як він, що долають в цю ніч бездоріжжя (О. Г.).

II

1. Ще з годину мабуть минуло, поки нарешті задзвенів дзвінок і народ повалив з коридора в зал (А. Г.). 2. Його знають в основному як автора оповідань і повістей, а тим часом він був і драматургом особливо відома його п'єса «На перші гулі» і за словами самого письменника драматургічна творчість іноді вабила його найбільше (газ.). 3. Ми як відомо Придніпров'я, крайня таврійська північ (О. Г.). 4. Зараз головне не відштовхнути дитину, не розвіяти того тонкого почуття довір'я і пошани, яке я не сумніваюся вже зародилося в цій юній, неспокійній і мінливій, як осіння погода, душі (Ю. З.). 5. Острів бачите височіє, ніби фортеця, обернута плечима до непроходимих плавнів, а лицем — на південь, до степу (О. Г.). 6. Було урочисто. Грали кращі артисти: О. К. Саксаганський Виборний, Мар'яненко Микола, Сабінін Возний, Литвиненко-Вольгемут Наталка, Козловський Петро, Нікольська Терпилиха, був повнісінький театр, портрет Котляревського на сцені, живі квіти зливою на кін летіли (О. В.).

Вправа 46. Підберіть з преси чи з художньої літератури приклади речень із вставними словами, згрупуйте їх за значенням.

Вправа 47. Підберіть речення з поширеними вставленими конструкціями, поясніть уживання розділових знаків.

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ЗВЕРТАННІ

Звертання на письмі виділяється відокремлюючими знаками — комами або знаком оклику (залежно від інтонації) на початку речення і комами з двох боків у середині речення. Якщо ж звертання стоїть у кінці речення, то кома ставиться перед ним: *Південний краю! Як тепер далеко Лежиш від мене ти!* (Л. У.). *Цвіте азалія, мій друже Ушаков, у мене на вікні, в кінці старого року* (М. Р.). *Посивів, Дніпре мій* (П. Т.).

Слід розрізняти звертання та іменник у називному відмінку, якщо вони збігаються формами (у множині, в середньому роді та в назвах неживих предметів чоловічого роду в однині): *Я дала вам життя, **поборники правди, Гіганти людської мислі, мислителі і вчителі, Ро-***

бачі і хлібороби, і вам, молоді космонавти — Зодчі високого неба, і вам, співці і ковалі (Л. З.). Котися ж і грими, о слово, зроджене священним непокоєм (М. Р.). Здоров будь, Пушкін мій, землі орган могутий! І ти, морська глибина, і ви, одеські тучі! (П. Т.).

Якщо при звертанні є вигуки, вони відділяються комою: *Ах, розбійнице! Тепер білка знищить не одне гніздо (О. Коп.).*

Примітка. Вигуки *о, ой* разом із звертанням становлять собою одне ціле в емоційному відношенні і тому комою від звертання не відділяються: *О країно, в крилах маючих знамен,— у тобі ж краса таїться невимовна! (П. Т.).*

Вправа 48. Поставте розділові знаки при звертаннях і поясніть їх.

1. Прекрасний Києве на предковичних горах Много-страдальному хвала тобі, хвала! (М. Р.). 2. Ой чого ти земле молодіти стала... (н. тв.). 3. Сини мої невеликі нерозумні діти хто вас щиро без матері привітає в світі? (Т. Ш.). 4. Ой ти дівчино з горіха зерня, чом твої очі — колюче терня? (І. Ф.). 5. О скорбні тіні страдників великих — Федьковича, Стефаника, Франка Гримить, як пісня молода й струнка, народ наш вільний (М. Р.). 6. Чудна ти дочко Я ж про тебе дбаю (Л. У.). 7. Ой Звіздочолий не куштував ти ще пужална,—погрожує новий погонич (Дм. Б.).

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ВИГУКАХ, СТВЕРДЖУВАЛЬНИХ, ЗАПЕРЕЧНИХ ТА ПИТАЛЬНИХ СЛОВАХ

Вигуки можуть стояти на початку і в середині речення. Залежно від сили вимови при них ставляться коми або знак оклику: *Здрастуй, здрастуй, Прометею! А! бунтуєш? — ну, бунтуй! (П. Т.). Глянь де вода! — Огого! Далеченько (О. Г.).*

Якщо вигук стоїть на початку речення перед особовим займенником, а за ним іде звертання, комами він не відділяється: *Ой ви, сльози, дрібні сльози! Ви змиєте горе (Т. Ш.).*

Якщо звертання немає, то вигук відділяється відповідним знаком: *Куди ти летіти хочеш? — На Місяць.— О! Ти щось там забув? (О. Г.).*

Треба розрізняти вигуки *ой, ну, ах, ох* і однозвучні підсилювальні частки: *В мене екзамен був.— Ну і як? —*

поцікавився батько (О. Г.). **Ану!** Бо як бухну, так і очима блимнеш.— **Ну-ну**, без жартів (П. З.). **Ой!** — дико скрикнула Олександра і зняла руки, щоб закрити голову (М. К.). **Ой** чого ти, дубе, на яр похилився (н. тв.).

Стверджувальні, заперечні, питальні та окличні слова виділяються в реченні комами, знаками оклику та знаками питання залежно від інтонації. Після стверджувальних і заперечних слів може ставитися крапка, якщо вони вимовляються без особливої сили: **Авжеж!** Тепер він вовкулака дикий! (Л. У.). **Ну** що ж,— після паузи сказала Мирослава.— **Гаразд** (А. Г.). **Фатьма** придивлялась до малюнка. **Так, так.** Вона таким собі і уявляла (Ю. Я.).

Вигуки **о**, **ой** перед словами **так**, **ні** комами не виділяються: **Не вип'ють** прокляті заброди живущу кров мою. **О ні!** (А. М.).

Вправа 49. Поставте розділові знаки, враховуючи фонетичні та змістові особливості речення.

1. Так я буду крізь сльози сміятись, серед лиха співати пісні (Л. У.). 2. Не минає й хвилини, а вже на високому стовпі з'являється перша листівка. «А що коли б приклеїти хоч одну біля старостату?» (А. Ш.). 3. — Ач подалися навтьоки! (М. Б.). 4. О Ми знали, що таке війна (Ю. С.). 6. — А що не я казав? Так ви ж і вуха позатикали. А бачите в людей. О ці не дадуть собі в кашу наплювати, не те, що ми, справді, як бабаки (А. Г.). 7. Від себе відштовхнув гонець По вінця повний поставець: «Ні я не буду з вами пить. Ідіть од мене! Геть ідіть! (М. Б.). 8. — Ой хліборобе мій, отакий малий! — Тепла ласка налляла очі матеріні (А. Г.). 9. А що не я тобі казала: не йди! (П. М.). 10. О вже й розвиднялось (Л. У.). 11. Ой не шуми луже зелений байраче (н. тв.). 12. Еге ж це — запитання! — сказав Цигуля і зітхнув.— І навіть дуже прикре (А. Г.).

Вправа 50. Напишіть твір на тему «Лист до редакції» з використанням звертань і вигуків.

Вправа 51. Перекладіть українською мовою. Поясніть уживання розділових знаків в обох мовах.

Паспорт качества

Бывает так у людей удачливых, что сами жизненные обстоятельства делают их счастливыми. А вся Валина жизнь — так уж сложилось — состоит сплошь из преодоления обстоятельств трудных...

Закончив восьмилетку, поняла — пора самой вставать

на ноги. К тому времени она уже многому научилась в жизни — сочувствовать другим в беде, сострадать, ценить самую маленькую радость. Сформировался в ней тогда еще тот самый нравственный ориентир, который, напевно, и вывел ее к сегодняшним заслугам и почестям...

Учиться на совесть — тоже труд. От занятия к занятию усваивала она в училище премудрости профессии, а как радовалась первой награде — грамоте за хорошую учебу!

Много у нее теперь этих наград... К своему почету и известности Валя относится спокойно: заработала... Но о самой главной из них — речь особая... (газ.).

ПУНКТУАЦІЯ У СКЛАДНОМУ РЕЧЕННІ

СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

Складносурядне речення багато в чому подібне до простого ускладненого речення з однорідними членами, при яких уживаються сполучники сурядності. Проте на відміну від простого речення у кожній сурядній частині є свої головні члени речення (або один головний член в односкладному реченні). Пор.: *Берези, сосни, і пісок, і птичий свист, і вітер, і ялини* (М. Р.). *Я знав міста, ліси і гори і в морі бачив кораблі* (А. М.).

1. У складносурядному реченні кома ставиться перед усіма сполучниками сурядності: *Радянські люди — спадкоємці і продовжувачі безсмертної справи Ілліча, і тому такою великою є відповідальність кожного з нас за виконання його заповітів* (газ.). *Шлях часом відходив до річки, або річка огинала природні пагорби землі і відходила від шляху* (І. Ле).

Примітки. Не ставиться кома:

1. Перед єдналими і розділовими одиничними сполучниками, коли є спільний другорядний член або спільне підрядне речення до обох частин складносурядного речення: *Так по зимі приходять весни і по грозі сіяє синь* (В. С.)

2. Перед цими ж сполучниками, коли спільною для обох частин буває видільна або вказівна частка: *Лише гул од копитів степом котився та хліба шелестіли* (А. Г.).

3. Якщо обидві частини складносурядного речення однотипні (називні, безособові, окличні або питальні речення): *Ми на будові. Стукіт і гуркотнява* (газ.). *Хто режисер кінофільму і як він називається?* (газ.).

2. Якщо частини складносурядного речення далекі за змістом або мають уже всередині розділові знаки, то ставиться крапка з комою. *Свіжість хмелить, од неї солодко в роті, в зволожених очах, у душі; і здається, десть у твоєму естві шовком шелестить і пахне весняна травичка...* (Є. Г.).

Якщо в другій частині складносурядного речення висловлюється наслідок або швидка зміна подій чи протиставлення, замість коми ставиться тире: *Може, квіти зійдуть — і настане ще й для мене весела весна* (Л. У.). *А потім пізно, уже вночі, в хаті в Тихона було повно людей. Як нагло: трах-дзеньк! — і посипались склянки...* (А. Г.).

Вправа 52. Зіставте синтаксичні особливості складносурядних речень з однорідними членами. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Реве Дніпро, й лани широкополі медами пахнуть, колосом шумлять (А. М.). Навкруг рясні стоять сади, платани і каштани, та шелест верб у пам'яті не тане (М. Р.). 2. Дим не порідшав, а ще став густішим, і ця обставина вже не гнітила, як перш, Івана, а додавала йому снаги й рішучості (Вас. Шевч.). 3. Земля покрита білою габою, і вітер під вікном, жебрак-скрипаль (Д. П.). 4. Сонце обливало землю рожевим світлом і ніжно цілувало тисячами своїх гарячих іскорок (П. М.). 5. Зранку захмарило і довго діяло на землю холодну дрібну мжу (Г. Т.). 6. Й. Ф. Дубровинський не був літератором, та Володимир Ілліч цінував його за безмежну відданість справі революції (газ.). 7. Досвітні поля в червні чи в липні, після теплої або задушливої ночі немов зеленкуватим маревом укриті, а те марево легке й примарне — чи то з зірок плаває пил у повітрі, чи місячна кулява не вляжеться (Є. Г.). 8. А жниця вийшла із-за полукіпка і, ще й звідси поправляючи снопа, позиркує на шлях до солдата (О. Г.). 9. Навколо темна ніч, як безбережне море, і Вітрова Балка в ній — одинокий в тривозі пливе корабель (А. Г.). 10. Вмирає все в житті, та не вмирає слово, народжене в крові... (А. М.). 11. А світ стояв як і раніше, й земля оберталася навколо своєї осі, й двоє молодих конструкторів курили та сперечалися на космічні теми (Ю. М.).

Вправа 53. Поставте, де треба, розділові знаки в складносурядних реченнях і поясніть їх уживання.

1. Володимир Ілліч поставив своє життя на службу великій меті і вона, ця мета, була у нього на думці що-

миті, навіть у найважчі хвилини (газ.). 2. Струмує повітря тиша мліє і ніде нікого (О. Г.). 3. Тільки-но вибухає Арсен своє «кахи!», так поперед нього або сонний заєць підскачить і дремене геть або припутень з гнізда зірветься або вепр злякано хрокне й затріщить сухим хмизом, тікаючи... (Г. Т.). 4. Враз поплавець затанцював зненацька і вся душа напружилась рибацька, угадуючи таємниці дна (М. Р.). 5. В кожній людини є внутрішні полицки, внутрішні соти, закладені на день, на пори року і вони заповнюються завжди по-різному весною, літом, осінню, зимою (В. Качк.). 6. Отак ми їхали, то з надсадним виттям мотора пнучись угору, то повільно спускаючись униз і Чорний Черемош спочатку пінився з лівого боку, а потім з правого і гори злітали увись із святковою легкістю... (Є. Г.). 7. Над землею кружляли заметілі й лютувала війна (Ю. З.). 8. В березні мінлива погода. То сонце світить то дощ іде (газ.). 9. Чи, може, щось наплутано віками і атом вручено нам безрозсудно рано? (П. С.). 10. Не тільки фізики так багато роблять для розвитку прогресу а й лірики їх надихають на цю велику і важливу справу (газ.). 11. Врочистості закінчилися і враз, несподівано для всіх учасників свята, за стадіоном у небо знялися різнокольорові букети святкових салютів засвітилися у вогнях фейерверків вічно святі слова: мир, праця, дружба (газ.). 12. Пролунав постріл і от зірвався з місця цілий табун коней. Світ, крики, вогонь і захват в очах!.. (газ.).

Вправа 54. З простих речень побудуйте складносурядні, підставивши відповідні сполучники і розділові знаки.

1. Торік із заводських конвейерів «Червоної зірки» зійшло понад 79 тисяч посівних машин. Хлібороби одержали їх на 3 тисячі більше, ніж попереднього року. 2. Тут постійно дбають про підвищення якості продукції. Кількість продукції — не єдина мета колективу підприємства. 3. Постійно вносяться удосконалення в робочі органи машин. Постійно змінюється технологія виробництва. 4. Хлібороби задоволені цими надійними машинами. Державна комісія влітку минулого року відзначила високу якість роботи машин цієї серії (газ.).

Вправа 55. Спишіть речення, поставивши, де потрібно, розділові знаки, та поясніть спосіб поєднання простих речень у складні.

1. То сонце вигляне то знову туча і блискавка і дощ (П. Т.). 2. Був серпень, з півночі прийшов циклон і раптом стало дуже холодно. Цілу весну та літо немилосердно

пекло, не випало жодного дощу й старі липи та берези стояли мідяно-жовті, немов обпалені пожежею. Тепер з них облітало листя й колючий вітер гнав його впоодвож тротуарів та вулиць (Ю. М.). 3. В полях вечірніх гречка зацвіла, Прибралась в роси, в акварельні тони і забриніли сивуваті гони і золотом засяяла бджола (А. М.). 4. Нарешті по-справжньому завесніло і в багатьох районах розпочались польові роботи (газ.). 5. Тихо, сонячно і мляво а дерева гойдаються від верхів'я до самої води, стрибають, мов на якомусь фантастичному екрані (О. Г.). 6. Не то збузуя у партизанському лісі закувала не то Михайлові після бою чудовий сон приснився (газ.). 7. Пройдуть літа, загояться рани, приорюються ворожі кладовища, забудуються пожарища і многі події поплутаються в сивих головах од частих спогадів і перетворяться уже в оповідання але одне останеться незмінно вірним і незабутнім — високе і благородне почуття товариства і братства всіх юнаків, що розбили і стерли з лиця землі фашистське божевілля (О. Д.). 8. Загриміло і полегшено зітхнув степ і радісніше стало навкруги (О. Г.). 9. То хмарка набіжить і бризне дощ краплистий, Ясною вільгістю оббризкавши цвітінь То сонце вигляне ласкавопроменисте і знов сховається і знову дощ і тінь (М. Р.). 10. Й одразу якось почистішав навколишній день, повищав, прояснів і дорога тут була сухіша й біліша, бо піску побільшало й повітря з важкого полегшало й соковитішим стало (Є. Г.). 11. Шевченко й Пушкін! Гнала їх обох рука царя під бурю й негоду та не взяли ні пліснява ні мох їх сердець палких і непокірні зроду вони несли не разом та удвох на крилах слова сонце і свободу (М. Р.).

Вправа 56. Перекладіть з російської мови на українську і поставте розділові знаки.

По далекой Амазонке

Да, мы были разочарованы. Ждали появления над безбрежным горизонтом огненного шара а увидели лишь матовый небосвод, плотно завешенный пепельными облаками. Да и сама Амазонка показалась... узкой. Ее русло было засорено большими и малыми островами, деревья и кусты толпились на них, как зайцы на бревнах во время половодья, и полностью заслоняли собой амазонскую ширь...

Еще часа три пути и памакари сворачивает в узкий, скрытый от реки густыми зарослями проток. Низкие ветки прошуршали по крыше, раздвинулись и открыли дверь

в сказочный зеленый коридор. Потолком и стенами ему служили переплетенные лианами заросли а полом — отражающая их вода...

Коридор стал расширяться, зеленый занавес поднялся и перед нами распахнулся... мир наоборот. Пальмы росли кронами вниз, туда же струились дымки у хижин, стоящих на холмистом берегу лагуны а похожие на булавы, приклеенные к ветвям высоченных деревьев гнезда птиц бочолочо свешивались... вверх. Причина этого необычного явления крылась в абсолютной симметрии двух миров, смыкавшихся на зеркальной поверхности лагуны и в том, что дельфин своим появлением прочно приковал наши взгляды к воде и мы, зачарованные, упрямо не хотели поднимать глаза выше...

Жизнь у индейцев сложна и сурова и потому каждый их шаг по земле четко рассчитан, любое, говоря по-городскому, выражение их самобытности максимально наполнено практическим смыслом. Несведущему человеку многое у них может показаться нелепым но это не так... (газ.).

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕННЯХ

Частини складнопідрядного речення розділяються, як правило, комами: *Справжню насолоду в праці людина одержує лише тоді, коли вона бачить, що виготовлений її руками виріб приносить людям радість* (газ.).

1. Якщо підрядні речення приєднуються до головних складеними сполучниками типу *через те що*, для того щоб, після того як, кома ставиться або перед усім складеним сполучником, або в середині його, але тільки один раз: *І ось тепер, після того як над світом відгрімів найбільша з воєн, мені дорога знову стелеться до Харкова, до моєї альма-матер* (О. Г.).

2. Якщо підрядне речення стоїть на першому місці (перед головним), то сполучники комами не розділяються: *Після того як Ленінград скинув із себе тягар блокади, ми з покійним Остапом Вишнею побували в цьому прекрасному, величому і гордому місті* (М. Р.). *Дарма що стояло тихо, сонячне безвітря, листя тріпотіло на деревах вздовж шляху* (Ю. С.).

3. Якщо підрядні речення з'єднуються з головними складеними сполучниками *навіть коли*, *перш ніж*, *в той час як*, *лише коли*, кома ставиться перед усім складеним сполучником: *Здавши документи в штаб, Черниш, перш ніж іти в батальйон, з'явився, за офіцерським звичаєм, відрекомендуватись командирові полку* (О. Г.).

4. Комами відділяються неповні порівняльні речення та порівняльні звороти, які приєднуються за допомогою сполучників **як, мов, немов, ніби, ніж** та ін.: *Як жива, між віттям павутина проплива, а сонце світить тихо, мов кризь вії* (М. Р.).

Примітка.

1. Не ставиться кома при порівняльних зворотах, якщо перед ними стоять слова **майже, зовсім** (*син заввишки майже як батько*), коли порівняльні звороти входять до складу присудка (*озимина як щітка, руки як лід*) або тісно до нього прилягають (*це звучить як іронія*), коли зворот виступає обставиною способу дії (*помчав як вихор*), у порівняннях-фразеологізмах (*лє як із відра, вискочив як обпечений*), а також у словосполученнях більш ніж, менш ніж, не раніше ніж, не довше ніж і под. (*Поїзд прибуде не раніше ніж о десятий*).

2. Підрядні речення не відділяються комами від головних, якщо вони складаються лише з одного слова: *Підв'язуючи світлий виноград, сміється дівчина не знати з чого* (М. Р.).

5. Відокремлюються комами сполучення **як правило, як виняток, як раніше, як завжди, як звичайно, як ніколи** та ін.: *Поезія наша широко перегукується з поезіями братніх народів, з поезією світу, іде жвавий, як ніколи, обмін культурними цінностями...* (М. Р.).

Вправа 57. Перепишіть речення, поясніть уживання сполучників, розділових знаків при них.

1. Одні зникають з життя тому, що їх просто руйнують хвороби, другі ж згорають, як бійці в атаках, падають опалені на тяжких безнастанних вогнях своєї праці і творчості. Таким мені уявляється Малишко... (О. Г.). 2. Ввесь комплекс, уся сума слів, уживаних нашими поетами, росте й змінюється відповідно до того, як росте й змінюється наше життя (М. Р.). 3. Дмитро, дарма що став ширшим у плечах і наче побільшав на зріст, легко зіскочив на цю пругку землю (М. С.). 4. Вони наважились покинути небезпечне місце, незважаючи на те що Остапові трудно було пускатися в далеку дорогу (М. К.). 5. За довгий гарячий день сонце наплавало стільки золота, що воно затопило увесь захід — землю, обрій, хмари (Ю. З.). 6. На небі збиралися великі хмари, так що можна сподіватися дощу (Н. Р.). 7. В природі ніч існує для того, щоб у тиші росло усяке зілля і відпочивала людина (М. С.). 8. Як тільки смеркне і чорне небо щільно укріє землю, далекий образ враз розцвітає червоним сяйвом (А. Г.).

Вправа 58. Поставте розділові знаки і поясніть їх уживання.

1. Справа нашої честі досягти того щоб робота транспорту торгівлі громадського харчування побутового обслуговування комунального господарства медичних закладів відповідала запитам трудящих рівню столичного міста (*газ.*). 2. Тепер коли згадую матір уявляю її здебільшого на городі (*Є. Г.*). 3. Чотири десятиріччя минуло з тих пам'ятних днів коли на підступах до столиці нашої Батьківщини розгорнулася одна з найбільш напружених і гігантських битв Великої Вітчизняної війни (*газ.*). 4. І далі говорив капітан до листоноші який силоміць забував уже й своє ім'я, залишав собі тільки загартовану первісну волю — дожити до ночі й передати зброю повстанцям (*Ю. Я.*); Буде картина жити без старості, Схожа на біль, на солодку муку Якщо художник од земної парості Та не відніме в мозолях руку! (*А. М.*). 5. Тоді коли небо грозиться грозою Порох той треба розвести сльозою (*І. Д.*). 6. Які діла така і нагорода (*Л. У.*). 7. Той кого навчила ти літати з піднебесся зроду не впаде! (*А. М.*). 8. У літературі, у кіномистецтві яскравим прикладом того як може автор зберегти національний характер і разом з тим передати нові думки й нові почуття нової людини можуть бути твори Остапа Вишні і Олександра Довженка (*М. Р.*).

Вправа 59. Поставте, де потрібно, коми перед сполучником **як**.

1. Як та хмара гайдамаки Умань обступили Опівночі... (*Т. Ш.*). 2. Нелегко далось як нелегко дається і все нове, опанувати нашій поезії новий світогляд (*М. Р.*). 3. Ви знаєте як липа шелестить у місячні весняні ночі? 4. Ви знаєте як сплять старі гаї? — Вони все бачать крізь тумани. Я ваші очі пам'ятаю як музику як спів (*П. Т.*). 5. А за Дніпром як дивну дивину Земля полтавська піднімає гули, Бо йдуть нові поети як Микули Щоб розорати серця цілину (*А. М.*). 6. І задзвенів як в бурю дзвонить бір Метал могутньо змахнутих сокир (*М. Б.*). 7. Дружба — безмежна як море (*М. Р.*). 8. Довженко в усьому поет, і це його виділяє з-поміж багатьох як митця (*О. Г.*). 9. Темна ніч зимова шохвилини набрякала як після дощу земля... (*А. Г.*). 10. Як навесні шум зелений оживляв сумну діброву то щодня поет приходив до діброви на розмову (*Л. У.*). 11. Форма поезій Лесі Українки вражає як і форма поезій учителя й друга її, Івана Франка, надзвичайною різноманітністю строфіки, метрики, ритміки (*М. Р.*).

Вправа 60. Утворіть з простих речень різні типи складнопідрядних.

1. Київський картонно-паперовий комбінат дав першу продукцію. 2. Це — одна з новобудов великого промислового вузла. 3. Основна сировина для комбінату — макулатура — дозволить щорічно зберігати від вирубів більше 10 тисяч гектарів лісу. 4. Другу лінію підприємства планується ввести в кінці нинішнього року. 5. Випущений тут картон піде на виготовлення різнобарвної упаковки для товарів широкого вжитку.

Вправа 61. До поданих головних речень додайте підрядні означальні і поясніть розділові знаки.

1. Книга об'єднує народи. 2. На таку тему відкрилася виставка в Державному музеї книги і друкарства УРСР. 3. Сторінки дружби польського і українського народів постають в усіх експонатах виставки. 4. На вернісажі виступив генеральний консул Польщі у Києві.

Вправа 62. Складіть складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними, які б відносилися до слів: *відомо, радій, бажати, сподіватися, зрозуміло, знати, запитати, полягати в тому, дійти згоди*. Поясніть розділові знаки.

Вправа 63. До поданих уривків з українських пісень додайте підрядні речення місця, часу або умови. Поясніть розділові знаки.

1. Ми підем... 2. Любив дівчину півтора року... 3. ...серце в'яне і в нього, і в мене. 4. ...взяв би тебе за рученьку, повів до батенька. 5. ... там пшениця вродила. 6. ...то й зайди за хмари. 7. На четвертий побачила... 8. ...ходив би я до дівчини по чотири рази.

Вправа 64. Перекладіть з російської мови на українську. Визначте підрядні речення і сполучники при них. Поясніть розділові знаки.

Энергетика Забайкалья

Нынешний год на строительстве Северо-Муйского тоннеля начался с радостного события — сооружение самого большого на Байкало-Амурской магистрали подземного железнодорожного коридора вошло в заданный ритм. Успех наряду с высоким мастерством людей был предопределен и тем, что к Северо-Муйскому хребту за сотни километров через тайгу и горы пришла энергия Усть-Илимской ГЭС. Она сделала сильнее и увереннее строителей магистрали.

Надо отдать должное строителям энергомоста. Его приходится прокладывать через места, где до того редко ступала нога человека. Тем не менее электрическая река, миновав Северо-Муйский хребет, подошла к Витиму и устремилась дальше на север Забайкалья, где под Кодаром будет пробит последний тоннель и уложено «золотое» звено, символизирующее завершение стройки века...

Забайкалье влилось в Единое энергетическое кольцо страны. Его степные и таежные просторы прочертили нити ЛЭП. По одной из них электрическая река бежит в монгольский город Дархан. Ее величают линией дружбы. Началась электрификация Забайкальской железной дороги. А изыскатели уже нанесли на свои карты ЛЭП, которые пролягут далеко на север (газ.).

Вправа 65. Напишіть текст як контрольний диктант і звірте написане.

Від села Владиславки, де центральна садиба нашого колгоспу імені Ворошилова, до Миронівського науководослідного інституту селекції і насінництва пшениці рукою подати: якщо по трасі — то кілометрів з двадцять, а навпростець, путівцями — і того менше. Одне слово, сусіди. Та не тільки територіальна близькість і не тільки добросусідські відносини еднають наших хліборобів з науковцями. У нас міцні й усталені виробничі й творчі зв'язки. Воно й зрозуміло. Нині в сільськогосподарському виробництві без науки і кроку не зробиш, а тим більш у господарстві насінницькому, яким є наш колгосп.

Відомо, що пшениці, створені миронівськими селекціонерами під керівництвом лауреата Ленінської і Державної премій СРСР, двічі Героя Соціалістичної Праці академіка В. М. Ремесла, займають значну частину пшеничного поля нашої Вітчизни, культивуються в багатьох зарубіжних країнах. Так-от: хлібороби нашого господарства пишаються тим, що вони прямо й безпосередньо причетні до цього тріумфального ходу миронівських пшениць по земній кулі...

Селекціонерів часом порівнюють з конструкторами нових машин. Вони, як і конструктори, творять сорти сільськогосподарських культур для того, щоб невдовзі витіснити їх кращими. Саме так працював і зодчий пшеничного колоса Василь Миколайович Ремесло. Скільки вже його «миронівок» колосяться на нашій землі! А вчений-селекціонер разом з колективом, яким керував протягом кількох десятиріч, — творив нові й нові сорти... (газ.).

Вправа 66. Спийшіть речення, поставте розділові знаки, поясніть їх уживання. Зробіть синтаксичний аналіз останнього речення та накресліть його схему.

1. Іван здушив у руці петлю якою кінчався провід і стиснувши до болю зуби чекав моменту коли гора страшної кричі (танка.— *М. Ф.*) на дві третини мине його позначку хотів одним ударом зім'яти й «опеля»... 2. Рвонув на себе провід коли кінець гармати зрівнявся з вільхою в останню мить згадавши що там не справжня міна і що гармата вибухає не тої ж миті коли із неї зірвеш чеку (*В. Шевч.*). 3. Відчув у роті солодкий смак води з джерел що б'ють у березі в його селі й ніколи скільки він пам'ятає не висихали й не вичерпувалися (*В. Шевч.*). 4. Вона (Ніна Матвієнко) сприймає весь довколишній світ як рідний а своє буття власну сутність як його органічну часточку і в той же час розуміє що може тонути очима в блакиті неба пити в уяві яскраво-зелену барву трави батьківського подвір'я відчувати на відстані осінній запах груші коло отчої хати лише тому що є мати що є її село її Полісся її Україна а з нею — великий добрий людський світ (*В. Качк.*). 5. І коли ступала Ніна Матвієнко на сцену Києва Москви коли несла мелодію української пісні за межі рідної Вітчизни — буквально кожную строфу виболювала в душі намагаючись дати пісні нове народження (*В. Качк.*). 6. Роса потягла з вологих трав густий дух вимороженої бодяги в'ялої бугили і пожухлого мокрого сіна що залишалося в кущах по хорошій косовиці (*Г. Т.*). 7. А він забув про весло що лежало під ногами і боявся поворухнутися щоб не сполохнути її голосу — тихого як паводок і чистого як подих землі на пагорбах посеред заплави (*Г. Т.*).

Вправа 67. Напишіть твір на тему «Як я розумію колективний підряд», використовуйте різні типи складнопідрядних речень і поясніть розділові знаки.

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В СКЛАДНИХ БЕЗПОЛУЧНИКОВИХ РЕЧЕННЯХ

Найбільш різноманітна група пунктуаційних знаків використовується у складному безполучниковому реченні. Два знаки — кома і крапка з комою — можна вважати формальними: вони розділяють компоненти складного речення. Кома в складі речення — елементарний засіб графічного членування складного речення.

Другий знак — крапка з комою — характеризується граматичним підсиленням. Уживається у тих же ви-

падках, що й кома, але при ускладнених ситуаціях: а) більша кількість членованих компонентів; б) більша змістова віддаленість компонентів; в) більша насиченість компонентів іншими розділовими знаками.

До семантизованих пунктуаційних знаків належать тире і двокрапка, оскільки вони передають відношення причини і наслідку, умови, протиставлення, пояснення тощо.

Коли складові частини безсполучникового складного речення створюють єдність складної думки, виражаючи одночасність, послідовність чи сумісність дії, між ними ставиться кома: *Обабіч дороги в золотих полумисках соняшників бенкетували бджоли, на синюватих стеблах сизілі дзвіночки вівса, прив'ядали сердечка листя рясного стручкуватого гороху (М. С.). У глибині лісу стукав дятел, пищали синиці (О. Десн.).*

Якщо окремі частини безсполучникового складного речення не мають тісного зв'язку у змісті або якщо в середині частин є свої коми, ставиться крапка з комою: *Врожайне літо завжди наливає хлібороба добрим спокоєм і певністю; так наливає воно колос дорідним зерном (М. С.). Десна справді вже розлилася, озеро наше давно вийшло з берегів; холодні буруни б'ються люто об сумовиті стовбури, котяться через луг до нашої бригади, хлюпочуться перед нашим двором (Ю. З.).*

Двокрапка вживається в таких випадках:

1. Якщо друга частина складного речення пояснює, доповнює перше чи розкриває його зміст: *А мене думки клопочуть: всі народи миру хочуть... (П. Т.).*

2. Якщо в першій частині є дієслова знати, чути, бачити, розуміти, вирішувати, дивуватися, дивитися, які разом з відповідною інтонацією попереджують, що у наступному реченні буде викладено якийсь факт: *Я зрозумів: Недокус не такий уже обмежений та простий, якого вдає з себе (Ю. З.). Поглянь на лиця: ти вже сіверян не упізнаєш в людях цих бадьорих, чий крок твердий і непоклонний стан (М. Р.).*

3. Коли в другій частині міститься причина або підстава того, про що говориться в першій частині: *І взяти участь у битві Чубенкові не довелося: плацдарм відбив усі атаки, захопив дванадцять танків та панцирників, розгромив ущент білий корпус (Ю. Я.).*

Тире у безсполучниковому складному реченні ставиться:

1. Коли відбувається швидка зміна подій чи наявний раптовий наслідок: *Із темряви кинулось в очі — зіяла чор-*

на дірка в льоху (А. Г.). Лісовий вітрильний флот плив у широкий світ, на небі плескались сині озера між снігових пустель, крижина на крижину, гора на гору — під вітром хаос і битва (Ю. Я.).

2. При зіставленні чи протиставленні змісту частин безсполучникового складного речення: *Колони йдуть — ріка струмить... Над головами Леніна портрет пливе...* (П. Т.).

3. Якщо в першій частині зазначається час або умова того, про що говориться в другій частині: *Вправо глянеш — там димлять заводи... Вліво глянеш — ниви і поля...* (П. Т.). *Посієш вітер — пожнеш бурю* (н. тв.).

Вправа 68. Поясніть уживання формальних та семантизованих розділових знаків у безсполучникових складних реченнях.

1. Так і в поезії, так і в житті людському: крізь по-рох, труд і піт, крізь сумніви і втому ми здобуваємо свою височину (М. Р.). 2. Відробиш — не губи часу марно — тебе чекає школа, технікум, інститут (газ.). 3. А порядки в нього круті, корабельні: протягом ночі — вахта, а на ранок вся оптика мусить бути в чохлах, двір підметений; на камбузі все повинно блищати (О. Г.). 4. Роки — вони ж такі, як люди, смертні. Грядуть нові — нових насіють мрій (П. С.). 5. Дорога котилася вниз; я раптом відчув красу глибокої ночі, гострі шпильки зворушення кольнули мої груди (Є. Г.). 6. І розсадник у мене був відповідний до тих можливостей: притиснувся біля хати — долонею накриєш (О. Г.). 7. На коні їхав Чубенко, кінь під ним був морений, кінь спотикався, чубенківський загін брів напوماцки, поліські сосни обступили з усіх боків, і шуміли, і сипали рівним сном шепіт, і рипіли, мов снасть, і вуркотіли, мов паруси (Ю. Я.). 8. Взявся за гуж — не кажи, що не дуж (н. тв.). 9. Поїзд прибув на станцію зарані — опівдні, але йти по розгаслій дорозі було важко; версту по версті місив ногами Давид, на кожному кроці провалюючись у талому снігу; ішов, ішов — уже й сонце сідало, а він ще тільки доходив до колишньої ганівської економії (А. Г.).

Вправа 69. Поставте відповідні розділові знаки у безсполучникових складних реченнях і поясніть їх уживання.

1. Пригнешся низом купи червоних шафранів горять між деревами випростаєшся б'ють в очі сонячним блиском кальвілі, обліпивши крону до самого верхів'я (О. Г.). 2. Стрункі сосни велично впираються вершинами в небо

купками шепочуться про щось білокорі, золотисті берези дрімають у розкішних козацьких папахх лісові дуби (Ю. З.). 3. Радій же, серце! До останку пий Життя людського пінистий напій, Палай з людьми жагою однією І знай зоря незгасна світова, Все ширячи проміння над землею, Усю мою Вітчизну повива (М. Р.). 4. Заводські економісти підрахували ініціатива передовиків дала можливість тільки за рік скоротити по підприємству виробничі операції на 31,2 тисячі людино-години, зекономити 20,5 тисячі карбованців (газ.). 5. Вишнево-яблуневі садки, ще сьогодні зранку такі змерзлі й розпачливі, подобішали, потеплішали село звеселіло людські обличчя погіднішими стали (Є. Г.). 6. В морі я хотів печаль свою втопить Я до моря вийшов рано море спить (Д. П.). 7. Полярник вирішив ще раз уважно розглянути паскальний студентський витвір чимось-таки він приваблював (О. Г.). 8. Чубенко дивився на карту швидко має бути лісникова хата без неї не можна орієнтуватися (Ю. Я.).

Вправа 70. З простих речень утворіть складні безсполучникові і поясніть змістові відношення між їх компонентами. Поставте відповідні розділові знаки.

1. Про перспективи розвитку одного з найбільш масових видів транспорту — повітряного — йшла мова на прес-конференції, присвяченій Дню аерофлоту. 2. Твір московського художника О. Маслякова «Програма миру в дії» удостоєний першої премії на міжнародному конкурсі «Плакат у боротьбі за мир, безпеку і співробітництво». 3. Завдання дальшого розвитку галузі обговорено на розширеному засіданні колегії міністерства будівництва підприємств нафтової і газової промисловості. 4. Думка про високу відповідальність працівників органів масової інформації, покликаних нести в маси пристрасне правдиве слово, була головною на V з'їзді журналістів України. 5. На пропозицію робіськорів Дніпропетровська, Донецька, Львівської і Херсонської областей активісти преси республіки включились у республіканський громадський огляд резервів економії паливно-енергетичних матеріальних і трудових ресурсів. 6. Колективне наставництво сприяє впровадженню кращого досвіду в господарській і партійно-політичній роботі (газ.).

Вправа 71. Утворіть безсполучникові складні речення, використовуючи нижченаведені уривки.

1. У гаю, гаю вітру немає...
2. Тече вода в синє море, та не витікає...

3. Зашебетав соловейко...
4. Баба з воза...
5. Теплий квітень, мокрий май...
6. Мені батько — не рідня, мені мати — не рідня...
7. Слово до слова...

Вправа 72. Перекладіть з російської мови на українську, поясніть уживання розділових знаків.

...Красиво, страстно и резко говорила Роза Люксембург, отлично владея оружием иронии. Но вот поспешно взошел на кафедру Владимир Ильич, картаво произнес «товарищи». Мне показалось, что он плохо говорит, но уже через минуту я, как и все, был «поглощен» его речью. Первый раз слышал я, что о сложнейших вопросах политики можно говорить так просто. Этот не пытался сочинять красивые фразы, а подавал каждое слово на ладони, изумительно легко обнажая его точный смысл. Очень трудно передать необычное впечатление, которое он вызывал.

Его рука, протянутая вперед и немного поднятая вверх, ладонь, которая как бы взвешивала каждое слово, отсеивая фразы противников, заменяя их вескими положениями, доказательствами права и долга рабочего класса идти своим путем, а не сзади и даже не рядом с либеральной буржуазией, — все это было необыкновенно и говорилося им, Лениным, как-то не от себя, а действительно по воле истории. Слитность, законченность, прямота и сила его речи, весь он на кафедре — точно произведение классического искусства: все есть, и ничего лишнего, никаких украшений, а если они были — их не видно, они так же естественно необходимы, как два глаза на лице, пять пальцев на руке... (М. Г.).

Вправа 73. Запишіть текст як пояснювальний диктант і звірте написане.

Завжди ставалося те вночі, а ночі — мовби хто вибирав навмисне — були чорні, холодні, похмурі, ще звечора нічого не заповідалося, Дніпро ще лежав закутий у кригу, причаєно зітхав крізь пролизи, а посеред ночі зненацька бахкало щось у чорноті, розлягалося шаленим гуком і тріском, і в тиші, що залягала по тому, чувся холодний шерех: то зрушав з місця лід. Він сунувся відразу на міст, і тоді міст перетворювався на таку собі тоненьку ниточку між двома берегами, ледь помітну павутинку, що порветься від найменшого доторку. Зате люди на мосту, хоч ще менші й, здавалося б, кволіші, становили для ріки пере-

шкоду досить поважну, через що ріка щоразу мовби намагалася ошукати людей, вдавалася до хитрощів, розгадати які не під силу було навіть найдосвідченішим. Вона завжди рвала на собі крижаний покрив у найнесподіванішу мить і відразу посилала всі льодяні поля в натиск на міст, щоб зчистити його з своєї поверхні без сліду.

Однак люди, щоб не опинитися заскоченими зненацька, догадалися вибудувати у воді перед кожною мостовою опорою міцні льодорізи з товстених дубових колод, ті льодорізи твердо зустрічали перший натиск ріки, розколювали кригу, розбивали суцільні льодові поля на дріб'язок і, хоч ріка не здавалася і пхала нові та нові маси криги, які, навіть розколювані, вже не спливали вниз за течією, а громадилися навколо льодорізів, у невпинному трісківі, шерехові, скреготі творили височенні стоси, облягали льодорізи, дерлися на них, поглинали їх, і вже мали б постати на тім місці рухомі гори криги і рушати далі на міст і тут нарешті стерти його та знищити, але на той час на мості вже заготовлялися люди, ставало старе й мале, дуже й немічне, і кожен мав у руках чи то важкий залізний гак, чи просто довгого дрюка, починалося змагання (П. Загребельний).

СКЛАДНІ СИНТАКСИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ

Складові частини складних синтаксичних конструкцій поєднуються між собою різними типами синтаксичних зв'язків: сурядним, підрядним або безсполучниковим. Відзначаючись ускладненістю структури, речення цього типу зберігають ті ж основні принципи вживання розділових знаків, які характерні для окремих типів складних речень. Але, полісемічні за своєю характеристикою, такі речення вимагають певних навиків швидкої орієнтації в їх будові для правильної постановки розділових знаків.

Особлива складність спостерігається тоді, коли збігаються два сполучники — обидва підрядні або сурядний і підрядний. Напр.: *Отут, серед цвіту, здається, що якби людина навчилася мудрості в дерев, то не була б ворогом самій собі й природі* (Є. Г.)

Якщо у складнопідрядному багатокomпонентному реченні збігаються два підрядні сполучники або сполучник сурядності й підрядності, то кожна між ними ставиться тільки в тому разі, коли вилучення підрядного речення не вимагає перебудови того речення, від якого залежить підрядне. Напр.: *Слід відзначити, що, коли конструктивні*

ініціативи Організації Варшавського Договору знаходили відгук на Заході, це давало благотворні результати (газ.).

Іноді в складних синтаксичних конструкціях, зокрема в періоді, може ставитися тире або кома й тире. Напр.: *Про що б не писав журналіст: нарис про передовика промислового чи сільськогосподарського виробництва, бійця ідеологічного фронту, звичайну замітку на будь-яку виробничу тему,— його матеріал полишає слід у душі читача, надовго запам'ятовується* (журн.).

Вправа 74. Спишіть текст, пояснивши розділові знаки. Охарактеризуйте спосіб поєднання простих речень у складне. Зробіть синтаксичний аналіз 8-го речення та накресліть його схему.

1. Обабіч, де припікало сонце, вже зеленіла тонка квітнева травка і на кущах верби та вільхи прокльовувалася тужава брость (В. Шевч.). 2. Машина, стара і не дуже доглянута за кращих часів, ревла, як звір, все ж Іванові та Харалужному здавалося, що їдуть зовсім тихо, немов повзуть (В. Шевч.). 3. Обабіч шляху лукою одне за одним бігли похмурі вільхи, якісь кущі, й Іванові це нагадало відступ, який він бачив дома, ще в сорок п'ятому (В. Шевч.). 4. Добре, що за два місяці його буття на фронті він ще ні разу не відступав — усе йшли вперед, на захід, визволяючи міста й села, вимучені під окупацією (В. Шевч.). 5. Він не любив самотини, його завжди тягло до гурту, до товариства, а може, просто до співрозмовників, бо мав завжди потребу у спілкуванні словом, веселим сміхом, піснею (В. Шевч.). 6. Він схопив останню зв'язку гранат, готовий виправити невдачу з «міною», і тут громаддя танка здригнулося, немов підбитий звір, ударив вибух, шугнув у небо дим (В. Шевч.). 7. Глянув попід машиною і похолов — на нього сунув плямистий танк, той самий, що він підірвав, чи інший, який зумів прибрати підбитого з дороги чи обійти (В. Шевч.). 8. Очі — піби з весняної хмари: у них і подив від того білоповеневого квіту, що затоплює повесні цей підлісний масив міста, і якась сторожкість, яку можна побачити тільки в очах матері, і мудра задума, що влягається десь глибоко барвою яблуцевої пори золотої осені (В. Качк.). 9. Чим глибше за пагорби поринало сонце, тим нижчою ставала заграва, вужчою — вогняста смуга у воді понад лозами, наче хвилі ткали її кудись під берег (Г. Т.). 10. Цепок, яким він був прикований до вільхи, налягало: видно, повінь, покидаючи цю місцину, хотіла забрати з собою й човна, та не подужала прив'язі (Г. Т.).

Вправа 75. Поставте розділові знаки, якщо це потрібно, між сполучниками.

1. Парк, що починається одразу ж за воротами, розташований на місці колишнього дібровного пралісу і коли дійдеш до кінця центральної алеї, ти можеш побачити окремі вікові дуби, сосни (*газ.*). 2. Сирта вже потемніла від негоди та коли станеш виривати соломку, лаштуючи для себе затишне кубло то вона дихне тобі в обличчя стужавілими і злежаними пахощами осені, заспокійливо й густо дихне (*Є. Г.*). 3. Можна бути непоганим виробничником, навіть передовиком але щоб стати авторитетною і поважаною в колективі людиною цього замало (*журн.*). 4. Концерти неначебто втихомирювали його і що могутніше гули інструменти, що могутніше шаленів оркестр, то спокійнішим ставав Данько (*І. С.*).

Вправа 76. Запишіть текст як диктант. Поставте розділові знаки, поясніть їх уживання. Виділіть речення ускладненої синтаксичної будови, накресліть схему кожного з них.

З отчої криниці

Весна приходить у Болотню розважливо, поволі, без поспіху. Спочатку торкається крилом лісу, відтак зупиняє свій лет у сосновому переліску, а вже аж потім ступає на пагорби та зарінки.

Поля ще сплять під потахаючими попелястими снігами, та їхні рамена, подекуди оголені молодим сонцем, уже дихають глибоко, на повну силу; з торішніх скиб зсувається-злущується шкарубка нічна паморозь, поволі слезить — і вже видзвонює вузьенькою борозенкою рівчак.

Ручай чимдалі співає голосніше. А онде, у видолинку, річечка розлого й повенево вигинається: йде весняна вода.

Джерельця, ручаї, струмки, річки, криниці... Розгойдує небо бузково-сизим шатром понад землею, тягне тонесенькі пера трави до сонця, до життя. А ти простуєш полями, по весняних мочарах, зарінках, водянистих лісових стежках і втішаєш свою розвеснілу душу, бо знову зацімбалили джерельця і струмки, бо знову прибуває живильна сила до річок і чистих криниць — люди питимуть воду. В цьому правічному весняному оновленні, у цім високім філософським рухові всього живого й сущого на матінці-землі до-свідом віків виважена діалектика великої народної мудрості: з топенького джерельця вродиться могутня ріка. З рік постане море. З підземного, невидимого ручаю на-п'ється води криниця. Багато їх по землі. Сотні, тисячі.

Криниці наповнять людину. І вона буде жити, творитиме (В. Качкан).

Вправа 77. Поясніть розділові знаки в періодах і прочитайте їх.

1. Інженер саме що вернувся по двомісячнім побуті в Галичині, і відповіді його були вдовольняючі для капіталістів, стверджувались і тим, що говорив Герман,— тож консоціум, зав'язуючий «Спілку», порішив приступити до діла (І. Ф.). 2. Бачити в сучасному паростки майбутнього, показувати те нове і позитивне, що народжується в людських умах і серцях, відкривати все нові й нові перспективи розвитку соціалістичного суспільства — ось відповідальне і почесне завдання радянського письменника — інженера людських душ (Я. Г.). 3. І поки Ромко розповідав, як Трубая догнав вовкодав у лісі вже мертвого, як він весь змерз, бо йти більше не зміг, і, ніби птаха, до останньої хвилини життя відводив звіра від родинного гнізда,— Тосько стояв у нього перед очима усміхнений, у вишитій червоним і чорним сорочці під старою грушею (О. Д.).

Вправа 78. Доберіть декілька прикладів періодів із публіцистичного стилю. Визначте їх будову і стилістичну роль.

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ПРЯМІЙ МОВІ ТА ЦИТАТАХ

При прямій мові ставляться такі розділові знаки:

1. Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, то після них ставиться двокрапка, а сама пряма мова береться в лапки: *Думала сумна смерека: «Де краса у мене? Ось у інших розвилося Листячко зелене. А я стою однакова Літом і зимою; Як мій дуб мене покине, Що буде зі мною?»* (Д. П.).

У середині прямої мови ставляться такі самі розділові знаки, як у простому реченні. Якщо ж вона складається з кількох речень, то між ними ставляться крапка, знак питання чи оклику залежно від інтонації. В кінці прямої мови знак питання, знак оклику, три крапки ставляться перед лапками, а крапка після лапок: *А що, коли Пороша зараз підійде до неї, і той погляд буде не ніжним, не тихим, не привітним, а грізним і немилосердним: «Чого ти прийшов сюди? Я тебе не чекала»* (В. З.).

2. Якщо пряма мова стоїть перед словами автора, то після неї ставиться кома, знак питання, знак оклику або три крапки і тире. Слова автора

пишуться з малої букви: *«Це ти, Андрію?» — спитала з полу мати (П. П.). «Володимир Ульянов. Юрист»,—відповів Володя, дивлячись у густо заросле, якесь здичавіле обличчя медика (В. К.).*

3. Якщо слова автора розривають пряму мову, то перед ними вживається кома, знак питання, знак оклику, три крапки і тире, а після них — кома й тире, якщо перша частина прямої мови не становить закінченого речення. *«Невже оце та гречка,— кажу до Духновича,— що так біло нам цвіла у Чугуєві?» (О. Г.).*

Коли ж перша частина прямої мови — речення закінчене, тоді після слів автора ставиться крапка і тире, а продовження прямої мови пишеться з великої букви: *«Антон не з таких,— сказав Мартин Джура.— Проти своїх Антон не піде» (П. П.).*

4. Якщо в словах автора є два дієслова, з яких одне стосується першої частини прямої мови, а друге — другої, що стоїть після слів автора, то після першої частини прямої мови перед словами автора ставляться розділові знаки за загальним принципом, а перед другою частиною після дієслова ставиться двокрапка і тире. Перше слово прямої мови пишеться з великої букви: *«Свій мед, першої взятки,— не втерпів боцман, щоб не похвалитись. І, звертаючись до Марії, додав:— Вже чотири вулики маємо, ціла пасіка...» (О. Г.).*

5. Коли мова діалогічна, тоді, як правило, замість лапок уживається тире. Кожна репліка починається з нового рядка, а зв'язок із словами автора супроводжується такими розділовими знаками, як і при записі прямої мови в один рядок:

— *Вмивайся, Михайлику, та й поїдемо жати.*

— *Я зараз. А де ж дід Корній?*

— *Він уже, мабуть, перший сніп зв'язав.*

— *Чого ж ви мене раніше не збудили? Я б йому спاسبі сказав.*

Тато сумно усміхнувся:

— *Жалів, дитино, бо хто тебе потім, як одкотишся од нас, пожаліє у світі? (М. С.).*

6. При цитатах ставляться такі розділові знаки, як і при прямій мові. Якщо цитата наводиться не повністю, то пропуск позначається трьома крапками, коли ж слова автора вносяться за межі тексту, а неповна цитата вплітається в канву твору, то вона пишеться з малої букви і береться в лапки: *Існує напіванекдотична оповідь про те, як заledве чи не на одному й тому столі зустрілися височайший указ про надання чиновникові казен-*

ної палати Панасові Рудченку звання дійсного радника «за отменно старательною службу» і жандармський циркуляр про розшук якогось «Панаса Мирного», що нібито перебуває в губернії на нелегальному становищі... (О. Г.).

Цитата може супроводжуватися вказівкою на автора або на джерело, і тоді ця вказівка береться в дужки, а крапка виноситься аж після неї (якщо вона йде безпосередньо за текстом) або ставиться перед нею відразу ж після цитати, джерело наводиться нижче: «*Леся Українка почала ліричними поезіями, і ліричної струни не занедбала вона до кінця віку!*» (М. Р.).

Вправа 79. Поясніть розділові знаки при прямій мові та цитатах.

1. «Викладайте, товаришу Братусь, свій план»,— спокійно звертається до мене Лідія Тарасівна, наш агроном (О. Г.). 2. Хлопчик під муром на ринку — Хто б не проходив — гука: «Пане, купуйте ялинку, Гляньте-но, гарна яка...» (Д. П.). 3. «Треба написати про тебе нарис у газеті,— докинув Отава.— Це так мило: з простого селянського хлопця виріс видатний лікар» (П. З.). 4. «Іди вже спати, Платоне,— сказав його батько, повертаючи до двору,— бо нам теж удосвіта на поле» (П. П.). 5. Син приїхав з заводу, просив тебе в місто: «Тут же, мамо, в селі скільки люду натулиться». — «Ні,— сказала,— хоч в місті і затишно, й чисто, Та артільних корів не поставиш на вулиці» (А. М.). 6. «Ваш випад, сеньйор, я пропуская мимо вух,— недбало кинув Вовик і звернувся до Марії: — Тобі тут, Марійко, здається, не дуже весело буде...» (О. Г.). 7. «Спасибі, няню, я зараз іду! — відповів Володя. Помовчав, спитав: — Ти, Аню, говорила, що даси мені список книг, які хочеш прочитати. Ти вже склала його?» (В. К.). 8. Я дуже радію, що мій тато живий і здоровий, чого й нам бажає, а далі мою радість підмиває сміх, бо читається те, що є в кожному листі: «А передайте ще поклон до самої сирोї землі моему близькому родичу Гнату, синові Данила, що тримає Оляну, дочку Петра з Микитівського подвір'я. Хай легко йому живеться і хліб жується...» (М. С.).

Вправа 80. Поставте розділові знаки і поясніть їх уживання.

1. У вас тут як на хуторі засміялась дівчина, анітрохи не бажаючи образити цим батька. Розбагатіли (О. Г.). 2. Я, діду, ненавиджу фашизм усією душею крикнув Троянда і навіть встав од хвилювання (О. Д.). 3. І найвища, по-моєму, краса — це краса вірності чув, підходячи, Сагай-

да спокійно вуркотливий оксамитовий голос Брянського І хай би довелося мені ще бути на фронті двадцять, тридцять років... Посивіти, постаріти, а я все залишався б їй вірним (О. Г.). 4. А ви хіба не чули дивуються дівочі, з яскравою вогкуватістю уста шофера. І він уже з пошаною додає Марко Трохимович організував таку їдальню, що дай бог кожному. Всім, хто працює у полі, безкоштовно відпускається борщ (М. С.). 5. За дев'ять століть у Софії не горів ніякий вогонь, окрім свічок сказав він Тільки завдяки цьому збереглися тут фрески й мозаїки (П. З.). 6. Ось хто візьме зброю крикнув листоноша тепер стріляйте в мене, щоб я не мучився, устануть села й вийдуть комнезами, прощай світе, в цю темну ніч (Ю. Я.). 7. Чого б ото людям не зробити однакове письмо — читане і писане журиться мати над наукою, а далі наказує Біжи, сину, до дядька Миколи, хай прийде прочитає (М. С.). 8. Заборона вшанування Шевченка була таким чудовим, прекрасним, на рідкість щасливим і вдалим заходом з точки зору агітації проти уряду, що кращої агітації і уявити собі не можна (В. І. Ленін).

Вправа 81. Діалогічну мову запишіть у рядок.

- Дядьку Себастьяне, у вас під шинелею стеер?
- А ти звідки знаєш? — дивується чоловік.
- Сорока на хвості принесла.
- Краще б вона тобі чоботи принесла.
- Ви його в бандитів забрали?
- В бандитів.
- А він добре б'є?
- Нічого.
- От аби мені хоч раз бабахнути, — аж мружусь від задоволення, уявляючи, як би я стрільнув із стеера.
- Найшов забавку! — хмуріє обличчя дядька. — Краще було б, дитино, аби ні ми, ні ви не знали цих забавок (М. Стельмах).

Вправа 82. Наведіть приклади, в яких заміна прямої мови непрямою неможлива. Поясніть особливості таких конструкцій.

Вправа 83. Спишіть текст. Виділіть пряму мову і поставте потрібні розділові знаки.

Газова гангрена росла... Життя покидало Карналюка. Як ти себе почуваш за руку. Пульсу майже не було. Нічого... Добре... Скажіть, докторе, жити буду прошепотів Карналюк, вдивляючись докторові, здавалось, в самісіньку душу.

Жити? Обов'язково, аякже вдався хірург, як завжди, до своєї рятівної неправди... Чекайте... Докторе... Карналюк угадав всі його думки. А перев'язки вже не треба? Га? запитав він, палаючи у вогні гангрени... Ні, ні... Житимеш... Жити хочу! Дайте мені перев'язку і все, що треба... Ви думаете, я вже помер?.. Перев'язку! Дайте!.. Жити хочу!.. Чого ж ви стоїте?! А-ай...

І Карналюк упав на руки лікарю (О. Довженко).

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ

Вправа 84. Укажіть комунікативну та відокремлюючу функцію тире. Якими умовами (морфологічними, синтаксичними, фонетичними, змістовими) забезпечується кожна функція?

1. Театр та кінотеатр — рідні брати, бо обидва вони театри. Але коли один — кустар, а другий — фабрикант, то вони не можуть жити дружно (Г. К.). 2. Он у двір іде з дружкою молода — гарно вбрана, у вінку, з цілою хвилею барвистих стьожок, що в'ються за плечима (О. П.). 3. На селах гуляла п'яна осінь. Кривавий лист калини на грудях, чоботи — рілля, а сама плювала у степ і мрякоудощами давила села (Г. К.). 4. Мазайло.— По радіо читають, в анатоміях пишуть: серце — орган, що гонить кров, орган кровоносу. Нічого подібного! Серце — це перш за все орган, що передчува і вгадує. Однині вірю йому, а більш нікому в світі. Серйозно кажу! (М. Кул.). 5. Обмережалось над Печерськом небо червоно-сизим полум'ям, а шестидюймовий — назад і клюкнув носом в зелено-червоні огники семафора (Г. К.). 6. Уля.— Коли я дурна, а ти розумна, то скажи мені, що б ти сказала, коли б ти була я, а я — ти, себто коли б він тебе отак проводжав? — «Що б я сказала?..» — «Так». — «Коли б я була ти, а ти — я?» — «Так». Рина.— Мені здається, що він закохався. Уля (в люстро) — Що ти кажеш, Рино? (М. Кул.). 7. Тихо-тихо шуміло колосками жито, хилило повний колос до босих ніг Рублеві — співало якусь сонячну пісню золотого степу, ніжну, радісну... 8. І пісня золотого степу бриніла, як дитячий спомин: ой у жита — золоті копита, а... (Г. К.). 9. Легко, безжурно ляскав хвилями Дніпро, прорізував старий нові напрямки, розмовляв з соромливою шиягою і — кожною хвилею — вперед, вперед. А сонце математично лило електрику на зубаті кам'яні городи, чорно-сиві степи... ой, хороше цілувало кучері Дніпра — хвилі... (Г. К.). 10. — Улю! Ви ж українка! — Боронь боже! Не українка! — Українка! — А нізачо! Ні! Ні! — У вас прізвище

українське — Розсоха! — Ні! — Та що там прізвище — у вас очі українські, губи, стан! (М. Кул.).

Вправа 85. Поясніть, якими правилами пунктуації регулюється графічне відтворення однорідності на письмі.

1. А цій землі нічого не забракло — ні рік, ні моря, ні озер, ні трав (Л. К.). 2. Картини природи, степи, море, зоряний шлях — ось де шукає романтична душа поета спокою (Г. К.). 3. Йдемо крізь ніч, крізь бурю у степу. Крізь дощ і сніг, дебати і дебюти. Ми є тому, що нас не може бути (Л. К.). 4. Похмурий, жовтогарячий ранок... зустрів чубатих січовиків (Г. К.). 5. Посутеніло. Між Дніпром і Доном Перун переморгнувся з Посейдоном (Л. К.). 6. Меч, лук і стріли. Ратище під бік. Конини шмат. Підстилка з очерету (Л. К.). 7. Ніч. Електричні ліхтарі, як парубки, моргають на молоді тополі, милуються, грають світлом на біло-зеленому листі... (Г. К.). 8. Крізь грати часом маячить нужденне, замліле обличчя, дивиться на вільне, широке видноколо... (О. П.). 9. Якесь вільне зітхання стояло в тихому, легкому повітрі, напоєному пестінням (О. П.). 10. Ми сиділи в садку чудовим весняним вечором (О. П.). 11. А університетська справа йшла своїм ладом: училося, працювалося, збиралося (О. П.). 12. Це все було просто до дрібниць: і я, і заспаний ранок, і сивий степ. Я пам'ятаю хороше тільки ранок: заплаканий у росах, молодий і трохи засоромлений сонцем, що смутне купалося у стрижні (Г. К.). 13. І степ, і сонце, і далекий бір — все співало разом з журавлиною піснею у грудях Василя (Г. К.). 14. А у Дніпрі що риба, то білуга (Л. К.). 15. Загув, захвилювався Хрещатий Яр і сірими стінами покотив страсть юрби до дніпрових хвиль (Г. К.). 16. На небі гасли світові зорі, кресала білий вогонь на сході зірниця, а поділки синьої ночі тремтіли, застелялись сизим туманом, і тільки над Дніпром біла крилами ще ніч, як заспана птиця... (Г. К.).

Вправа 86. Поясніть, якими правилами пунктуації регулюється графічне відтворення відокремлених членів речення на письмі.

1. Окрім легенд, є дані наукові, теорії складніші теорем (Л. К.). 2. І, сміючись, як молодість, покотились серед молочного туману ранку нервові звуки піаніно: рішучі, буйні, повстанчі... (Г. К.). 3. Кримська кампанія, ота велика, така нещаслива для Росії війна, зосталась і в наших дитячих спогадах, хоч ніхто з нашої родини не був у військовій службі (О. П.). 4. Ще далі, за Грунею, простягло-

ся друге велике узгір'я, обгортаючи понад Пслом широку долину; внизу підгір'я видніють села, понад ними красують різними барвами картаті ниви, веселі гаї, а ще вище, на самім обрію, стоять високі, думливі могили, написані у прадавні часи невідомим племенем (О. П.). 5. Садок стояв нерухомо, укритий більше цвітом, ніж листом, укритий тим білим та ясно-рожевим цвітом надії, ніжної, непорушної краси (О. П.). 6. Степ зустрічає низькими поклонами пашні вітер, а він проходить полями — теплий, ніжний, смикає за вуса горду пшеницю, моргає до вівса й довго, довго цілує кучеряві голови гречок — п'є меду степові (Г. К.). 7. Ліворуч від Драгоманівської гори біліють хатки, розбіглись по підгір'ю разом з садочками, вільно, де самі хотіли, спускаючись до гадяцького Подолу (О. П.). 8. Степ був сизий, мов крило орла. Василь із сином заорали ранок на сході, у степу, і сіли під возом снідати (Г. К.).

Вправа 87. Обгрунтуйте виживання парних ком, тире та дужок.

1. Легко повіяв вітер, далі притих, послухав горе-журбу матері і, здавалось, сам заплакав над потолоченою кіньми пшеницею... (Г. К.). 2. Опріч пісень, приповісток, обрядових примовлянь, єсть, на мою думку, ціла окрема царина, мовляли, «народної словесності»: це розповідання снів (О. П.). 3. Наші полтавські товаришки одержували, звичайно, листи від матерів (О. П.). 4. Василь з батьківською ласкою одрізав синові паляниці (пилюга хрускала на зубах), підсунув капустяний листок із салом і повернув голову до воза, слухав... (Г. К.). 5. Дід-запорожець: Пугу! Чи не видно, бува, наших з Великого Лугу. 6. На крилі млина гасло сонце, коли Кость прийшов на умовлене місце й ліг плечима під обніжок, у спілому косистому вівсі, ждати хлопців. 7. Кругом було тихо, ніжно. І тільки десь далеко бриніла заплакана пісня степу і цвіла в канавах, як думав Кость, гірким полином... (Г. К.). 8. Чубрієнко задоволено затягся, дістав з своєї торби пшеничний сухар (він дурно нічого не розказував!) і розпочав широко, з деталями... Смеркало. Кущами Щербачкової ліщини, обережно розмовляючи, кralись сіро-чорною смугою постаті озброєних людей (Г. К.).

Вправа 88. Напишіть текст як контрольний диктант і визначте відділяючі і відокремлюючі розділові знаки та поясніть їх уживання.

Плекаймо, люди, пісню...

Український народ упродовж свого існування завжди був неперевершеним творцем чарівної пісні, яка вирізняється своєрідністю, неповторністю на тлі світової музичної культури. Це найдорожчий скарб народу, неоціненна частка його поетичної душі. У ній зберігається історія і характер, обдарованість і краса людська, в ній, немов у своєрідному комп'ютері, запрограмований морально-етичний код і духовна велич української нації.

У вік музичного модернізму, задушливого смогу біт-, хіп-, поп-, рок-музики, що заповнив душі широких мас, особливо молоді, наша пісня повинна стати своєрідним базисом духовності для тих, хто здатний відчувати красу рідної мови, вслухатись у соловейкову мелодію... Українська пісня не тільки спроможна лікувати тих, хто опинився у незavidному становищі безбаченка. Вона з давніх-давен здатна єднати людей у любові один до одного, у любові до Батьківщини. Свого часу Шіллер писав: де співають — там лишайся жити. Лихі люди не співають пісень. Тільки там, де народ співає, співає не абияк, а багатоголосо, там, де голоси творять диво-плетиво, багате на контрапункт та підголоскову орнаментику, міг народитися Леонтович — неповторний майстер флігранної обробки пісенних зразків, що довів свою професію до високої досконалості.

Вже сам по собі відбір Миколою Дмитровичем першоджерел для мистецької оздобы став процесом вельми важливим, бо добиралися пісні найцінніші з цінних, лише ті, що найбільше хвилювали поетичну душу Майстра. Вони перетворювалися у шедеври, влітаючись самоцвітами у вінок усенародної музичної культури (А. Авдієвський).

Вправа 89. Напишіть текст як диктант. Поясніть синтаксичні основи пунктуації в простому реченні.

Слово Косинки

У двадцятих роках нашого століття часто влаштовувались і в Києві, і в Харкові, і по інших містах літературні вечори з обов'язковими тоді дискусіями. На одному з таких київських вечорів я вперше побачив і почув Григорія Косинку. Стрічався я з ним, правда, і раніше в якійсь редакції, і він вразив тоді мене категоричною рішучістю своїх

естетичних оцінок, гостро критикуючи, пригадую, переклад одного Бодлерового вірша.

«Жахливий переклад»,— різким голосом повторив він кілька разів, і стосувалось те, власне, не так перекладу, бо французької мови Косинка не знав, а самої поетичної системи Бодлера, такої чужої психологічному строеві селянського сина, здорового й фізично, і душевно хлопця. (Щоправда, і Бодлера, і інших західноєвропейських письменників він з цікавістю читав — у перекладах, звичайно). Але то була в мене хвилинна зустріч (...) Він читав одно з своїх невеликих оповідань, чи, як він полюбляв говорити, одну з своїх новель (так тоді й писалося — новеля). Читав, і це був його звичай, напам'ять, що рідко трапляється між прозаїків. І знов той самий різкий металічний голос, знову та сама впевненість, рішучість. Видно було, що самому авторові подобається його твір, подобається кожна соковита, рельєфна, густо забарвлена, крута, коротка, енергійна фраза. Енергією, життєвою силою віяло й від його невисокої, міцно збудованої постаті. І це передавалося в публіку: йому охоче плескали... (*М. Рильський*).

Вправа 90. Поставте розділові знаки в кінці речень (на місці трьох крапок). Прочитайте текст уголос, дотримуючись інтонації.

А чи не занадто вже я славословлю старих своїх коней, і село, і стару свою хату... Чи не помиляюсь я в спогадах і почуттях...

Ні... Я не приверженець ні старого села, ні старих людей, ні старовини в цілому... Я син свого часу і весь належу сучасникам своїм... Коли ж обертаюсь я часом до криниці, з якої пив колись воду, і до моєї білої привітної хатини і посилаю їм у далеке минуле своє благословення, я роблю ту лише «помилку», яку роблять і робитимуть, скільки й світ стоятиме, душі народні живі всіх епох і народів, згадуючи про незабутні чари дитинства... Світ одкривається перед ясними очима перших літ пізнання, всі враження буття зливаються в невмирушу гармонію, людяну, дорогоцінну... Сумно і смутно людині, коли висихає і сліпне уява, коли, обертаючись до найдорожчих джерел дитинства та юнацтва, нічого не бачить вона дорогого, небуденного, ніщо не гріє її, не будить радості ані людяного суму. Безбарвна людина ота, яку посаду не посідала б вона, і труд її, не зігрітий теплим промінням часу, безбарвний...

Сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє... Чому ж я мушу зневажати все минуле... Невже для того,

щоб навчити онуків ненавидіти колись дороге й святе мое сучасне, що стане теж для них колись минулим... (О. Довженко).

Вправа 91. Спійшіть текст, поясніть розділові знаки, зробіть синтаксичний аналіз кожного речення: визначте структуру, тип, головні та другорядні члени речення.

Пісня! Вона — серце народу, його душа, його крила. Витворена народом, пісня пахне майовими дощами, синіми льонами, материними руками... Пісня порушує найтонші струни людини.

Вона часом вихлюпує з душі повенево й затоплює, здається, весь світ — звучить хорально, набатно, потрясаючи нашу пам'ять: будьмо пильні!.. А то черкне ластів'їним крильцем вечірній небокрай, приторкнеться невидимої струни наших почуттів — і добуде, мов діамант, чисту сльозинку з очей, заглаїть, як дитяті, чийсь біль, комусь залікує давню рану...

І все це пісня. Такої неземної сили наша народна Пісня!.. (В. Качкан).

Вправа 92. Поставте потрібні розділові знаки, пояснивши їх уживання.

У білі сліпучі дні весни чи раннього літа дівчата з місцевого медучилища проводять на території фортеці заняття з протиповітряної оборони. З ношами у важкому спецодязі з сумками Червоного Хреста через плече розсипавшись по замковому пустирищу юні медички з сміхом долають уявну радіоактивну зону долають учбову смерть і все когось рятують рятують...

Територія саме для таких учень ями горби бур'яни. Споруда римських чи ще раніших часів фортеця давно вже нікого не відлякує. Де колись римлянин чи турок зубами скреготів тягнути з укріплення свою розпатлану жертву нині юні медички крізь протигазні маски сміються очима до перехожих.

А в перерві між заняттями посідавши на мурах де провіває вітерець далеко біліють у своїх халатиках наче табунчик гусей і жартами зачіпають археологів що риються в одній із ям поруч.

Коли випаде так що під час занять з дівчатами буде Віра Костянтинівна улюблена викладачка то юні медички свою увагу більше віддаватимуть їй. З місією Червоного Хреста в далекій південній країні вона була... То ж бо країпа поетів любові чорних очей пластики рук жіночих що вміють зачарувати навіть змію...

Ось вона стоїть дибки маленька бенгальська рептилія схожа на польську ящірку твого дитинства. Може далекий нащадок того змія що спокусив колись Єву? Насторожилося дивитися аж моторошно стає а що як стрибне? Неотруйне чи може смертельне?

Віро Костянтинівно а що все-таки ви почували там?

Почувала дівоньки що мушу повинна. Як ото мовиться місія така тобі випала рятувати.

Для них це голос фронтовички тієї що фото її усміненої зовсім дівчини в шапці-вушанці можна побачити на Дошці слави в їхньому медучилищі. Такою вона була їхня Віра Костянтинівна що посріблена тепер сивиною сидить серед них. Невже мине час і вони її вихованки теж стануть такими? (*О. Гончар*).

Вправа 93. Поставте розділові знаки і поясніть, які з них відділяючі, а які відокремлюючі. Зробіть повний синтаксичний аналіз окремих речень.

Отче поле

Завжди коли випадає відвідати рідні місця я використовую нагоду пройтися кілька кілометрів навпростецькою стежкою через Саньчине поле. То дарма що знайомі візники чи власники легкових автомобілів запрошують на автозупинці до своїх повозів крізь вікна «Жигулів» або й навіть на возі не відчуєш усієї принади й первозданності рідного поля. Тут кожен кущик кожен видолинок чи пагорб зберігають живу пам'ять дитинства і юнацьких літ нетлінні сліди твоїх предків батьків односельців які обробляли цю землю оберігали ошедрювали дорідними врожаями.

Ранньої провесни коли після снігів і спраглих дощів набереться сили ця рілля освячуєшся радістю як вільотно дихає вона на повні груди видолинки і навкісні пагорби усіваються дитинносвіжою зеленню починає трубити жито дзвенять у високості золоті струни жайворонків серед розповні літа поле вигойдуге половілим а затим і золотавобрунатним доріддям колосся по осені над розлогою стернею тремтить живим маревом бабине літо. В будь-яку пору року Саньчине поле має свою принаду, свою неповторність навіть і тоді як періщить надокучлива осіння сльота чи січе хурделиця... (*В. Скуратівський*).

Вправа 94. Поставте потрібні розділові знаки, поясніть їх уживання.

I

Забування починається зі зради Як вірус проникаючи в здорову клітину ставить собі на службу механізм виживання так і сталінізм чинив з ідеями Леніна «Корифей усіх наук» підкоряв власній волі дії всіх законів юридичних економічних біологічних фізичних хімічних Істина дробилась на безліч напівправд із грифом «секретно» і віддавалася на розтерзання відомствам Демократія і гласність ретирувалися з трибун і засідань Душа народу знемагала під тягарем комплексу вини за батька куркуля батька ворога народу Особистість позбавлена захисних гарантій опосередковувалася до стану холоуя Отака вона моральна метаморфоза принципу «за будь-яку ціну».

II

Правда на шляху бульдозерів які освоюють нульовий цикл раптом виникла постать Бориса Іванова Вчинив він несподівано й зухвало пішов у банк і арештував фінансові рахунки будівельників Санітарний інспектор Іванов зневажив інструкцію заступника головного санітарного лікаря СРСР і там де інші незмінно беруть під козирок виявив чесність глузд характер і не побоюся мужність Борис Якович як мовиться прокинувся знаменитим Його тепер упізнають на вулицях як колись Володимира Висоцького Однак бульдозеристи продовжували рити землю сповна одержувати зарплату Іванов арештував одні рахунки а О. Герасименко заступник директора комбінату з реконструкції завів інші От вам і доказ того що на кожного демократа знайдуться лещата (*Б. Харчук*).

Вправа 95. Напишіть текст як контрольний диктант для повторення всього пройденого.

Поміркуймо над тим, що кличе людину до творчості: літератора — писати книгу, композитора — складати пісню, а співака — повертати її у новій красі людям, поміж якими вона й зродилась, живописця — зафіксувати на віки мить, коли з яблуні спадає у траву білопелюстий квіт — і тоді трава немовби оживає цвітінням, або ж увічніти материн погляд у портреті? Поклик серця, душі, якийсь потаємний внутрішній голос, жадання людям добра, потреба утвердження, духовного самовираження, возвеличення, слави?.. Справді, що спонукає творця потягтися до ручки,

взяти чистий аркуш паперу і, ніби освятившись маминим благословенням, вивести перші слова... А яким дивосвітом заповнена голова творця пісні, коли він, може, пізнього тихого вечора торкнеться тремкими пальцями клавішів рояля і з них злинуть звуки: вони забринять, як молоді бджоли на конюшині, запахнуть літом і братчиками. Він укладе ті перші звуки в нотні знаки, щоб дати їм велике життя.

Творчість завжди покрита невидимою скатеркою таїни, певної недоступності. Так було з прадавніх часів, відколи людина сягнула своєю уявою в реальний і в той же час фантастичний світ, у якому живе, який витворює і з якого відійде... Творення — це і є таємничість діяння за законами краси, до чого тягнеться кожна душа... (В. Качкан).

Вправа 96. Поставте потрібні розділові знаки. Вставте на місці крапок пропущені букви. Напишіть слова разом, окремо чи через дефіс.

Біля сараю були німці. Тільки тепер Хома помітив що вони не/висаджували двері а навпаки заб...вали їх чимось обливаюч... з/верху. Блиснув во...ник в одного в руці і полум'я лизнуло масивні двері. Тої/ж миті Хома випустив чергу з автомата. Двоє чи троє одразу впали інші пригинаючись кинулися в/розтіч. Хаєцький майнув уперед. Вже вискакуюч... сходами він почув як в/середині сараю страшенно ревуть волають ніби киплять числен...і людські голоси.

Об...рнувши автомат прикладом Хаєцький вдарив ним по здоровенному замку. В/середині одразу пр...тихло заніміло а за/мить закричало ще з більшою силою зд...чавіло страшно не/по/людськи.

Уже тлів рукав уже потріскався приклад проте замок не піддавався. Хаєцький оз...рнувся до/вкола побачив уламок рейки. Він був такий важкий що іншим разом Хома певно ні/за/що його не підняв би. Але зараз сили помножились і він розмахнувся синіюч... від напруги вдарив по замку і замок розчохнувся.

Мимо Хоми замере...тіли смертельно бліді спотворені жажом обличчя чоловічі й жіночі кістляві безкровні.

Лише одне якесь дівча схоже на лижницю в своїх шароварах зупинилося на Хомин оклик глянуло на нього за/мить вирослими великими очима упало йому на груди.

Наші знеможено заплакало дівча Наші Наші

А Хома веселий і радісний зривав з їхніх рукавів жовті як гусінь нашивки і відкидав геть (О. Гончар).

Вправа 97. Суцільний текст розбийте на речення і поставте відповідні розділові знаки.

Усі «Кобзарі» Тараса...

Подорожуючи по Лівобережній Україні вже тоді усім відомий поет і художник Тарас Шевченко не раз був у Баришівці Переяславлі Яготині зустріч із баришівським прокурором Бориспольцем наприклад закарбована в повісті поета «Прогулка с удовольствием и не без морали» а по слідах його перебування на важливому археологічному об'єкті в Березані було написано вірш «Розрита могила» у Баришівській районній організації Товариства книголюбів вивчено і багато інших невідомих донедавна сторінок життя великого Кобзаря розповідає голова його правління О. Боровко і в цьому дуже допомагають нам місцеві літератори наші земляки матеріали вони зібрали стільки що їх було достатньо для відкриття у Баришівці на Київщині музею-кімнати Т. Г. Шевченка свої книги про Кобзаря привезли сюди правнук поета Д. Красицький уродженець села Веселинівки Баришівського району письменник Володимир Дарда але по-справжньому цей унікальний музей «сформувався» коли цілу свою Шевченкіану подарував земляк баришівців уродженець села Дернівки В. С. Костенко всі його знають у районі ветеран партії колишній перший секретар ЦК ЛКСМУ лауреат премії імені М. Островського у 76 років не сидиться йому в Києві де мешкає більше бачать його в Баришівці в рідній Дернівці інших селах району багато зробив тут В. Костенко для створення історико-краєзнавчих музеїв написав на місцевому матеріалі ряд художніх та публіцистичних творів пристрасний книголюб понад сорок років збирав Василь Семенович видання Т. Г. Шевченка усе що пов'язано з перебуванням його на Київщині і ось цей неоціненний дар багатюща Шевченкіана передана землякам баришівцям і нині вона в унікальному музеї-кімнаті Кобзаря майже 600 книг у цьому зібранні де ще знайдеш стільки «Кобзарів» їх тут 135 (газ.).

Вправа 98. Напишіть твір «Публіцистика про перебудову», використовуючи відділяючі та відокремлюючі розділові знаки. Поясніть їх необхідність.

Вправа 99. Зробіть заміну прямої мови на непряму і поясніть розділові знаки.

Пожежники кінчали вже, пили компот, то один з них пересунув від себе до Лук'яна меню. Вибір невеликий: борщ по-флотськи, макарони з м'ясом і компот.

— Компот нікудишній, теплий, краще замов пива,— з невідомою люб'язністю порадив один з рудими, аж палахкотючими, вусами.— А борщ гарний, шахтарський борщ. Ще б тільки червоного стручечка до нього.

— Ти б, Ливоне, нашого борщу скуштував, глиньського, з карасями. Ото борщ! — втираючись після компоту, сказав вусатому зовсім ще молодий і, напевно, недавній тут.

— «Кочегарку» карасями не нагодуєш,— посміхнувся вусатий.

Встав, обидва встали за ним, заходились одягати свої мідні шоломи, на яких заграли сонячні зайчики од вікон (В. Земляк).

Вправа 100. Поставте розділові знаки і поясніть їх уживання.

1. Мотоцикл на те й винайдено, щоб на ньому їздити ... мчати ... летіти ... давати найвищу швидкість (О. Г.).
2. Берези ... сосни ... і пісок ... і яр ... і птичий свист ... і вітер ... і ялини (М. Р.).
3. От і братія сипнула у сенат писати ... та підписувати ... та драти і з батька ... і з брата (Т. Ш.).
4. Я неначе втопив у Десні ... і свій жаль ... і тугу ... і розпач відступу (О. Д.).
5. Мова заходить знову про вагончики для ночівлі ... то про кухню, якої зовсім нема... то про те, що після зміни навіть вмитися піде (О. Г.).
6. І виріс я на чужині ... і сивію в чужому краї (Т. Ш.).
7. І знай же: наша кров ... і піт у боротьбі той здобували світ, Куди ти йдеш, моя дитино мила (М. Р.).
8. В рухах ... в мові є якась природна гідність ... розгонистість (О. Г.).
9. Вся неосаяна рівнина ... Дніпро ... і безхмарне небо ... залиті каламутно-червоним світлом посухи (О. Д.).
10. Піти лишень ... подивитися до царя в палати (Т. Ш.).
11. Отак земля жаліла його, коли він, ще не нажившись, мав поспрощатися з нею; напевно, тому й виживав, що бачив не хижі химери ... і страхіття, націлені, надздоблені на людське серце, а тиху матір з немовлям... і росяну ... в пилку пшеницю ... кучерявий овес у видолінку ... і селянську хату з соняшниками ... і рожею перед нею... різноцвіті ... і пізноцвіті біля неї ... і кумедно бундючного лелеку з лелечатами на ній, який туманного ... місячного вечора здається вже не птицею ... а самим сном (М. С.).

Вправа 101. З публіцистики та художньої літератури доберіть речення, у яких однорідні члени стоять після узагальнюючого слова, перед узагальнюючим словом, в середині речення (після узагальнюючого слова).

Вправа 102. На місці крапок поставте розділові знаки і сполучники.

1. І на оновленій землі Врага не буде, супостата ... буде син ... буде мати ... будуть люди на землі (Т. Ш.).

2. Тонкий промінь торкнувся зголубілого вікна ... на склі наче накіпili шротинки золотого саява. Я спав ... цей промінь постукав у мої очі, постукав у мою душу ... тепер пробуджені очі пильно приглядаються до тієї вузької калюжки, якою стала шибка ... душа все більше сповнюється певністю, що вона теж поступово золотіє, закрітаючи жовточолим соняхом (Є. Г.). 3. 15 експедицій виконали завдання на борту орбітальних станцій «Салют» ... це ще раз підтвердило високу надійність радянської космічної техніки (газ.). 4. Тільки небо тоне ... пахне небом степова імла (А. М.). 5. Та минуло кілька днів ... знову на трасі Сімферополь — Ялта з'явилися колони автобусів із знайомими написами «Артек» (газ.). 6. Тебе нема ... дні — як ночі ... сад хитається в журбі (В. С.). 7. Цвіте земля садами і людьми ... люди — дітьми, діти — тайною (П. С.). 8. Пройшов весняний дощик ... рідне місто ожило (газ.). 9. Ночами земля вже тужавіла ... вдень розм'якала проти сонця ... озимі посіви весело бігли вдалину (М. С.).

Вправа 103. Спишіть речення, пояснивши розділові знаки, та наведіть приклади подібного використання таких знаків у публіцистиці.

1. Вже листопад підкрався з-за дубів і гай знімає золоту перуку (Л. К.). 2. Сонне крило ночі засивіло в тумані, простяглося зубцями на сході і ждало, коли погасне остання зоря... Світало. Десь недалеко в селах співали півні, і сонний степ трусив уже кошлатою заспаною головою над Дніпром: умивався до зорі ... (Г. К.). 3. Коли в людини є народ, тоді вона уже людина (Л. К.). 4. Щоб мову свою рідну їх діти не забули, їм літери виводять вірменки на піску (Л. К.). 5. Вікна мурованої школи, де тимчасово тримали заарештованих, уже давно обгорнула темрява (Г. К.). 6. Чи можна ж було нам не знати українського слова, коли воно було просто таки нашою рідною, притаманною стихією (О. П.). 7. Весна подихала тим лагідним диханням уст своїх, коли вона тільки що відчинить чарівною рукою двері тепла, радощів, любові (О. П.). 8. Знадвору, у вибиту шибку, смутними акордами бриніли звуки гармонії: десь під тополями грали солдати (Г. К.). 9. З-за гори вийшов літній день. Тоді Смолярчук глянув з гори на долину, на Гандзюченків куток: під кручами, мов ті ластовині гнізда, тулилися два десятки хат (Г. К.). 10. Гості ще залишалися: не зриватися ж, мовляв, зараз по вечері, треба посидіти (О. П.). 11. Мокій (м'якше): — Можна сказати — аеро бринить. А от іще кажуть: сніжок бринить. Це як випаде, а тоді зверху, в повітрі, ледве примітний такий, бринить (М. Кул.).

Вправа 104. Спишіть речення, поставте розділові знаки; поясніть їх синтаксичне, смислове та інтонаційне навантаження.

1. З тернового куща, недалеко стежки, злетіла якась заспана пташка вона ніби зраділа з такої ранньої зустрічі з Кирилом бо не встигла розправити заляклі за ніч крила як дзвінко, голосисто защебетала йому над головою: п-і-і, п-і-і, п-і-і!.. (Г. К.). 2. На вулицях тихо-тихо десь недалеко горить, як свічка, маленька крамниця вітер помалу підлизує своїми червоно-жовтими язиками іскри крутить незадоволено полум'я по тонких балках і, як звір, важко дихне і — перескакує до нової жертви — зеленого штахету... (Г. К.). 3. Батько zostався вірним своїм переконанням і вибрав перше, сказавши, що хоч йому дуже тяжко бачити велику перешкоду на синовому життєвому шляху коли хлопець не зможе скінчити гімназії та йти далі але він, батько, волисть прийняти вже таке лихо, аніж висікти сина різками не бито його малим, тим паче неможливо завдавати йому такої ганьби коли він став дорослим юнаком (О. П.). 4. Ми мовчки встали сонце вже давно звернуло з обіду і Татарські шпилі з голими покрішками підіймалися над зеленою Долиною, мов стовпи до великих-великих воріт (Г. К.). 5. Природа ще не розгорнула всіх див своїх вона тільки що прокинулася, тільки що почала творчу працю свою (О. П.). 6. Хай простять мені смугляві берези!.. Вони в селі Чорному стоять над ставом, мов соромливі дівчата, що вийшли купатись, роздяглися і спустили до колін свої білі сорочки їх ноги мие зелена вода ставу стан обіймають сосни а кучеряве гілля цілують вечорами зорі ранками — сонце тоді берези ще більше соромляться, закривають засмаженими руками-гіллям краєчки своїх очей і от-от пирснуть зо сміху, — але на їх суворо дивиться дуб, гладить вітрами лисину осокор сумно хитає головою стара верба і поговорі шумить борами... Соромом горять тоді берези немає де сховатись, присісти стоять розперзані а сонце січе над ними червоний оксамит... (Г. К.).

Вправа 105. Напишіть текст як контрольний диктант.

...Вечірня вулиця — в берегах вишневого цвіту. Вечірня вулиця — наче дно річки, по якому ти йдеш, ідеш по грузькому піску, а з обох боків над тобою здивилися білі пахучі хвилі. Вони поки що застигли, вони поки що дивляться цікаво на тебе кожною своєю квіточкою, вони ніби очікують слухної миті, щоб линути донизу, в цей неприродний вакуум, і заллати його до верхів. Накрапає теплий, справді-таки дрібен-дрібен дощик, дерева стоять чи то в

парі, чи то в ріденькому туманці, який зм'якшує все, злагіднює, і маєш таке відчуття, ніби зараз ти присутній при акті першотворення, наче ти перенісся в первісні часи. Бо й тоді так само цвіло дерево...

Ще ж наче й не одцвітати садкам завтра чи позавтра, бо яблуні лише збираються випустити цвіт на волю, а проте на землі вже біліє опалими пелюстками. Й чорна земля здається від них ще темнішою, відмолодженою. І хоч криницю накривають дерев'яною накривкою, а проте у витягнутому відрі води плавають змарнілі, зводяннілі пелюстинки, бо ж вишня стоїть над самою криницею. Ось ти сам нахилився — і з голови твоєї посіялось два чи три кружливих крилечка.

Можна стежити, як смеркає небо, повітря,— й розквітлі дерева теж смеркають. Частку за часткою свого пелюсткового світла віддають вони похмурим посланням ночі, проте не все, проте дещо залишають і собі. А тому, гаснучи, не зовсім пригасають, і пізнього вечора вони обачно так, хворобливо світяться; а потім і вночі, коли вийдеш на них подивитися, вони вперто не примеркають, випромінюючи хоч і коротке, хоч і зжухле, та все ж таки світло; а далі вже, під ранок, вони, ніби омившись свіжістю, починають теж розвиднятися разом із досвітком, і недавно прижухле їхнє світло займається невбитою внутрішньою снагою. І хоч як прагла погасити їх ніч, хоч як силкувалася вбити їхню чисту душу — але не вбила, й ось тепер, при сонці, всі вони раптом вибухнули ясним цвітінням, і воно таке яскраве, що затьмарює й цей день... (Є. Гуцало).

Вправа 106. Поставте, де потрібно, коми і поясніть їх уживання при конструціях з **як**.

1. У колі друзів багато говорилося про майбутнє Лисенка як першого українського музиканта. 2. Микола Лисенко як найталановитіший музикант серед студентів університету скоро став у центрі етнографічної діяльності. 3. Почавши свою діяльність як музикант-етнограф, Лисенко, природно, зрозумів, що основою хорової культури повинна стати народна пісня. 4. Як піаніст Микола Лисенко написав чимало творів для фортепіано, широко використавши народну мелодію, ритм і образи народної пісні. 5. Перед ним же як перед українським композитором постало завдання створити музичний репертуар для українського театру. 6. Працюючи в ній (консерваторії) як директор і педагог Мендельсон багато уваги приділяв справі добору хороших педагогів (В. Д.). 7. На народну пісенність як на

школу поетичної майстерності М. Павлик орієнтував і своїх сучасників початкуючих письменників (*О. Дей*). 8. Сюди найжджали його (О. К. Толстого) двоюрідні брати Олександр, Володимир та Олексій Жемчужникови, широко знані колись і тепер як один автор Козьма Прутков (*Є. Г.*). 9. Як поета з тонким і ніжним відчуттям людських переживань П. Грабовського особливо вабили народні пісні (*О. Дей*).

Вправа 107. Зробіть пунктуальний аналіз твору.

Школа моя! Радість моя! Невпізнанною зробили тебе роки, а ти в моїй пам'яті живеш такою, якою побачив уперше, в той далекий тридцять шостий рік, коли ступив на твоє подвір'я ще молодим та зеленим учителем...

А колись вона була мов лялечка — весело сміялась білизою своїх стін, вабила до себе привітним блиском широких вікон. Над нею вдень і вночі шуміли могутні, повні сил і снаги осокори, а біля них, на світлій сонячній галяві, мов сестра у пишному вбранні, молода білокора береза, весела й привітна, безтямно закохана у вітер, який так любив ранками й вечорами розчісувати їй довгі зелені коси...

Давненько все те було. Але його не забудеш, не викинеш із життя.

Нехай сьогодні недалеко від старої, занедбаної, гордо височить новозбудована школа. Вона молода, повна сил, зневажливо коситься глумливим блиском вікон на стару, присадкувату, почорнілу. Пишається вікнами, важкими карнизами і навіть гострим шпилем, без якого не зміг обійтись архітектор, віддаючи данину нерозумній моді. Нова школа хизується на всю околицю своєю писаною облогою, і саме на ній, а не на тій, старенькій, що бачила все і пережила все, спинається око перехожого.

Ну що ж — кожному своє; побажаймо новій школі побачити в своїх стінах стільки ж хорошого й доброго, скільки його бачила стара, напівзабута, яка скромно, по-старечому тулиться до нової, молоді... (*Ю. Збанацький*).

Вправа 108. Напишіть текст як диктант. Поясніть вживання розділових знаків та правопис виділених слів.

На схід сонця

На Федориному городі жоржини розквітли останніми. Поруч із ними ще тяглися їжакуватими голівками до нещедрого вересневого сонця **блідо-рожеві** айстри, паперово шелестіли під незримими пальцями вітру запечалені хри-

зантеми. Хоч як кохалася у квітах Федора, та не любила **подовгу** просиджувати біля них без діла — відливалось їй від незапашного цвіту журливістю осені.

Дивною була ця Федора — на селі її хто **недолюблював**, а хто й побоювався. Суха, рівна, як палиця, і по-чоловічому висока, жилага, зодягалася у щось вдовине, чорне, запиналась грубою хусткою по самі брови і ходила селом, що та мара, неговірка і сувора.

Здавалася Федора старішою за саме село, за ту чорну землю, на якій жила. Старішою й за гай той далекий, з-за якого ранками викочувалося сонце, і тоді дерева пломеніли щораз, ніби охоплені пожежею; старішою за геть порослий мохом, покритий пліснявою давній колодязь біля циганської могили — лисого піщаного пагорба, що гулею височив серед рівного, як тарілка, степу. Усьому чорному, хмарному, правдньому, що було у нашому селі, Федора доводилася **немовби** ріднею. А ще мала звичку, яка була об'єктом гострої цікавості сільських хлопчаків. У негоду чи заметіль, у днину погожу й теплу, як сон немовляти, у вітровій чи непролазну розталь виходила Федора в степ зустрічати сонце. Стояла, що та **вогнепоклонниця**, від першого промінчика до врочистого виходу з-за гаю вогненної велетенської кулі — і хилила ніколи й ні перед ким не схилепу голову, і сиве пасмо вибивалося з-під чорної хустки. Колись давно, саме в такий ранковий час, фашисти розстріляли її сина, її єдину дитину. Тому й ходить зустрічати сонце. Наче хтось посилає — іди, Федоро, іди, може побачиш сина... (О. Ніколаєвська).

Вправа 109. Поясніть причини відокремлення другорядних членів речення. Поставте при них потрібні розділові знаки.

1. Двісті п'ятдесят років тому маловідомий чоловік на ім'я Левенгук вперше заглянув у новий таємничий світ населений найдрібнішими істотами, одні з яких злі і смертоносні, інші дружні й корисні. 2. Левенгук не оспіваний і напівзабутий тепер так само мало відомий, як невідомі були його маленькі дивовижні тварини й рослини в той час, коли він їх відкрив. 3. Левенгук навчився виробляти найдрібніші лінзи розміром менші за $\frac{1}{8}$ дюйма в діаметрі. 4. Він досліджував поперечні зрізи різних порід дерев і примружившись вдивлявся в пасіння рослин. 5. То тут то там у Франції, Англії та Італії почали з'являтися люди, які підходили з сміливою критикою до всього, що стосувалося науки і філософії. 6. Левенгук був шукач-маніак, і кому ще крім цієї дивовижної людини могло спасти на дум-

ку звернути свою лінзу на краплю чистої, прозорої води, яка щойно випала з хмар? Що могло бути в цій воді крім... води? 7. Він доведе Нідхемові, що той і цього разу помилявся, і ще не довівши цього він уже глибоко і радісно зітхнув. 8. Захоплений славою та почестями він ладен був уже думати, що всі його потайні мрії здійснилися наяву, але... (*Поль де Крюї*).

Вправа 110. Напишіть текст як диктант. Поясніть вживання розділових знаків і правопис виділених слів. Складіть схему одного з складних речень, дайте його синтаксичний аналіз.

Мати

Її згадував Іван завжди. Худенька, сива, жвава. Снує подвір'ям, усе довкола пестячи руками, серцем, поглядом. І все до неї тягнеться, мов зело й цвіт до сонця, шукає в неї захисту від спеки, втоми, голоду, благословляє її ласкаві брунатні пальці, що легким тихим доторком гамують біль, впливають силу. В обійсті все переплуталось, **переплелось** у щось єдине ціле: курчата, внуки, гуси, корова, дід, невістка, тополя, груша, кущі бузку й шорсткий жорновий камінь біля порога... І в цьому царстві вічного, у цій маленькій краплі людського моря володарює, точніше, всім **догоджає** і все леліє мама.

Іван — мізинчик у неї, останнє її **страждання** в ім'я життя, і через те він завжди на вістрі її уваги. Він певен: де б не блукав, що б не робив, над ним завжди і всюди витає її душа, її ласкаве (бува й суворе) недремне око стежить за кожним порухом його душі і тіла; її чарівні руки одводять од нього кулі, благословляють на все прекрасне, чесне, достойне його народу й остерігають од злого. Можливо, саме тому так легко й весело, з **одкритим** серцем живе Іван на світі, йде крізь **страждання** та кров війни і дивиться в холодні очі смерті. Вірить: материнська любов збереже його від усього лихого (*В. Шевчук*).

Вправа 111. Напишіть текст як диктант, сформулюйте правила вживання розділових знаків у складних реченнях. Виділіть складні синтаксичні конструкції та охарактеризуйте способи поєднання простих речень у складне. Накресліть схему одного із складних речень.

Певно, на глибинних струмках народних традицій, умілості й досвіду трудового люду викладають цямриння своїх криниць талаповиті майстри народної творчості... Хтось із них, може, ходить в яр весною, коли ще сплять вербові котики, до того місця, де вперше ще в дитинстві побачив, як тут на очах заструмувала водиця, згадує, як

загачували її на загінічку його закощоблі пальці, а потім пускали на прибулій скаламученій воді човники з сірпикових коробочок. А хтось, може, рано-порано, доки спить старенька мати, вишугне крадькома навшпиньках до сіней, добудеться до рипучої скрині — єдиного спадку з діда-прадіда, торкнеться вустами не збляклого від часу вишивання прабабчиних рук, і розбрунькується його уява, спалахне фантазія. А хтось, можливо, пізнього вечора, коли після сповненого працею дня всіх зморить солодкий сон, дістане з полотняної торбини зжовклі, передривнілі аркушки, на яких неоковирними літерами записано народну пісню, що була, певно, дуже жалібна й сповнена болю та гіркої журби-розпуки: «До криниці ішла — наплакалася...». А хтось... а ще хтось устане до схід сонця, принесе своє майстерське начиння до того місця, де збігає подвір'я на схилі, і візьме перші штихи лопатою: тут буде криниця. А через літо викопають криницю, і під золоту шапку осені з її глибин людина викрутить корбою відро води, вип'є кухоль цього цілющого тунку, вихлюпне краплини позад себе через плече, як заповідає давній звичай, — на тих місцях, де впали крапельки води, виростуть ружі, калина, бузок...

Хто йде, погляне — і засяє його обличчя. Розпагінять-ся людська щедрість, доброта... (В. Качкан).

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- А. Г. — Андрій Головка
 А. Д. — Анатолій Дімаров
 А. М. — Андрій Малишко
 А. Т. — Агата Турчинська
 А. Ч. — Анатолій Чалий
 А. Ш. — Анатолій Шиян
 Б. К. — Борис Комар
 Б. О. — Борис Олійник
 Б. П. — Борис Полевой
 В. Д. — Василь Дяченко
 В. З. — Василь Земляк
 В. К. — Володимир Канівець
 В. Качк. — Володимир Качкан
 В. Р. — Валентин Речмедін
 В. С. — Володимир Сосюра
 В. Соб. — Вадим Собко
 В. Сух. — Василь Сухомлинський
 В. Ш. — Валерій Шевчук
 В. Шевч. — Василь Шевчук
 газ. — газета
 Г. К. — Григорій Косинка
 Г. Т. — Григорій Тютюнник
 Д. П. — Дмитро Павличко
 Дм. Б. — Дмитро Бедзик
 Дм. П. — Дмитро Писарев
 Є. Г. — Євген Гуцало
 Є. Д. — Євген Дудар
 журн. — журнал
 З. Т. — Зінаїда Тулуб
 І. Б. — Іван Багмут
 І. Д. — Іван Драч
 І. Ле — Іван Ле
 І. М. — Іван Манжура
 І. Н. — Іван Нехода
 І. С. — Іван Сенченко
 І. Т. — Іван Тургенев
 І. Ф. — Іван Франко
 І. Ц. — Іван Цюпа
 К. С. — Костянтин Симонов
 Л. Г. — Леонід Глібов
 Л. З. — Любов Забашта
 Л. К. — Ліна Костенко
 Л. Т. — Лев Толстой
 Л. У. — Леся Українка
 Л. Усп. — Лев Успенський
 М. Б. — Микола Бажан
 М. В. — Микола Вороний
 М. Вінгр. — Микола Вінграновський
 М. Г. — Максим Горький
 М. К. — Михайло Коцюбинський
 М. Кол. — Михайло Коломийченко
 М. Кул. — Микола Куліш
 М. Л. — Михайло Лермонтов
 М. М. — Михайло Могилянський
 М. Р. — Максим Рильський
 М. С. — Михайло Стельмах
 М. Сем. — Михайль Семенко
 М. Стар. — Михайло Старицький
 М. Тр. — Микола Трублаїні
 М. Ш. — Михайло Шолохов
 М. Шевч. — Михайло Шевченко
 Н. Р. — Натан Рибак
 н. тв. — народна творчість
 О. В. — Остап Вишня
 О. Г. — Олесь Гончар
 О. Д. — Олександр Довженко
 О. Десн. — Олекса Десняк
 О. Донч. — Олесь Донченко
 О. Ів. — Оксана Іващенко
 О. К. — Олександр Корнійчук
 О. Кол. — Олександр Копиленко
 О. П. — Олена Пчілка
 О. Пушк. — Олександр Пушкін
 П. Б. — Платон Білецький
 П. Г. — Павло Грабовський
 П. З. — Павло Загребельний
 П. К. — П. Куліш
 П. М. — Панас Мирний
 П. П. — Петро Панч
 П. С. — Петро Скум'я
 П. Т. — Павло Тичина
 С. С. — Семен Склярєнко
 Т. Ш. — Тарас Шевченко
 Ю. З. — Юрій Збанацький
 Ю. М. — Юрій Мушкетик
 Ю. С. — Юрій Смолич
 Ю. Я. — Юрій Яновський
 Я. Г. — Ярослав Галан

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П.* Граматика української мови. К., 1982.
2. *Головащук С. І.* Словник-довідник з правопису та слововживання. К., 1989.
3. *Головин Б. Н.* Основы культуры речи. М., 1980.
4. Довідник з українського правопису. К., 1984.
5. *Доленко М. Т., Дацюк І. І., Кващук А. Г.* Сучасна українська мова. К., 1987.
6. *Іванченко Р. Г.* Літературне редагування. К., 1983.
7. *Кобиланська М. Ф., Гуйванюк Н. В.* Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. К., 1981.
8. *Коваль А. П.* Культура ділового мовлення. К., 1975.
9. Короткий тлумачний словник української мови. К., 1988.
- 9а. Культура української мови. Довідник / За ред. В. М. Русанівського. К., 1990.
10. Мова сучасної масово-політичної інформації. К., 1979.
11. Особливості мови і стилю засобів масової інформації. К., 1983.
12. *Москаленко Н. А., Фащенко М. М., Смагленко Ф. П.* Українська сучасна літературна мова. Лексичний, фонетичний і граматичний аналіз. К., 1980.
13. *Пазяк О. М., Сербенська О. А., Фурдуй М. І., Шевченко Л. Ю.* Українська мова. Практикум. К., 1983.
14. *Погрібний М. І.* Орфоепічний словник. К., 1983.
15. *Русанівський В. М., Пилинський М. М., Єрмоленко С. Я.* Українська мова для середньої школи. К., 1979.
16. *Сербенська О. А., Гринчишин Д. Г.* Словник паронімів української мови. К., 1986.
17. Складні питання сучасного українського правопису. К., 1979.
18. Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. К., 1974.
19. Словник труднощів української мови / За ред. С. Я. Єрмоленко. К., 1989.
20. Словник української мови: В 11 т. К., 1970—1980.
21. Современная русская пунктуация. М., 1979.
22. *Удовиченко Г. М.* Фразеологічний словник української мови: В 2 т. К., 1984.
23. Сучасна українська літературна мова: В 5 т. К., 1969—1973.
24. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник / Укл. І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. К., 1978.
25. *Чак Є. Д.* Складні випадки вживання слів. К., 1984.
26. Язык и стиль средств массовой информации и пропаганды. М., 1980.

Передмова	3
ЛЕКСИКОЛОГІЯ	5
ФРАЗЕОЛОГІЯ	22
ЛЕКСИКОГРАФІЯ	28
ГРАФІКА ТА ОРФОГРАФІЯ	31
Голосні	33
Ненаголошені голосні, їх вимова і правопис. Правопис ненаголошених голосних у коренях слів	33
Чергування голосних	34
<i>Чергування о, є з і</i>	34
<i>Чергування е з о після шиплячих та й</i>	36
<i>Найдавніші чергування голосних</i>	36
<i>Правопис и та і в коренях слів</i>	37
Приголосні	38
Вимова і правопис приголосних	38
Написання подовжених і подвоєних приголосних	42
Спрощення в групах приголосних	46
Чергування приголосних	47
Вживання апострофа	52
Вживання м'якого знака	54
Правопис слів іноземного походження	61
Правопис и, і, ї	61
Правопис є	63
Подвоєння приголосних	66
Вживання м'якого знака	68
Вживання апострофа	68
Правопис е, є, и, і, ї у російських та інших слов'янських прізвищах і географічних назвах	71
Правопис префіксів	75
Вживання великої букви	77
Написання слів з великої букви	78
Велика буква у словосполученнях	79

Написання слів разом, окремо і через дефіс	89
Складні іменники	89
Складні прикметники	91
Складні і складені числівники	95
Правопис суфіксів відмінюваних частин мови	96
<i>Суфікси іменників</i>	96
<i>Суфікси прикметників і дієприкметників</i>	97
<i>Суфікси дієслів</i>	99
Правопис закінчень відмінюваних частин мови	100
Правопис закінчень іменників	100
Особливості відмінкових закінчень прикметників	104
Особливості відмінювання та правопису відмінкових закінчень числівників	107
Правопис дієслівних закінчень	109
Правопис прислівників	111
Правопис прийменників	114
Правопис сполучників	119
Правопис часток	123
Правопис частки <i>не</i>	126
Вправи на повторення	129
ОСНОВИ ПУНКТУАЦІЇ	140
Пунктуація у простому реченні	146
Тире між підметом і присудком	146
Тире в неповному реченні	149
Розділові знаки при однорідних членах речення	152
Однорідні й неоднорідні означення	154
Розділові знаки при узагальнюючих словах	156
Розділові знаки при відокремлених членах речення	159
<i>Відокремлені узгоджені означення</i>	159
<i>Відокремлені неузгоджені означення</i>	160
<i>Відокремлені приклади</i>	162
<i>Відокремлені обставини</i>	166
<i>Відокремлені додатки</i>	170
<i>Відокремлені уточнюючі слова</i>	170
<i>Розділові знаки при вставних і вставлених конструкціях</i>	174
<i>Розділові знаки при звертанні</i>	178
<i>Розділові знаки при вигуках, стверджувальних, заперечних та питальних словах</i>	179
Пунктуація у складному реченні	181
Складносурядне речення	181
Розділові знаки в складнопідрядних реченнях	185
Розділові знаки в складних безсполучникових реченнях	190
Складні синтаксичні конструкції	195
Розділові знаки при прямій мові та цитатах	198
Завдання на повторення	202
Список умовних скорочень	220
Список рекомендованої літератури	221

Пазяк Ольга Михайловна
Сербенская Александра Антоновна
Фурдуй Мария Ивановна
Шевченко Людмила Юрьевна

УКРАИНСКИЙ ЯЗЫК

ПРАКТИКУМ

*Издание второе,
исправленное и дополненное*

*Допущено Министерством высшего и среднего
специального образования УССР в качестве
учебного пособия для студентов факультетов
журналистики университетов*

Киев, издательство «Льбидь»
при Киевском государственном университете

На украинском языке

Зав. редакцією *М. Л. Скирта*
Художник обкладинки *О. С. Овсянников*
Художній редактор *О. Г. Григiр*
Технічний редактор *Т. М. Піхота*
Коректори *З. П. Чиркова, М. Г. Єхлакова, Л. Ф. Іванова*

ИВ № 41

Здано до набору 13.04.90. Підп. до друку 30.07.90. Формат 84×108/32.
Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум.-друк. арк. 11,76. Ум.
фарб.-відб. 11,97. Обл.-вид. арк. 13,26. Тираж 40 000 пр. Вид. № 2958.
Зам. 0—1398. Ціна 65 к.

Видавництво «Льбидь» при Київському державному університеті,
252001 Київ, Хрещатик, 10

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига», 252057 Київ, вул. Довженка, 3.

100 A